

Didier Eribon

**Povratak
u Reims**

Skhole

03

NASLOV IZVORNIKA Didier Eribon, *Retour à Reims*
© Librairie Arthème Fayard, 2009

PREVELA S FRANCUSKOG Milena Ostojić

Multimedijalni institut ISBN 978-953-7372-50-7
Sandorf ISBN 978-953-351-166-5

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001028734.

Knjiga je objavljena u okviru izdavačkog
programa *Skhole* koji je dio programskog pravca
Dopolavoro projekta Rijeka 2020 – Europska
prijestolnica Kulture.

Cet ouvrage a bénéficié du soutien du Programme d'aide à
la publication «A.G. Matoš» de l'Ambassade de France en
Croatie. / Ova knjiga je objavljena uz potporu Programa
pomoći izdavaštvu "A.G. Matoš" koju dodjeljuje
Francusko veleposlanstvo u Hrvatskoj.

Zagreb, svibanj 2019.

Didier Eribon

Povratak u Reims

prevela Milena Ostojić

Kazalo

Prvo poglavlje — 9

Drugo poglavlje — 57

Treće poglavlje — 117

Četrto poglavlje — 149

Peto poglavlje — 187

Epilog — 219

Bilješke — 237

Za G., koji uvijek želi sve znati.

Prvo poglavlje

Dugo vremena je to za mene bilo tek neko ime. Moji su se roditelji u tom selu bili nastanili u doba kada ih više nisam posjećivao. S vremena na vrijeme poslao bih im razglednicu s nekog putovanja u inozemstvo, što je predstavljalo moj najveći mogući napor da sačuvam povezanost za koju sam želio da bude što slabašnija. Ispisivao bih adresu i pitao se kako li izgleda mjesto gdje stanuju. Znatiželja me nije vukla dalje od toga. Kada bih telefonirao majci – jednom ili dvaput u nekoliko mjeseci, nekada i rjeđe – pitala bi me: “Kada ćeš nas posjetiti?” Izbjegao bih konkretan odgovor uz izliku da sam vrlo zauzet i obećao da ću doći uskoro. Nisam to, međutim, namjeravao učiniti. Od svoje sam obitelji bio pobjegao i nisam osjećao nikakvu želju da joj se vratim.

Muizon sam tako prvi put posjetio tek nedavno. Bio je baš takav kakvim sam ga zamišljao, karikaturalan primjer “rurbanizacije”, jedan od onih poluurbanih prostora usred polja za koji više ne znaš je li još uvijek selo ili je kroz sve te godine postao ono što se obično naziva predgrađem. Početkom 1950-ih godina, kako sam kasnije saznao, broj stanovnika nije prelazio njih pedesetak. Bili su okupljeni

oko crkve čiji pojedini dijelovi datiraju iz 12. stoljeća, preživjevši unatoč ratovima što su, u stalnim i uzastopnim naletima, pustošili taj sjeveroistok Francuske, tu regiju “posebnog statusa”, kako piše Claude Simon, gdje imena gradova i sela zvuče kao sinonimi za “bitke” i “utvrđene tabore”, “zaglušujuće topovske paljbe” i “nepregledna grobišta”.⁰¹

Danas tu živi više od dvije tisuće stanovnika: smjestili su se, s jedne strane, između Route du Champagne koja nedaleko odatle vijuga kroz brežuljkasti krajolik prekriven vinogradima te industrijske zone u predgrađima petnaestak do dvadeset minuta vožnje udaljenog Reimsa s druge, zlokobnije strane. Duž novoizgrađenih ulica nižu se dvojne kuće, sve jedna drugoj nalik. Većinom je to socijalna stanogradnja: njihovi stanovnici ni izbliza nisu bogati. Moji su roditelji gotovo dvadeset godina živjeli na tom mjestu, a da ih se nisam odlučio posjetiti. U tu sam varoš – kako uopće nazvati takvo mjesto? – i njihovu kućicu došao tek nakon što ju je moj otac napustio: majka ga je bila smjestila u kliniku za oboljele od Alzheimerove bolesti, iz koje se više neće vratiti. Odgađala je taj trenutak što je dulje mogla da bi joj na kraju, iscrpljenoj i prestrašenoj njegovim iznenadnim nasilnim ispadima (jednoga je dana na nju nasrnuo s kuhinjskim nožem u ruci) konačno postalo jasno: drugog rješenja nije bilo. Tek nakon njegova odlaska postalo mi je moguće odvažiti se na taj put, ili radije, na taj proces povratka na koji se nisam mogao odlučiti ranije. Da pronađem taj, kako je govorio Genet, “predio samoga sebe” iz kojeg sam se toliko trudio pobjeći: društveni prostor od kojeg sam se udaljio, mentalni prostor naspram kojeg sam

se izgradio, ali koji samim time nije u ništa manjoj mjeri sačinjavao suštinski dio mog bića. Došao sam vidjeti svoju majku. Bio je to početak pomirenja s njom. Točnije, bio je to početak pomirenja sa samim sobom, s cijelim jednim dijelom sebe koji sam bio odbio, odbacio i odrekao ga se.

Majka mi je za tih nekoliko posjeta u mjesecima koji će uslijediti nadugo i naširoko pričala o sebi, o svom djetinjstvu, mladosti, o svom životu udane žene... Pričala mi je i o ocu, o njihovu susretu i odnosu, životima koje su vodili, teškim poslovima koje su obavljali. Htjela mi je reći ama baš sve, a riječi su iz nje tekle nezaustavljivo, neumorno. Činilo se kao da joj je do toga da nadoknadi izgubljeno vrijeme, da jednim pokretom odagna tugu koju su u njoj ostavili svi oni razgovori koje nismo vodili. Slušao sam sjedeći joj nasuprot i ispijajući kavu: s pažnjom dok je pričala o sebi sâmoj; s iznemoglošću i dosadom dok bi do u detalje prepričavala što rade i izvode njeni unuci, a moji nećaci, koje nikada nisam vidio i koji jedva da su me zanimali. Među nama se iznova stvarala neka veza. Nešto se u meni ponovno probudilo. Shvatio sam koliko joj je bilo teško živjeti uz moju distanciranost. Shvatio sam da je bila patila zbog toga. No, što je ta distanciranost značila za mene, koji sam se za nju bio odlučio? Nisam li i sâm patio, ali na sasvim drugi način, u skladu s Freudovom shemom “melankolije” koja proizlazi iz neprevladive tuge zbog mogućnosti koje smo odbacili, identifikacija koje smo odbili? One ostaju živjeti u sebstvu kao jedan od njegovih konstitutivnih elemenata. Ono iz čega smo se istrgnuli ili smo se htjeli istrgnuti i dalje je integrativni dio onoga što jesmo. Sociološki bi vokabular ovdje nesumnjivo

primjerenije od psihoanalitičkog opisao ono što metafora žalovanja i melankolije može značiti u jednostavnim, ali neprikladnim i obmanjujućim okvirima: tragovi onoga što smo bili u djetinjstvu, načina naše socijalizacije, ustrajavaju čak i kada se uvjeti u kojima živimo kao odrasli promijene, čak i onda kad se od te prošlosti želimo distancirati. Samim time je povratak u okolinu iz koje smo došli – i iz koje smo u svakom smislu te riječi otišli – uvijek i povratak na sebe i povratak sebi, ponovni susret sa sebstvom koje smo u jednakoj mjeri i sačuvali i porekli. U tim okolnostima na vidjelo izlazi sve ono čega smo se, kako volimo vjerovati, oslobodili, ali što nepogrešivo prepoznajemo kao dio strukture naše osobnosti: nelagoda nastala zbog pripadnosti dvama različitim svjetovima toliko udaljenih jedan od drugoga da se doimaju nepomirljivima, ali koji ipak supstoje u svemu onome što jesmo. Riječ je, da se poslužimo lijepim i snažnim Bourdieuovim pojmom, o melankoliji povezanoj s “rascijepljenim habitusom”. Neobično je kako ta podsvjesna i nejasna nelagoda svom snagom izbije na površinu upravo u trenutku u kojem je pokušamo prevladati ili barem ublažiti, a s njom povezana melankolija udvostruči svoju silinu. Upravo u tom trenutku otkrivamo ili iznova otkrivamo činjenicu da su ti osjećaji uvijek bili prisutni; oni, sapeti u dubini nas samih, djeluju u nama i na nas. Međutim, možemo li ikada zaista prevladati tu nelagodu? Ublažiti melankoliju?

Kad sam je trideset i prvog prosinca te godine, malo iza ponoći, nazvao da joj zaželim sretnu Novu godinu, majka je rekla: “Upravo su nazvali iz klinike. Tvoj je otac umro prije

sat vremena.” Nisam ga volio. Nikada ga nisam volio. Znao sam da su mu mjeseci, a onda i dani odbrojani pa ipak nisam tražio da ga posljednji put vidim. Čemu, uostalom, kad me ionako ne bi prepoznao? Već je prošla cijela vječnost otkako se ne poznamo i ne prepoznajemo. Jaz koji se među nama stvorio još za vrijeme moje adolescencije s godinama se produbio, a mi jedan drugome postali stranci. Ništa nas više nije spajalo ni povezivalo. Barem sam u to vjerovao, ili želio vjerovati, misleći da se život može živjeti u otklonu od vlastite obitelji, da je samoga sebe moguće iznaći okrećući leđa svojoj prošlosti i onima koji je nastanjuju.

Na trenutke sam mislio da je njegova smrt za majku bila olakšanje. Otac je svakoga dana sve dublje tonuo u stanje fizičkog i intelektualnog rastrojstva, koje se moglo samo pogoršavati. Krah je bio neizbježan. Bilo je sigurno da neće ozdraviti. Krize demencije, za vrijeme kojih se tukao s medicinskim sestrama, izmjenjivale su se s dugim razdobljima otupjelosti, vjerojatno izazvane lijekovima koje su mu nakon tih burnih epizoda davali, i za kojih više nije govorio, hodao niti uzimao hranu. U svakom slučaju, nije se sjećao ničega i nikoga: i sâma je posjeta bila teška kušnja za moja tri brata i njegove sestre (dvije od njih se nakon prvog posjeta, prestrašene, više nikada nisu vratile). A majka, koja je na putu do ustanove trebala prijeći dvadeset kilometara autom, pokazala je odanost koja me prenerazila, tim više što sam znao da prema njemu – a to je bilo tako otkad pamtim – nije osjećala ništa osim netrpeljivosti, neke mješavine gađenja i mržnje. Ne, to nisu prejake riječi: gađenje i mržnja. Međutim, shvatila je to kao dužnost.

U pitanju je bila njena vlastita slika o sebi: “Ne mogu ga ipak samo tako ostaviti”, ponavljala bi kad bih upitao zašto je tako ustrajno svakoga dana išla u kliniku, čak i kada on više nije znao tko je ona. Na vrata njegove sobe okačila je njihovu zajedničku fotografiju i redovito bi mu je pokazivala: “Znaš li tko je to?” On bi odgovarao: “To je gospođa koja brine o meni.”

Dvije ili tri godine ranije glas o očevoj bolesti bacio me u duboku tjeskobu. Razlog nije bio toliko on sâm – bilo je prekasno, a on, uostalom, u meni više nije izazivao nikakve osjećaje, čak ni sućut. Razlozi su bili sebične prirode: pitao sam se je li bolest nasljedna? Hoće li doći red i na mene? Stao sam recitirati pjesme ili scene iz tragedija koje sam znao naizust, kako bih sam sebi potvrdio da ih još uvijek znam: *Songe, songe, Céphise, à cette nuit cruelle qui fut pour tout un peuple une nuit éternelle;*⁰² *Voici des fruits, des fleurs, des feuilles et des branches / Et puis voici mon cœur...*⁰³ *L'espace à soi pareil, qu'il s'accroisse ou se nie / Roule dans cet ennui...*⁰⁴

Čim bih ispustio neki stih, pomislio bih: “Evo ga, počelo je.” Ta me opsesija nikada nije napustila: posklizne li mi se pamćenje o neko ime, datum, telefonski broj..., u meni se odmah probudi nemir. Posvuda vidim znakove upozorenja; koliko ih se plašim, toliko ih i vrebam. Na neki način sablast Alzheimerera uhodi moj svakodnevni život – sablast koja dolazi iz prošlosti da bi me užasnula onime što tek ima doći. Moj otac tako i dalje ostaje prisutan u mojem životu. U svakom slučaju, neobičan je to način preživljavanja preminulog u mozgu jednog od njegovih sinova – upravo onom mjestu na kojem se skriva

prijetnja. Lacan, u jednom od svojih *Seminara*, vrlo dobro objašnjava to buđenje tjeskobe koju, barem kod muškog djeteta, izaziva očeva smrt: dječak shvaća da je ostao sâm, na prvoj liniji pred smrću. Alzheimer toj ontološkoj tjeskobi pridružuje svakodnevni strah: traženje simptoma i njihovo tumačenje.

Moj život, ipak, ne opsjeda samo budućnost, nego i sablasti moje vlastite prošlosti koje iskrsavaju nakon smrti onoga tko je utjelovljavao sve ono što sam htio napustiti, sve s čime sam htio raskinuti. Moj je otac, sasvim sigurno, za mene predstavljao neku vrstu negativnog društvenog modela, negativnu referentnu točku u radu s kojim sam se uhvatio u koštac u pokušaju da stvorim samoga sebe. U danima koji su uslijedili nanovo sam se dao u razmišljanje o svom djetinjstvu i mladosti, o svim razlozima koji su me naveli da prezrem tog čovjeka koji je upravo preminuo i čija su smrt i neočekivani osjećaji koje je ona u meni izazvala u mom sjećanju probudili mnoge slike za koje sam mislio da su zaboravljene (ili sam možda oduvijek znao da ih, iako sam ih svjesno potisnuo, nisam zaboravio). Neki će reći da se to javlja u svakom procesu žalovanja, da je u pitanju možda čak i jedno od njegovih općih i suštinskih obilježja, naročito kada je riječ o roditeljima. Ipak, način na koji sam proživljavao taj proces bio je čudan: bilo je to žalovanje u kojem su želja za razumijevanjem onoga koji je upravo preminuo i želja da shvatim sama sebe, koji sam ga nadživio, nadjačale osjećaj tuge. Gubici koji su prethodili ovome pogodili su me s više žestine, a u meni uzrokovali dublju bol. Govorim o prijateljima, o vezama koje sam odabrao, čija su surova okončanja moj život lišila onoga

što je u njemu tkalo svakodnevnu nit. Naspram tih odnosa koji su bili stvar izbora, čija su snaga i čvrstoća potjecali od toga što su ih protagonisti gorljivo željeli obnoviti, zbog čega je i došlo do urušavanja uslijed njihova prekida, moja veza s ocem doimala se tek biološka i pravna: on je sudjelovao u mom dolasku na svijet i ja nosim njegovo prezime, no osim toga mi nije predstavljao ništa. Kad čitam bilješke u kojima Barthes dan za danom bilježi očaj koji se smrću njegove majke sručio na njega i nesavladivu patnju koja preobražava njegovo biće, odmjeravam koliko se osjećaji koji su me obuzeli po smrti moga oca razlikuju od tog očaja i te nesreće. “Ne žalujem. Patim.”^{os}, piše Barthes kako bi izrazio odbijanje psihoanalitičkog pristupa stanju u kojem se nalazimo nakon smrti voljenog bića. U kojem sam ja bio stanju? Kao i Barthes, nisam mogao reći da “žalujem” (u freudovskom smislu “žalovanja” kao “rada” koji se odvija u psihičkoj temporalnosti i kojime se početna bol postupno ublažava). No, nisam osjećao ni tu neizbrisivu bol nad kojom vrijeme nema utjecaja. O kojem je onda stanju riječ? Prije je u pitanju izvjesna potresenost izazvana nerazdruživo osobnim i političkim preispitivanjem o društvenim sudbinama, klasnoj podjeli društva, djelovanju društvenih determinizama na uspostavu subjektivnosti, na psihologije pojedinaca, na njihov međusobni odnos.

Nisam prisustvovao očevu pogrebu. Nisam imao želju ponovno vidjeti svoju braću, s kojima već trideset godina nisam imao nikakvog kontakta. Poznavao sam ih tek po uokvirenim fotografijama koje su se mogle naći skoro posvuda u kući u Muizonu. Znao sam, dakle, kako izgledaju i u kojoj su se mjeri fizički promijenili kroz godine. No,

kako se susresti s njima nakon toliko vremena, pa i u takvim okolnostima? “Kako li se samo izmijenio!”, mislili bismo jedni o drugima, beznadno nastojeći u našim današnjim crtama lica razaznati jučerašnje, čak prekjčerašnje, dok smo bili braća, iz vremena kad smo bili mladi. Sutrašnje sam poslijepodne proveo s majkom. Časkali smo nekoliko sati zavaljeni u naslonjače u dnevnom boravku. Iz jednog je ormara izvukla kutije pune fotografija. Mnogo je bilo mojih, naravno, kao malog dječaka, kao adolescenta... Moje braće također... Pred očima mi se raširio taj svijet – no, nije li on već bio utisnut u moje misli i urezan u tijelo – taj radnički svijet u kojem sam živio i radnička bijeda koju iščitavam u fizionomiji nastambi u pozadini, u interijerima, odjeći i samim tijelima. Uvijek je potresno vidjeti koliko se tijela na fotografijama iz prošlosti, možda još i više nego ona koja vidimo u pokretu, u situaciji koja je pred nama, neposredno nude pogledu kao društvena, kao klasna tijela. Ustanoviti, također, kako fotografija kao “uspomena” pojedinca – mene, ovom prilikom – vraćajući ga u njegovu obiteljsku, ujedno usidruje i u njegovu društvenu prošlost. Sfera privatnog, čak i intimnog, koja izbija iz starih fotografija iznova nas upisuje u odjeljak društvenog svijeta iz kojeg potječemo, u mjesta obilježena klasnom pripadnošću. Ponovno nas upisuje u topografiju u kojoj nas ono što nam se doima kao da proizlazi iz najdubljih osobnih odnosa smješta u kolektivnu povijest i geografiju (kao da je individualna genealogija neodvojiva od društvene arheologije ili društvene topologije koju svatko nosi u sebi kao jednu od najdubljih istina, koja može biti u cijelosti neosviještena).

Još me ranije, otkada sam bio prelomio s povratkom u Reims, počelo opsjedati pitanje koje će se jasnije i preciznije formulirati u danima koji su uslijedili nakon popodneva koje sam proveo gledajući fotografije s majkom, dan nakon očeva sprovoda: “Zašto ja, koji sam toliko pisao o mehanizmima dominacije, nikada nisam pisao o klasnoj dominaciji?” Također: “Zašto ja, koji sam pridavao toliku važnost osjećaju srama i procesima podčinjavanja i subjektivacije, nisam gotovo ništa napisao o klasnom sramu?” Na koncu sam pitanje morao čak postaviti ovim riječima: “Zašto meni, koji sam itekako iskusio klasni sram zbog društvene sredine iz koje potječem kada sam, po dolasku i preseljenju u Pariz, upoznao ljude koji su došli iz društvenih miljea toliko različitih od mojega, a kojima sam često manje ili više lagao o svom klasnom porijeklu ili sam pred njima osjećao duboku nelagodu nakon priznanja o svojim korijenima, zašto meni nikad nije palo na pamet taj problem obraditi u knjizi ili članku?” Recimo to ovako: bilo mi je lakše pisati o seksualnom nego o klasnom sramu. Čini se kao da je proučavanje konstituiranja

inferioriziranog subjekta i, usporedno, uspostavljanja kompleksnog odnosa između šutnje o sebi i “priznanja” o sebi, danas vrednovano i vrednujuće pa se, kada je seksualnost posrijedi, u suvremenom političkom okviru čak snažno potiče. No, taj je isti proces, kada je posrijedi porijeklo koje korijene vuče iz nižih društvenih slojeva, izrazito težak i nema skoro nikakvu potporu u kategorijama javnog diskursa. Htio sam razumjeti zašto je tome tako. Bijeg u veliki grad, u prijestolnicu, kako bih mogao živjeti u skladu sa svojom homoseksualnošću klasična je i izrazito uobičajena putanja za mladog gej muškarca. Poglavlje koje sam posvetio tom fenomenu u svojoj knjizi *Razmišljanja o gej pitanju* [*Réflexions sur la question gay*] može se – kao, uostalom, i prvi dio ove knjige – čitati kao autobiografija preobličena u povijesnu teorijsku analizu ili, ako nam je tako draže, kao historijska i teorijska analiza ukotvljena u osobno iskustvo.⁰⁶ No, “autobiografija” je pristrana. Neki refleksivan pogled na moj životni put mogao bi izvesti i drukčiju povijesnu i teorijsku analizu. Naime, odluka da napustim grad u kojem sam rođen i gdje sam proveo čitavu svoju mladost te da s dvadeset godina odem živjeti u Pariz za mene je istodobno predstavljala progresivnu promjenu društvene sredine. Samim time ne bi bilo pretjerano reći da su se izlaskom iz seksualnog ormara, želja da prihvatim i afirmiram svoju homoseksualnost, u mom osobnom putu podudarali s ulaskom u nešto što bih mogao opisati kao klasni ormar, odnosno prinude nametnute drugim oblicima prikrivanja, drugom vrstom podvojenosti ličnosti ili dvostruke svijesti (no, koja sa sobom nosi i one iste, dobro poznate mehanizme seksualnog ormara: različiti izgovori

da zametnem tragove, rijetki prijatelji koji tajnu znaju, ali je čuvaju, različiti diskurzivni registri ovisno o situacijama ili sugovornicima, stalna samokontrola, kontrola geste, intonacije, izraza, briga da se ništa ne bi prozrelo, briga da se ne “odam” i tako dalje). Kad sam se, nakon nekoliko radova iz područja povijesti ideja (naročito u moje dvije knjige o Foucaultu), prihvatio pisanja o podčinjavanju, uporište sam odlučio postaviti upravo u svojoj prošlosti i razmisliti o mehanizmima inferiorizacije i “zazora” (načinu na koji svijet u kojem živimo “zazire” od nas) onih koji krše zakone seksualne normalnosti, ostavljajući pritom po strani sve što me u meni samom, u mojoj vlastitoj egzistenciji, moglo ili moralo navesti da pogled usmjerim na klasne odnose, klasnu dominaciju i procese subjektivacije u smislu društvene pripadnosti i inferiorizacije nižih klasa. Ta pitanja, dakako, nisam zanemario u svojim knjigama, u *Razmišljanjima o gej pitanju*, *Moralu manjinskog* [*Une morale du minoritaire*] ili *Herezama* [*Héresies*]. Ambicija tih knjiga uvelike nadilazi ograničenja zadanog analitičkog okvira. U njima sam htio skicirati izvjesnu antropologiju srama i na toj osnovi izgraditi teoriju društvene dominacije i otpora, podčinjavanja i subjektivacije. Upravo zato, uostalom, u knjizi *Moral manjinskog* (čiji podnaslov glasi: “Varijacije na jednu temu Jeana Geneta”), teorijske elaboracije seksualnog podčinjavanja iz pera Geneta, Jouhandeaua i nekih drugih autora neprestano približavam Bourdieuovim teorijskim elaboracijama o klasnom podčinjavanju ili pak Fanonovim, Baldwinovim i Chamoiseauovim raspravama o rasnom i kolonijalnom podčinjavanju. No, tim se dimenzijama u svojem teorijskom izvođenju ipak

bavim samo kao parametrima, nastojeći razumjeti što predstavlja i sa sobom nosi činjenica pripadnosti nekoj seksualnoj manjini. Iako prizivam pristupe nastale u drugim kontekstima i pokušavam proširiti doseg svojih analiza, ti su pristupi uvijek sekundarni, oni su suplementi koji ponekad pružaju uporište, a ponekad proširuju analizu. Kao što sam istaknuo u predgovoru za englesko izdanje knjige *Razmišljanja o gej pitanju*, želja mi je bila pojam Bourdieuova klasnog habitusa prenijeti na pitanje seksualnog habitusa: proizvode li oblici inkorporacije strukturā seksualnog poretka seksualne habituse baš kao što oblici inkorporacije strukturā klasnog poretka proizvode klasni habitus? Ako se svaki pokušaj odgovora na taj problem mora nužno suočiti s pitanjem artikulacije između seksualnog i klasnog habitusa, moja je knjiga bila posvećena seksualnoj, a ne klasnoj subjektivaciji.⁰⁷

Nakon povratka u Reims suočio sam se s tim ustrajnim i nepriznatim pitanjem (koje je u velikoj mjeri, barem kada je riječ o mojim tekstovima, bilo nepriznato i u mom životu): nisam li, uzevši kao ishodište svog teorijskog rada – uspostavljajući, dakle, okvir promišljanja samog sebe, svoje prošlosti i sadašnjosti – naizgled samorazumljivu ideju da bi se razlozi mojeg posvemašnjeg raskida s obitelji mogli objasniti mojom homoseksualnošću, duboko usađenom homofobijom mog oca i homofobijom sredine u kojoj sam živio, u isto vrijeme – koliko god je ovo prethodno moglo zaista biti istina – tek samome sebi pružao plemenite i nesporne razloge da izbjegnem pomisao kako se u jednakoj mjeri radi i o klasnom raskidu s društvenom sredinom iz koje potječem?

U svom sam životu, slijedeći tipični put gej osobe koja odlazi u veliki grad, upisuje se u nove mreže društvenosti, uči o sebi kao geju, otkriva taj svijet i na temelju tih otkrića iznalazi samoga sebe, istodobno slijedio i drugi put, ovaj klasni: itinerar onih koji se uobičajeno nazivaju “klasnim prebjezima”. I bio sam, bez sumnje, “prebjeg” čija je manje ili više stalna i manje-više svjesna briga bila postizanje distance od klase iz koje vučem svoje porijeklo, bijeg iz društvene sredine u kojoj sam proveo djetinjstvo i adolescentske dane.

Dakako, solidarnost sa svijetom svoje mladosti zadržao sam upravo u mjeri u kojoj se nikad nisam potpuno suživio s vrijednostima dominantne klase. Uvijek sam osjećao nelagodu, pa čak i mržnju, kada bih čuo da netko u mom prisustvu s prezirom ili otresitošću govori o ljudima iz naroda, o njihovu načinu života ili navikama. Naposljetku, odatle potječem. Izravnu bih pak mržnju osjećao spram imućnih ili situiranih koji su neprestano izražavali netrpeljivost spram društvenih pokreta, štrajkova, prosvjeda i drugih oblika narodnog otpora. Određeni klasni refleksi opstajali su u meni unatoč svim naporima, a naročito nastojanjima da se sâm promijenim, da se odijelim od društvene sredine vlastitog porijekla. Kad bi poneki puta došlo do toga da, u svakodnevnom životu, popustim pred brzopletim ili prezrivo nazorima ili prosudbama koji proizlaze iz percepcije svijeta i drugih, a oblikovani su onime što svakako treba imenovati kao klasni rasizam, moje su reakcije ipak najčešće nalikovale onima Antoina Bloyea, književnog lika u kojemu Paul Nizan slika portret svog oca, bivšeg radnika koji je postao buržuj. Uvredljive primjedbe

o radničkoj klasi koje izgovaraju ljudi s kojima se susreće u odrasloj dobi i koji su sada društvena sredina kojoj pripada još ga uvijek pogađaju kao da su upućene njemu sâmom, a ne njegovu nekadašnjem miljeu: “Kako dijeliti njihovo rasuđivanje, a da ne postanemo nelojalni spram vlastitog djetinjstva?”^{o8} Svaki put kad bih, popuštajući pred pogrđnim primjedbama, bio nelojalan svom djetinjstvu, prije ili kasnije javila bi se u meni neka gluha grižnja savjesti.

No, ipak me dijelila velika udaljenost od tog svijeta koji mi je nekada pripadao, i kojemu energično i očajnički više nikada nisam htio pripadati. Moram priznati da duboko u sebi, premda se uvijek osjećam bliskim i solidarnim s narodnim borbama, iako ostajem vjeran tim političkim i emotivnim vrijednostima toliko da zatreperim kad vidim neki dokumentarni film o velikim štrajkovima iz 1936. ili 1968., ipak osjećam odbojnost prema onome što poznajem kao stvarnost radničke klase. “Organizirana radnička klasa”, percipirana kao ona koju se može mobilizirati, pa zato i idealizirana, čak i heroizirana, razlikuje se od pojedinaca koji je čine – ili potencijalno čine. Sve sam se više užasavao mogućnosti da se nađem u neposrednom kontaktu s onim što je bila – ili jest – radnička klasa. U počecima, kada sam se tek bio preselio u Pariz i dok sam još posjećivao svoje roditelje koji su onomad još uvijek živjeli u Reimsu, u socijalnom stanu u kojem sam proživio svoje adolescentske dane i iz kojeg će oni u Muizon preseliti tek mnogo godina kasnije, ili kad bih ručao s njima nedjeljom, kod bake koja je živjela u Parizu i koju su s vremena na vrijeme posjećivali, obuzimala me teško određiva i još teže opisiva nelagoda

pred načinima njihova govora i ponašanja, toliko različitima od onih uobičajenih za okruženja u kojima sam se razvijao kasnije, pred njihovim zaokupljenostima toliko udaljenima od mojih, pred razgovorima u kojima bi se neizostavno oslobodio primitivni i opsesivan rasizam, iako nije jasno zašto ni kako je svaka tema neizbježno vodila tamo, i tako dalje. Ti su me susreti sve više opterećivali, tim bolnije što sam se više mijenjao u nekoga drugog. Vrlo sam precizno prepoznao ono što sam tada proživljavao u knjigama Annie Ernaux u kojima je obradila svoje roditelje i “klasnu distancu” koja ju je od njih dijelila. Čudesno ona opisuje malaksalost i nelagodu koju osjeća kada se vraća kod svojih roditelja nakon što je ne samo napustila obiteljski dom nego i obitelj i svijet kojima unatoč svemu i dalje pripada, i taj uznemirujući osjećaj da je ujedno došla kući i u strani svijet.^{o9}

Da budem iskren, meni je to već za nekoliko godina postalo skoro sasvim nemoguće.

Radi se, dakle, o dva isprepletana puta, dvije međuovisne putanje ponovnog izmišljanja samog sebe: jedna se odnosi na seksualni, a druga na klasni poredak. Međutim, kada je moje pisanje posrijedi, odlučio sam analizirati taj prvi, koji ima obilježja seksualne potlačenosti, a ne potonji, koji se tiče klasne dominacije, udvostručujući možda tom gestom teorijskog pisanja svoju prvotnu egzistencijalnu izdaju. Tu sam, dakle, vrstu osobne upletenosti subjekta koji piše u ono što piše usvojio, a ne onu drugu. Štoviše, možda sam time ovu drugu čak i isključio. Moj odabir nije bio samo način da se definiram i subjektiviram u sadašnjem vremenu, nego i odabir vlastite

prošlosti, odabir djeteta i adolescenta koji sam bio: gej dijete, gej adolescent, a ne radnički sin. Pa ipak...

3

“Tko je ovo?”, pitao sam majku. “Pa to je tvoj otac”, odgovorila je. “Ne prepoznaješ ga? Nisi ga jako dugo vidio, zato ga ne prepoznaješ.” I zaista, nisam prepoznao oca na toj fotografiji koja ga prikazuje nedugo prije nego što je umro. Omršavio, pogrbljen, izgubljena pogleda, strašno je ostario i trebalo mi je nekoliko minuta da povežem sliku tog iznemoglog tijela s muškarcem kojeg sam bio poznao, koji se izderavao oko svega, glup i nasilan, i koji je u meni budio toliko prezira. Na trenutak sam bio sasvim smeten, shvativši da je on u mjesecima, a možda i godinama koje su prethodile njegovoj smrti prestao biti osoba koje sam se gnušao da bi postao ovo patetično biće: nekadašnji kućni tiranin, sada svrgnut, bezopasan i nejak, poražen godinama i bolešću.

Kad sam iznova čitao lijepi tekst Jamesa Baldwina o smrti njegova oca, jedna me njegova primjedba pogodila. Baldwin pripovijeda kako je svoga oca, iako je znao da je ovaj teško bolestan, odbijao posjetiti što je duže mogao. Pa primjećuje: “Rekao sam majci da je to zato što ga mrzim. No, to nije

bila istina. Prava je istina da sam ga nekada mrzio i da mi je bilo stalo očuvati tu mržnju. Nisam htio vidjeti da je postao ruševina: jer ja tu ruševinu nisam mrzio.”

Još mi se potresnijim učinilo objašnjenje koje je ponudio: “Mislim da je jedan od razloga zbog kojih su ljudi tako tvrdoglavo privrženi svojim mržnjama taj što osjećaju da će se, jednom kad mržnja nestane, morati suočiti sa boli.”¹⁰

Bol, ili radije, kada sam ja u pitanju – jer gašenje mržnje u meni nije proizvelo nikakvu bol – neodgodiva obveza da se zapitam o samom sebi, nesavladiva želja da proputujem kroz vrijeme kako bih shvatio razloge zbog kojih mi je bilo tako teško upustiti se ma i u najmanju interakciju s njim kojega, zapravo, uopće nisam poznavao. Kad promislim o tome, priznajem sebi da o svome ocu ne znam skoro ništa. Što je mislio? Da, što je mislio o svijetu u kojem je živio? O samom sebi? A o drugima? Kako je opažao stvari u svom životu? Okolnosti svog života? A naročito naš odnos, sve napetiji, potom sve udaljeniji i, konačno, odsustvo bilo kakvog odnosa. Prenerazilo me kad sam nedavno čuo kako je, vidjevši me jednom u nekoj televizijskoj emisiji, stao plakati, shrvan emocijama. Kada je ustanovio da je jedan od njegovih sinova dosegao ono što je u njegovim očima predstavljalo jedva zamisliv društveni uspjeh – bio je ganut. Spreman je bio, on, za koga sam znao koliko je homofoban, sutradan prkositi pogledima susjeda i stanovnika sela, pa čak i, ako bude trebalo, braniti ono što je smatrao svojom čašću i čašću svoje obitelji. Predstavljao sam te večeri svoju knjigu *Razmišljanja o gej pitanju*, a on je, zabrinut da bi to moglo izazvati sarkastične komentare, obznanio mojoj

majci: “Ako netko samo bude imao nekakvu primjedbu, nabit ću ga šakom u gubicu.”

Nisam nikada – ali nikada! – razgovarao s njim. Bio je nesposoban za to (barem sa mnom, kao i ja s njim). Prekasno je zbog toga žaliti. Međutim, toliko je pitanja koja bih mu danas htio postaviti, pa makar i samo zato da bih mogao napisati ovu knjigu. Uz to, bio sam zapanjen kada sam u Baldwinovoj priči pročitao ovu rečenicu: “Kad je umro, primijetio sam da s njim nisam gotovo nikada pričao. Nakon što je već dugo bio mrtav, poželio sam da jesam.”; a onda, prisjećajući se prošlosti svog oca koji je pripadao prvoj generaciji oslobođenih ljudi (majka njegova oca rođena je u vrijeme ropstva), dodaje: “Govorio je da je ponosan na to što je crn, ali to je također bilo uzrokom brojnih poniženja i utvrdilo je turobne granice njegova života.”¹¹ Kako je onda, u takvim okolnostima, bilo moguće da Baldwin sam sebi u nekom trenutku ne zamjeri što je napustio obitelj, što je izdao svoje? Njegova majka nije shvaćala zašto ih ostavlja, zašto odlazi živjeti daleko od njih, najprije u njujorški Greenwich Village, gdje će posjećivati književne krugove, a zatim u Francusku. Je li uopće postojala mogućnost da ostane? Naravno da nije. Morao je otići, ostaviti iza sebe Harlem, uskogrudnost i licemjernu netrpeljivost njegova oca prema kulturi i književnosti, zagušujuću atmosferu obiteljskog doma... Morao je otići kako bi postao pisac i slobodno živio u skladu sa svojom homoseksualnošću (te se u svom radu suočio s dvostrukim pitanjem o tome što znači biti crn i što znači biti gej). Ipak će doći trenutak u kojem će mu se nametnuti potreba da se “vrati”, makar i nakon smrti

svog oca (koji je zapravo njegov očuh, ali ga je podizao od najranijih dana). Tekst koji je napisao da mu oda počast može se, dakle, protumačiti i kao način da postigne, ili barem otpočne taj mentalni “povratak” u nastojanju da razumije tko je bio taj lik kojeg je tako snažno mrzio da je samo htio pobjeći i, možda, nakon pokretanja tog procesa političkog i historijskog razumijevanja, jednoga dana postati sposoban da emocionalno prisvoji vlastitu prošlost i uspije ne samo shvatiti sama sebe nego se i, iznad svega, prihvatiti. Uviđamo i zašto je, opsjednut tim pitanjem, u jednom od intervjua s toliko silovitosti tvrdio da “izbjeći putovanje natrag znači izbjeći samog sebe, izbjeći ‘život’”.¹²

Baš kao i Baldwin o svojem ocu, počeo sam shvaćati da je sve što je moj otac bio, sve što sam imao protiv njega, sve što sam mrzio, bilo oblikovano nasiljem društvenog svijeta. Bio je ponosan što pripada radničkoj klasi. Kasnije je bio ponosan što se, barem malo, izdigao iz tog stanja. No, to je bilo i uzrokom mnogih poniženja te je utvrdilo te “turobne granice” njegova života. Urezalo je u njega neku vrstu ludila kojemu nikad nije uspio umaknuti i koje ga je gotovo onesposobilo za odnose s drugima.

Kao i Baldwin, u sasvim različitom kontekstu, siguran sam da je i moj otac u sebi nosio breme jedne razorne povijesti koja je mogla proizvesti samo duboke psihičke ozljede u onima koji su u njoj živjeli. Život mog oca, njegova ličnost, njegova subjektivnost, bile su određene dvostrukim upisom u mjesto i vrijeme čija su se oštrina i prinude umnožavale uzajamnim kombiniranjem. Ključ njegova bića nalazi se u tome gdje je i kada rođen: dakle, u vremenu i području društvenog prostora u kojem će se

odlučivati o njegovu mjestu u svijetu, naukovanju o svijetu i odnosu prema svijetu. Djelomično ludilo mog oca zbog kojeg je bio nesposoban za odnose nije u krajnju ruku imalo nikakve veze sa psihologijom u smislu individualnih crta ličnosti: one su bile učinak tog specifičnog položaja njegova bivanja-u-svijetu.

Baš kao Baldwinova, i moja je majka govorila: “On ipak naporno radi da bi vas prehranio.” Zatim bi mi pričala o njemu, ostavljajući po strani vlastite nedaće: “Ne sudi o njemu preoštro, život mu nije bio lagan.” Rođen je 1929. godine, kao najstariji sin u svojoj obitelji koja će postati vrlo brojna: majka je rodila dvanaestoro djece. Teško nam je danas makar i zamisliti sudbine tih žena podjarmljenih materinstvom: dvanaestoro djece! Dvoje među njima mrtvorodeno (ili umrlo još kao novorođenčad). Jedan, rođen na cesti 1940. godine za vrijeme evakuacije grada, dok su njemački avioni napadali kolone izbjeglica, bio je mentalno zaostao: pupčana vrpca nije normalno presječena ili je ozlijeđen kad se moja baka s njim u naručju bacila u jarak da se zaštite od paljbe, a možda je razlog naprosto bio nedostatak primarne skrbi za novorođenče – ne znam koja je od različitih verzija sačuvanih u obiteljskom sjećanju ispravna... Baka ga je cijeloga života držala uza se. Uvijek sam slušao kako je to zbog doznaka socijalne pomoći, neophodnih za ekonomski opstanak obitelji. Kad sam bio još dječak, brat i ja smo ga se plašili. Slinio je, izražavao se mumljanjem, pružao ruke prema nama tražeći ili nudeći nježnost; no, odgovor koji bi od nas dobio bilo bi tek odbijanje, ako ne i vrištanje i odgurivanje. Kad se toga

danas prisjetim, grozno sam postićen. No, mi smo bili samo djeca, a on odrastao čovjek za kojega su u ono doba govorili da je “abnormalan”.

Za vrijeme rata obitelj moga oca morala je napustiti grad kao dio onoga što će kasnije nazvati “egzodus”. Putovanje će ih odvesti daleko od kuće, na farmu blizu Mimizana, maloga grada u departmanu Landes. Čim je potpisano primirje, a nakon nekoliko mjeseci koje su tamo proveli, vratili su se u Reims. Sjever Francuske bila je okupirala njemačka vojska (rođen sam dosta vremena nakon rata, a ipak u mojoj obitelji nitko za Nijemce nije upotrebljavao drugu riječ osim pogrdne “Švabe” (“Boches”) te im se posvećivala žestoka i naizgled neiskorjenjiva mržnja. Sve do 1970-ih godina, pa čak i poslije, nije bila rijetkost da objed završimo povikom: “Još jedan ručak kojeg se Švabe neće dočepati!” Moram priznati da sam i sâm više nego jednom izgovorio tu frazu.)

Moj je otac 1940. godine imao jedanaest godina, i sve do svoje četrnaeste ili petnaeste, za cijelog trajanja Okupacije, morao je po okolnim selima tražiti nešto čime će prehraniti obitelj. U svako godišnje doba, po vjetru, kiši ili snijegu. Po hladnoći šampanjske zime biciklom bi prelazio po dvadeset kilometara da bi nabavio krumpir ili neke druge namirnice. U svom se domu morao brinuti o svemu ili gotovo svemu.

Bili su smješteni – je li to bilo za vrijeme ili već na kraju rata, ne znam – u prilično prostranu kuću, usred četvrti koja je 1920-ih godina izgrađena za velike obitelji radničke klase. Ta vrsta kuća odgovarala je projektima koje je razradila skupina katoličkih industrijalaca koji su početkom

dvadesetog stoljeća bili zaokupljeni poboljšanjem uvjeta stanovanja svojih radnika. Reims je bio grad koji je izrazito naglašenom klasnom granicom bio razdijeljen na dva dijela: s jedne je strane živjela krupna buržoazija, a s druge siromašni radnici. Filantropski krugovi iz prve skupine zabrinuli su se zbog loših životnih uvjeta ovih potonjih i pogubnih posljedica koje iz toga proizlaze. Strah od pada nataliteta doveo je do duboke promjene u percepciji “velikih obitelji”: sve do kraja 19. stoljeća reformatori i demografi smatrali su ih krivcima za nered i tvorcima delinkventske omladine. No, početkom 20. stoljeća one postaju neophodni bedem protiv depopulacije koja je zaprijetila domovini, alarmantne slabosti u odnosu na neprijateljske zemlje. Dok su ih promotori maltuzijanizma nekoć stigmatizirali i borili se protiv njih, sada ih dominantni diskurs i ljevice i desnice nastoji ohrabriti, vrednovati pa stoga i poduprijeti. Pronatalitetna politika udružila se, dakle, s urbanističkim projektima kako bi tim novim stupovima obnove nacije osigurala pristojno obitavalište koje im je imalo pomoći da umaknu opasnostima što ih je reformatorska buržoazija odavno naglašavala: radničkom djetinjstvu u lošim stambenim uvjetima, djetinjstvu prepuštenom ulici, anarhičnoj proliferaciji loših dječaka i amoralnih djevojčica.¹³

Nadahnuti tim novim političkim i patriotskim perspektivama, filantropi regije Champagne osnovali su društvo *Foyer rémois* (“Ognjište Reimsa”) koje se angažiralo na stvaranju jeftine stanogradnje te imalo zadatak da izgradi stambena naselja s prostranim, čistim i zdravim stanovima, pristupačnima obiteljima s više od četvero djece,

s jednom sobom za roditelje, jednom za dječake i jednom za djevojčice. Kuće nisu imale kupaonicu, ali su imale tekuću vodu (njihovi stanari prali su se, jedan po jedan, na kuhinjskoj slavini). Briga za fizičku higijenu predstavljala je, naravno, tek jedan od aspekata tih urbanističkih planova. Pitanje moralne higijene bilo je jednako važno: poticanjem nataliteta i obiteljskih vrijednosti radnike se nastojalo odvratiti od posjeta gostionicama i alkoholizma koji je bio popratna pojava tih posjeta. Nije izostao ni politički rezon: buržoazija je smatrala da na ovaj način može zaustaviti socijalističku i sindikalnu propagandu od čijeg je širenja strahovala na mjestima radničke društvenosti izvan obitelji, jednako kao što se 1930-ih godina nadala da istim sredstvima može sačuvati radnike od komunističkog utjecaja. Blagostanje u kućanstvima kakvo su buržoaski filantropi zamišljali za siromašne trebalo je radnike, sada privržene obiteljskom ognjištu, odvratiti od pokušaja političkog otpora i takvih oblika udruživanja i djelovanja. Rat će 1914. godine prekinuti implementaciju tih programa. No, nakon četiri godine apokalipse koju je preživio sjeveroistok Francuske, a naročito kraj oko Reimsa, trebat će sve iznova graditi (fotografije “grada mučenika” iz 1918., kako su tada zvali Reims, zastrašujuće su: unedogled se naziru samo komadi zidova koji strše iz gomile šljunka, kao da se nekom okrutnom bogu svidjelo zbrisati s karte taj koncentrat povijesti, pri čemu su katedrala i bazilika Saint-Remi, premda teško oštećene, jedine preživjele taj pljusak željeza i vatre što se sručio na njih). Zahvaljujući američkoj pomoći, urbanisti i arhitekti iz tih su ruševina podigli jedan novi grad, a na njegovim su obodima dizajneri poznate

vrtno gradove: skupine kuća u “regionalnom stilu” (zapravo, vjerujem da je riječ o alzaškom stilu), ponegdje izolirane, ponegdje dvostruke, a sve s vrtom i sve smještene duž prilično širokih ulica ispresijecanih zelenim trgovima.¹⁴ U jedno od tih naselja su se za vrijeme ili neposredno nakon Drugog svjetskog rata doselili moji baka i djed. Kad sam bio dijete, potkraj 1950-ih ili početkom 1960-ih godina, scenografija koju su sanjali, a potom i izgradili filantropi već se prilično raspala: loše održavani vrtni gradovi društva *Foyer rémois* u kojima su još uvijek živjeli moja baka i djed te njihova najmlađa djeca izgledali su kužno, nagrizeni bijedom koju su imali prikriti i koja se probijala odasvud. Bila je to izrazito patogena sredina u kojoj su se zaista razvijale društvene patologije. Statistički govoreći, delinkventsko zastranjenje bilo je jedna od osnovnih opcija koja se nudila mladima u takvim četvrtima, kao što je i danas slučaj s prostorima uspostavljenima urbanom i socijalnom segregacijom – povijesna je ustrajnost takvih fenomena doista frapantna. Jedan od braće mog oca postao je lopov, završio u zatvoru te mu je na kraju “uskraćeno boravište” u Reimsu. Pojavio bi se katkad, kriomice, noću: došao bi vidjeti roditelje ili tražiti nešto novca od svoje braće i sestara. Već je odavno bio nestao iz mog života i pamćenja kad mi je majka rekla da je kao beskućnik umro na ulici. U mladosti je bio mornar: svoj je obvezni vojni rok odslužio u mornarici gdje se potom i trajno zaposlio, prije nego je protjeran zbog svog ponašanja i djelovanja – tučnjava, krađa, i tako dalje. Upravo su njegovo lice i njegova silueta u uniformi pomorca koji pozira za fotografiju što stoji u blagovaonici moje bake

i djeda izronili iz moje svijesti kad sam po prvi puta čitao *Querelle iz Bresta*. Općenito govoreći, manji ili veći prijestupi, ilegalizmi, bili su kvartovsko pravilo, poput neke vrste narodnog otpora usmjerenog protiv zakona države koja se svakodnevno doživljava kao instrument klasnog neprijatelja, a čija se moć manifestira uvijek i posvuda.

Natalitet je, u skladu s inicijalnim željama katoličke buržoazije te onime što je smatrala “moralnim vrijednostima” koje treba promicati u nižim klasama, bio dobar: majka me uvjeravala kako nije bila rijetkost da obitelji koje su živjele u susjedstvu moje bake i djeda imaju po četrnaestero ili petnaestero djece, iako mi je teško zamisliti da je takvo što moguće. No, cvjetala je i Komunistička partija. Aktivno je članstvo, barem što se tiče muškaraca, bilo relativno često – dok su se žene, premda su dijelile stavove svojih muževa, držale podalje od organiziranog političkog djelovanja i “čelijskih sastanaka”. No, članstvo u Partiji nije bilo nužno za širenje tog osjećaja političke pripadnosti i njegovo ustrajavanje, osjećaja tako spontano i usko povezanog s klasnom pripadnošću. Uostalom, i govorilo se naprosto: “Partija”. Moj otac i njegova braća – baš kao i moja majka, njezin očuh i polubrat – grupno će sudjelovati na javnim okupljanjima koje su u redovitim intervalima održavali nacionalni partijski vođe. Svi su na svakim izborima glasali za komunističke kandidate, bjesneći na lažnu ljevicu koju su predstavljali socijalisti, na njihove kompromise i izdaje. Za njih su, ipak, uz negodovanje glasali u drugom krugu, kada je to beziznimno trebalo

tako učiniti u ime realizma ili “republikanske discipline” (međutim, komunistički kandidat je nerijetko bio bolje pozicioniran pa se takva situacija i nije događala često). Riječ “ljeвица” imala je snažno značenje. Radilo se o obrani vlastitih interesa i nastojanju da artikuliraju svoj stav, a to se, osim za štrajkova i prosvjeda, postizalo delegiranjem i predavanjem svog glasa “predstavnicima radničke klase” i političkim dužnosnicima, čije se sve odluke iz tog razloga prihvaćalo, a čiji su se govori ponavljali. Konstituirati se kao politički subjekt značilo je predati svoj glas predstavniku čijim su posredstvom radnici, “radnička klasa”, postojali kao konstituirana grupa, kao klasa svjesna same sebe. I ono što su mislili o sebi samima, vrijednostima koje su zastupali i stavovima koje su usvajali bilo je uvelike oblikovano koncepcijom svijeta čijem je usađivanju u svijest i širenju u društvenom korpusu doprinosila “Partija”. Glasanje je, dakle, bio vrlo značajan trenutak kolektivnog samopotvrđivanja i potvrđivanja vlastite političke snage. A na izbornu večer, kako bi pristizali rezultati, eksplodirali bi od bijesa uvidjevši da je desnica ipak pobijedila, ljutili se na “žute” radnike koji su glasali za degoliste i time, dakle, protiv sebe samih.

Budući da je u 1950-ima i sve do kraja 1970-ih postalo sasvim uobičajeno naricati nad utjecajem Komunističke partije na radničku klasu – ipak, ne na sve radnike – nužno je podsjetiti na značenje koje je ona imala za one koje se danas to lakše osuđuje što je manje vjerojatno da će imati pristupa javnoj riječi (Kakvu im priliku dajemo da govore? Kojim sredstvima raspolažu da se tom prilikom posluže?). Biti komunistom nije imalo skoro nikakve veze sa željom

da se uspostavi režim koji bi nalikovao onome iz SSSR-a. “Vanjska” politika činila se, uostalom, prilično dalekom, kao što je često slučaj s nižim klasama – još i više kod žena nego kod muškaraca. Podrazumijevalo se da će biti na sovjetskoj strani, a protiv američkog imperijalizma, ali to gotovo nikad nije bila tema rasprave. Čak i kada su bili dezorijentirani udarima Crvene armije na prijateljske zemlje, radije se o tome nije pričalo. Dok je radio 1968. godine prenosio vijesti o tragičnim događajima koji su se odvijali u Pragu, pitao sam roditelje: “Što se događa?”, na što mi je majka oštro otpovrnula: “Što se to tebe tiče? To nije tvoja briga!”, možda zato što ni sama nije imala nikakav odgovor te je bila jednako zbunjena kao i ja, koji sam imao jedva petnaest godina. U stvari, pristajanje uz komunističke vrijednosti proizlazilo je iz neposrednih i konkretnijih briga. Kada Gilles Deleuze u svojem *Abecedariju* razvija ideju da “biti ljevičar” znači “ponajprije opažati svijet”, “opažati horizont” (smatrati da su nam neodgodivi problemi, dakle problemi Trećeg svijeta, bliži nego oni u našem susjedstvu), dok bi “ne biti ljevičar”, naprotiv, značilo usredotočiti se na ulicu u kojoj stanuješ, zemlju u kojoj živiš¹⁵, definicija koju predlaže posve je suprotna ljevici kakvu su utjelovljavali moji roditelji: u radničkim sredinama, u “radničkoj klasi”, politika ljevice sastojala se prije svega iz vrlo pragmatičnog otpora onome što su trpjeli u svakodnevnom životu. Posrijedi je bio protest, a ne politički projekt nadahnut nekom globalnom perspektivom. Gledali su oko sebe, a ne daleko, kako u prostoru tako i u vremenu. I premda su često ponavljali: “Nama treba jedna dobra revolucija”, te su uobičajene i instant-fraze više govorile o teškim životnim

uvjetima i nepodnošljivosti nepravde nego o perspektivi uspostavljanja drugačijeg političkog sustava. Budući da im se činilo da su o svemu što se događa odlučile neke mračne sile (“ništa to nije slučajno”), zazivanje revolucije o kojoj se nikad nisu pitali ni gdje ni kada niti kako bi mogla izbiti izgledalo je kao jedino pribježište (jednim mitom protiv drugoga!), kao jedino što se može suprotstaviti silama zla – desnici, “bogatunima”, “velikim njuškama”... koji su nanosili toliko nesreće u živote “ljudi koji nemaju ništa”, “ljudi poput nas”.

U mojoj smo obitelji svijet dijelili na dva tabora: one koji su za “za radnika” i one koji su “protiv radnika”, ili, u varijaciji na istu temu, na one koji “brane radnika” i one koji “za radnika ne rade ništa”. Koliko sam samo puta čuo ove rečenice koje su sažimale percepciju politike i odabire koji iz toga proizlaze? S jedne strane smo “mi” i oni koji su “uz nas”; s druge su “oni”.¹⁶

Tko sada zauzima ulogu koju je igrala “Partija”? Kome se eksploatirani i siromašni danas mogu okrenuti da bi dobili osjećaj da imaju podršku i da su njihovi stavovi artikulirani? Kome se mogu obratiti, na koga se mogu osloniti u pokušaju da zadobiju neku političku egzistenciju i kulturni identitet? Da se osjete ponosnima na same sebe jer su legitimni i jer ih legitimira neka moćna instanca? Ili sasvim jednostavno: tko vodi računa o tome tko su, od čega žive, o čemu misle i što žele?

Kada bi otac gledao televizijski dnevnik, njegovi su komentari odražavali alergijsku reakciju na desnicu i ekstremnu desnicu. Za vrijeme predsjedničke kampanje, pa onda tijekom i nakon svibnja '68., bjesnio je sasvim sâm

pred televizorom kad bi čuo kako govori Tixier-Vignancour, karikaturalni predstavnik stare francuske ekstremne desnice. Potonji je osuđivao “crvenu zastavu komunizma” koja se vijorila pariškim ulicama, a otac je bjesnio: “Crvena zastava je zastava radnika!” Kasnije se osjećao podjednako napadnut i uvrijeđen načinom na koji je Giscard d’Estaing, preko televizije, svakom francuskom domu nametao svoj etos krupnog buržuja, svoje afektirane geste, svoj groteskni izgovor. Dobacivao je uvrede novinarima koji su vodili političke emisije i radovao se kada bi onaj – uvijek nekakav staljinistički aparatčik s radničkim naglaskom – kojega je smatrao glasnogovornikom svega onoga što je sâm osjećao ili mislio, svojim nastupom kršio uspostavljena pravila igre na način na koji se to danas više nitko ne usuđuje učiniti, (u tolikoj je mjeri pokornost političkih dužnosnika i većine intelektualaca koji imaju pristup medijskom prostoru postala potpuna ili skoro potpuna); govoreći o stvarnim radničkim problemima umjesto da odgovara na pitanja politikantske politike u koju su ga nastojali uvući, on je provodio pravdu za sve one koje nikad ne čujemo u takvim prilikama, za sve one čije se samo postojanje sustavno isključuje iz krajolika legitimne politike.

Sjećam se vrta iza kuće moje bake i djeda. Nije bio jako prostran, a ograda sa svake strane dijelila ga je od istovjetnih vrtova njihovih susjeda. Na jednom se kraju nalazila daščara u kojoj je baka, kao i većina obitelji u susjedstvu, uzgajala kuniće koje ćemo hraniti travom i mrkvama sve dok jedne nedjelje ili za neki blagdan ne završe na našim tanjurima... Baka nije znala čitati ni pisati. Tražila bi da joj pročitaju administrativne dopise, gotovo se ispričavajući zbog svoje nesposobnosti: “Ja sam nepismena”, ponavljala je tada, glasom u kojem nije bilo bijesa ni revolta, tek podvrgavanje realnosti takvoj kakva jest i rezignacija, karakteristična za svaku njenu kretnju, svaku njenu riječ, kojom je podnosila svoje stanje onako kako se prihvaća neizbježna sudbina. Djed je bio stolar: radio je u tvornici koja je izrađivala namještaj. Da bi spojili kraj s krajem, izrađivao je namještaj i za susjede. Zaprimao je puno narudžbi u cijelom susjedstvu, čak i šire, i doslovno se ubijao od posla da prehrani obitelj, bez dana predaha i odmora. Umro je u pedeset i četvrtoj godini, dok sam još bio dijete, od raka grla (ta je pošast u ono doba odnosila

radnike koji su konzumirali jedva zamisliv broj cigareta svakog dana. Tri brata mog oca podlegla su također, kao vrlo mladi, od iste bolesti; još jedan prije njih bio je žrtva alkoholizma). Kad sam bio adolescent, moja se baka čudila što ne pušim: “Puno je zdravije kad muškarac puši”, govorila mi je, nesvjesna štete koju su takva vjerovanja neprestano širila oko nje. Krhka zdravlja, umrla je desetak godina nakon svog muža, sigurno od iscrpljenosti: imala je tada šezdeset i dvije godine i čistila je urede da zaradi za život. Jedne zimske večeri, nakon posla, na povratku u sićušni dvosobni stan u socijalnoj zgradi gdje je na kraju živjela, poskliznula se na komad leda. Udarila je glavom o tlo. Nije se oporavila i umrla je nekoliko dana nakon te nesreće.

Nema sumnje da je taj vrtni grad u kojem je živio moj otac prije nego što sam se rodio i koji predstavlja pozornicu jednog dijela mog djetinjstva, jer brat i ja smo tamo provodili mnogo vremena, naročito školske praznike, bio mjesto socijalnog izgnanstva. Rezervat siromašnih, udaljen od centra grada i bogatih četvrti. Pa ipak, kad nanovo razmišljam o tome, uviđam da on gotovo ni po čemu ne sliči onomu što danas nazivamo socijalnim naseljima (“cité”). Bio je to horizontalan, a ne vertikalni okoliš: nije bilo zgrada, ni nebodera, ništa od onog što će se pojaviti tek koncem 1950-ih, a naročito kroz 1960-e i 1970-e godine. Sačuvao je taj prostor na rubovima grada nešto humano. I premda je dio grada bio na lošem glasu, iako je veoma nalikovao na siromašni geto, nije tu bilo tako neugodno živjeti. Radničke tradicije, a naročito neki oblici kulture i solidarnosti, razvijali su se tu i trajali. Na jednoj od takvih

kulturnih formi – plesu subotom navečer – upoznali su se moji roditelji. Majka je živjela nedaleko odatle, u jednom od predgrađa, sa svojom majkom i njenim partnerom. Ona i moj otac, kao i sva tadašnja radnička omladina, voljeli su trenutke rasonode i veselja kakve su predstavljali kvartovski plesnjaci. Danas su uglavnom nestali, i skoro se uopće ne održavaju, osim za doček ili na sâm Dan republike, 14. srpnja. No, u ono su doba za mnoge bili jedini “izlazak” u tjednu, prilika za susret s prijateljima i prilika za seksualne i ljubavne susrete. Parovi su se tu spajali i razdvajali. Ponekad bi potrajali. Majka je bila zaljubljena u nekog drugog momka: on je s njom htio spavati, ali ona nije pristala; bojala se da će, ako ostane trudna i taj momak radije s njom prekine nego prihvati neželjeno očinstvo, roditi dijete bez oca. Nije htjela na svijet donijeti dijete koje bi moralo proživjeti sve što je ona proživjela i zbog čega je toliko patila. Izabranik njezina srca ostavio ju je zbog druge. Upoznala je mog oca. Nikad nije bila zaljubljena u njega. Međutim, rezonirala je: “Taj ili neki drugi... sad svejedno.” Čeznula je za neovisnošću koju joj je jedino brak mogao omogućiti: punoljetstvo se tada stjecalo tek s navršenom dvadeset i jednom godinom. No, trebat će pričekati i da moj otac napuni te godine: baka s očeve strane nije htjela da on ode, želeći da “donosi kući zaradu” što je dulje moguće. Čim je mogao, oženio je moju majku. Imala je dvadeset godina.

U to je doba moj otac već dugo bio radnik – najniže na radničkoj ljestvici. Kad je ušao u ono što će otad nadalje biti scenografijom njegova života, jedinim obzorom koji mu se nudio, nije još imao ni punih četrnaest godina (školska

godina je, naime, završavala koncem lipnja, on je vrlo brzo nakon svršetka školovanja počeo raditi, a četrnaest je godina napunio tek tri mjeseca kasnije). Tvornica ga je čekala. Bila je tu za njega; on je bio tu za nju. Tako je čekala i njegovu braću i sestre koji će ga onamo slijediti. Čekala je, i uvijek čeka, one koji su se rađali i rađaju se u obiteljima koje su društveno istovjetne njegovoj. Društveni determinizam zgrabio ga je odmah po rođenju. Nije umaknuo onome što mu je po svim zakonima bio dosuđeno, svim tim mehanizmima koji se ne mogu nazvati drugačije nego "reprodukcijom".

Školovanje mog oca nije išlo dalje od osnovne škole. Nitko nije ni pomišljao da bi moglo biti drugačije: ni njegovi roditelji ni on sâm. U njegovu se svijetu u školu išlo do četrnaeste godine jer je to bilo obvezno, a napuštalo je se s četrnaest godina jer nakon toga više nije bila obvezna. To je bilo tako. Izaći iz školskog sustava nije bilo skandalozno. Naprotiv! Pamtim kako su u mojoj obitelji bili ogorčeni kad je obvezno školovanje produženo na navršenih šesnaest godina. "Čemu to služi, prisiljavati djecu da nastave ići u školu ako im se to ne sviđa, ako bi oni radije radili?", ponavljali su nikad se ne pitajući o nejednakoj društvenoj podjeli te "sklonosti" ili pak "nedostatku sklonosti" za školovanje. Selekcija unutar školstva često se odvija posredstvom samoeliminacije i njihovim vlastitim pristankom na tu samoeliminaciju, kao da je riječ o vlastitu izboru: produženo školovanje je za one koji "imaju sredstva" i koji su, eto slučajno, baš isti oni kojima se to "sviđa". Polje mogućega – pa čak i polje jednostavno zamislivih mogućnosti, da i ne govorimo o onim

ostvarivima – usko je omeđeno klasnom pozicijom. Kao da postoji gotovo potpuna nepropusnost između društvenih svjetova. Granice koje odvajaju ove svjetove unutar svakoga od njih definiraju i korjenito različite percepcije o tome što je zamislivo biti i postati, čemu se može ili ne može stremiti: znamo da drugdje stvari stoje drugačije, ali to se događa u nepristupačnom i dalekom univerzumu i stoga se ne osjećamo isključenima iz onoga što nam nije dostupno, a niti toga lišeni, što se u tim razdvojenim društvenim područjima sasvim podrazumijeva. Tako stoje stvari, i to je sve. Vidjeti kako taj poredak uistinu funkcionira zahtijevalo bi da sami sebe možemo gledati izvana, zauzeti neki pogled s visine na vlastiti život i na živote drugih. Treba, kao što je to sa mnom bio slučaj, prijeći s jedne na drugu stranu demarkacijske crte kako bismo umakli neumoljivoj logici onoga što se podrazumijeva i opazili užasnu nepravdu te nejednake raspodjele prilika i mogućnosti. To se, uostalom, jedva promijenilo: doba školskog isključivanja se premjestilo, ali društvena je ograda između klasa ostala ista. Upravo zato se sociologija ili svaka filozofija koja u središte svog postupka stavlja "gledište aktera" i "smisao koji oni pridaju svom djelovanju" otkriva kao ništa drugo do stenografija mistificiranog odnosa koji društveni agenti održavaju vlastitim praksama i željama, pa stoga i nije ništa drugo doli doprinos održavanju svijeta takvim kakav jest: jedna ideologija opravdanja (uspostavljenog poretka). Samo epistemološki raskid s načinom na koji pojedinci sami o sebi spontano promišljaju omogućuje da, rekonstruirajući cjelinu sustava, opišemo mehanizme kojima se društveni poredak reproducira, a naročito

načine na koje potlačeni ratificiraju društvenu dominaciju “birajući” školsku selekciju na koju su ionako već osuđeni. Snaga i značaj neke teorije počivaju upravo u činjenici da se ona nikad ne zadovoljava bilježenjem govora koji “akteri” imaju o svojim “djelovanjima”, nego si, naprotiv, kao cilj nadaje pojedincima i grupama omogućiti da ono što jesu i čine promatraju i o tome promišljaju drugačije te tako, možda, promijene ono što čine i ono što jesu. Riječ je o raskidanju s inkorporiranim kategorijama percepcije i uspostavljenim okvirima značenja, dakle i s društvenom inercijom čije vektore te kategorije i ti okviri čine, a sve kako bi se proizveo novi pogled na svijet pa tako i otvorile nove političke perspektive.

Društvene se sudbine, naime, ocrtavaju vrlo rano. Sve je unaprijed odigrano. Presude se donose i prije nego što to možemo osvijestiti. Kazne su usijanim željezom utisnute u naša ramena u trenutku rođenja, a mjesta koja ćemo zauzeti definirana i omeđena onime što nam je prethodilo: prošlošću obitelji i društvenom sredinom u kojoj dolazimo na svijet. Moj otac nije čak imao priliku steći ni osnovnoškolsku svjedodžbu koja je za radničku klasu vrhunac i kruna školovanja. Dok su djeca radnika i seljaka zadržavana u osnovnom obrazovanju sve do četrnaeste godine, kada je njihovo školovanje završavalo, buržujaska djeca slijedila su drugu putanju: s jedanaest su godina upisivali gimnaziju. Valjalo je izbjeći bilo kakvo miješanje između onih kojima treba udijeliti korisno znanje (čitanje, pisanje, računanje) neophodno za snalaženje u svakodnevnom životu i dostatno za bavljenje manualnim

radom te onih koji dolaze iz povlaštenih klasa, za koje je bilo rezervirano pravo na kulturu koja se smatra “bezinteresnom” – odnosno, naprosto “kulturu”, za koju se plašilo da može pokvariti radnike koji joj imaju pristup.¹⁷ Svjedodžba je, dakle, bila mjerilom stečenog znanja, odnosno stjecanja osnovnih, “funkcionalnih” znanja koja je nudila (upali bi tu i elementi “povijesti Francuske” – nekoliko značajnih datuma iz nacionalne mitologije – te “zemljopis” – popis departmana i njihovih glavnih mjesta). Zadržala je, ipak, selektivan karakter u društvenoj sredini kojoj je namijenjena i u kojoj su bili ponosni ako bi je dobili. Položila bi tek polovica onih koji su pristupili ispitima. A mnogobrojni su bili oni koji bi manje-više izašli iz školskog sustava prije zakonski propisane dobi, koji nisu dospjeli ni do ispita. Poput mog oca. Osim toga, sve što je moj otac naučio, naučio je sâm, kasnije, u “večernjoj školi”, nakon radnog dana, u nadi da će se uspeti nekoliko prečki na društvenoj ljestvici. Neko je vrijeme gajio nadu da će postati industrijski crtač. Stvarnost ga je brzo razuvjerila: nije imao, pretpostavljam, ni nužno osnovno obrazovanje, a uza sve to sasvim mu sigurno nije bilo lako koncentrirati se na učenje nakon što bi cijeli dan proveo u tvornici. Bio je prisiljen odustati i odreći se svojih iluzija. Dugo je zadržao nekoliko velikih listova papira na kvadratiće, prekrivenih shemama i grafikama – možda radna bilježnica za vježbu? – koje je ponekad vadio iz mape i razgledavao ih ili nam ih pokazivao, prije nego što će ih opet vratiti na dno ladice gdje su ležali njegovi srušeni snovi. Ne samo da je i dalje bio radnik, nego je to morao biti dvaput: još dok sam bio sasvim malen on je dan počinjao vrlo rano ujutro i radio u

tvornici sve do poslijepodne, a potkraj popodneva bi išao u jednu drugu tvornicu dodati par radnih sati svojoj plaći. Majka je pomagala koliko je mogla, iscrpljivala se čisteći i perući veš (perilice za rublje još nisu postojale ili su ih imali tek rijetki, a pranje rublja bilo je još jedan način da se zaradi nešto novca i povećaju prihodi kućanstva). Zaposlila se u jednoj tvornici tek kada je otac u jednom periodu, 1970. godine, dugo bio nezaposlen, ali nastavila je ondje raditi i nakon što je otac opet našao posao (danas shvaćam da je radila u tvornici kako bih ja mogao maturirati i upisati fakultet. Onomad mi nije ni palo na pamet – ili bih to pak potisnuo u dubine svijesti čim bi majka spomenula tu mogućnost iako ju je, zapravo, vrlo često spominjala – da bi i mene moglo zadesiti da zarađujem za život i pomažem svojoj obitelji.). Otac je uzalud gundao da “nije uloga žene da radi u tvornici”, pogođen u svojoj muškoj časti činjenicom da nije u stanju samostalno uzdržavati obitelj; no, morao je odustati i pomiriti se s tim da je majka postala “radnica”, sa svim pogrđnim konotacijama što ih ta riječ nosi: “drske” žene koje govore prosto, možda čak i “spavaju sa svima”, ukratko, “štrace”... Tu buržoasku predstavu o ženi iz naroda koja radi izvan doma i na mjestima na kojima rade i radnici, umnogočemu su dijelili muški pripadnici radničke klase koji nipošto nisu htjeli izgubiti kontrolu nad svojim družicama ili partnericama po nekoliko sati svakoga dana i koje je iznad svega plašila užasavajuća sablast emancipirane žene. Annie Ernaux o svojoj majci, koja se zaposlila u jednoj tvornici dok je još bila djevojka, kaže da su je smatrali “radnicom, ali ozbiljnom”. No, puka je činjenica da radi s muškarcima

bila dovoljna da “je ne smatraju onakvom kakvom je težila biti, ‘mladom djevojkom kakva se pristoji biti’”.¹⁸ Jednako je bilo i sa starijim ženama: zanimanje koje su obavljale bilo je dovoljno da im priskrbi lošu reputaciju, bez obzira na to jesu ili nisu prakticirale seksualnu slobodu za koju ih se sumnjičilo. To je mog oca navodilo da često, na kraju radnog vremena, po izlasku iz tvornice svrati u kavanu smještenu preko puta kako bi saznao odlazi li majka kradomice tamo i ne bi li je, ako je doista tako, iznenadio na takvim mjestima. No, ona nije posjećivala ni tu niti bilo koju drugu kavanu. Vraćala se kući pripremiti objed nakon što bi obavila kupovinu. Kao i svaku ženu koja radi, kod kuće ju je čekala druga smjena.

Moj je otac tek mnogo kasnije uspio napredovati za pokoju ljestvicu, ako ne u društvenoj hijerarhiji, a onda u tvornici, prolazeći etape od statusa nekvalificiranog manualnog radnika preko kvalificiranog radnika do, konačno, nadzornika. Više nije bio radnik. Sada ih je nadzirao. Točnije, vodio je jednu grupu radnika. Taj ga je novi status ispunjavao naivnim ponosom, ta mu je slika pružala veći osjećaj vlastite vrijednosti. Meni je to, naravno, bilo komično... Meni, koji sam se toliko godina kasnije još uvijek crvenio od srama kada bih za neki administrativni dokument trebao donijeti izvadak iz matične knjige rođenih na kojemu je ispisano prvo zanimanje mog oca (nekvalificirani radnik) i majke (čistačica), i koji nisam mogao shvatiti njihovu želju da se izdignu iz svojih životnih uvjeta onim što se meni činilo tako malo, a njima je bilo tako puno.

Otac je, dakle, radio u tvornici od svoje četrnaeste do pedeset i šeste godine, kada su ga, iste godine kao i majku koja je tada imala pedeset i pet, poslali u “prijevremenu mirovinu”, a da ga nitko nije pitao za mišljenje; oboje su odbačeni od sistema koji ih je besramno eksploatirao. On je, najednom tako besposlen, bio izbezumljen, ona prilično sretna što može napustiti radno mjesto na kojemu su zadaci bili tako naporni – toliko da to ne mogu ni zamisliti oni koji nemaju takvo iskustvo – i gdje su buka, vrućina, repetitivnost svakodnevnih mehaničkih pokreta pomalo nagrizali i najotpornije organizme. Bili su umorni, istrošeni. Budući da njeni poslovi spremačice nisu uvijek bili prijavljeni, majka nije dovoljno dugo uplaćivala doprinose te je iznos njezine mirovine tako umanjen, što je ozbiljno umanjilo njihove prihode. Osmišljavali su život kako su znali. Počeli su, na primjer, češće putovati zahvaljujući radničkoj organizaciji u tvornici u kojoj je ranije radio otac i provodili bi vikend u Londonu, tjedan dana u Španjolskoj ili u Turskoj... Nisu se voljeli ništa više nego ranije; jednostavno su našli neki *modus vivendi*, navikli jedno na drugo znajući, i jedno i drugo, da će ih tek smrt rastaviti.

Otac je bio kućni majstor, ponosan na svoje sposobnosti baš kao što je općenito bio ponosan na manualni rad. Procvao bi u takvoj vrsti aktivnosti, posvećivao joj je cijelo svoje slobodno vrijeme i znao je što je dobar majstorski rad. Kad sam bio u prvom ili drugom razredu gimnazije, napravio mi je radni stol od nekakve stare ploče. Ugradio je ormare i popravio sve što se u kući popraviti dalo. Ja

sa svojih deset prstiju nisam znao napraviti ništa. I u toj hotimičnoj nesposobnosti – jer nisam li mogao odlučiti da naučim ponešto od njega? – sva sam svoja nastojanja usmjeravao na to da mu nipošto ne nalikujem, da postanem društveno drugačiji od njega. Kasnije ću otkriti da neki intelektualci obožavaju kućno majstorstvo i da se u isto vrijeme može voljeti knjige, čitati ih i pisati te se s užitkom prepuštati praktičnim i manualnim aktivnostima. Zabezegnulo me to otkriće: kao da je cijela moja ličnost stavljena u pitanje tom destabilizacijom onoga što sam dugo opažao i proživljavao kao temeljni, konstitutivni binarizam (dok je u stvarnosti bio konstitutivan samo za mene). Isto je bilo i sa sportom: to što su neki od mojih prijatelja voljeli gledati sport na televiziji duboko me uznemirilo. Gotovo naočigled se urušavalo ono što sam smatrao bjelodanom istinom: definirati se intelektualcem ili htjeti to biti nužno je podrazumijevalo prezir prema večerima u kojima se gleda nogomet na televiziji. Kultura sporta, sport kao jedino središte interesa (za muškarce, jer za žene su to bile trač rubrike u novinama): tolikim sam vidovima stvarnosti posvećeno sudio svisoka, s puno prezira ili nadmoći. Trebat će mi vremena da dekonstruiram sve te pretince koji su mi omogućili da postanem ono što sam postao i da u svoj mentalni i egzistencijalni univerzum iznova ugradim dimenzije koje sam iz njega isključio.

Kad sam bio dijete, moji su se roditelji vozili mopedom. Vozili su mog brata i mene na dječjim sjedištima instaliranim otpramo. Moglo se to pokazati opasnim. Jednoga dana u zavoju će se poskliznuti na nekakvom

šljunku i moj će brat slomiti nogu. 1963. godine odlučili su položiti vozački ispit i kupili su polovan automobil (crna Simca Aronde; na više fotografija koje mi je majka pokazala poziram, kao dvanaestogodišnjak ili trinaestogodišnjak, naslonjen na haubu tog automobila). Majka je uspjela položiti vozački ispit prije nego otac. A on, kojemu je bilo ispod časti sjediti na suvozačevu mjestu pored žene za volanom, radije je, kako bi izbjegao to poniženje, neko vrijeme vozio bez vozačke dozvole. Postajao bi doslovno lud – i vrlo gadan – kad bi majka izrazila strah i pokazala želju da zauzme ono što je smatrao svojim mjestom. Onda je sve leglo na svoje mjesto: on je uvijek vozio (čak i kad bi previše popio nije joj htio prepustiti volan). Od tada smo išli na izlete nedjeljom, u šumu ili na livade u okolici grada. Ljeti, naravno, nije bilo govora o tome da idemo na odmor. Nismo za to imali sredstava. Naša su se putovanja ograničavala na jednodnevne izlete u regiju: Nancy, Laon, Charleville... Ponekad bismo prešli belgijsku granicu – sasvim blizu je grad po imenu Bouillon (što je ime koje nas je podsjećalo na Godefroya de Bouillona i njegove avanture u Križarskim ratovima, ali danas sam ga naučio povezivati s operom de Cilea, *Adrienne Lecouvreur* i grandioznim i strašnim likom princeze de Bouillon). Posjetili bismo zamak, kupili čokoladu i suvenire. Nismo išli puno dalje. Bruxelles sam prvi put posjetio tek mnogo godina kasnije. Jednom smo otišli čak u Verdun i pamtim mračne i jezive posjete kosturnici u Douaumontu gdje su naslagani ostaci vojnika izginulih u bitkama koje su se tu vodile za Prvog svjetskog rata. Dugo nakon toga imao sam noćne more. Odlazili smo i u Pariz posjetiti baku

s majčine strane. Pariški prometni zastoji bacali su oca u zastrašujuće napadaje bijesa; lupao bi nogama, nizao kletve i psovke i nikom zapravo nije bilo jasno zbog čega dolazi u takva stanja koja bi uvijek završila u beskonačnim svađama s majkom koja je loše podnosila to što je nazivala njegovom “kino-predstavom”. Isto je bilo i na cesti: kad bi pogriješio put ili promašio neko skretanje, stao bi urlati kao da nam životi ovise o tome. No, još češće bismo, po lijepom vremenu, otišli na obalu Marne, u blizini šampanjskih sela, gdje bismo ostajali satima i prepuštali se omiljenoj opuštajućoj aktivnosti mog oca: pecanju. Tu je postajao drugi čovjek, a spona između njega i njegove djece nanovo bi se uspostavila: učio nas je osnovnim pokretima i tehnikama, davao nam savjete, a potkraj dana bismo komentirali što se dogodilo ili se nije dogodilo: “baš grize danas” ili pak “danas ne grizu”, pokušavajući saznati zašto, okrivljujući vrućinu ili kišu, prerano ili prekasno doba godine... Ponekad bismo se tamo našli s ujacima i tetkama, s njihovom djecom. Uvečer smo jeli ribu koju smo uhvatili. Majka ih je čistila, uvaljala u tijesto i bacala na tavu. Častili bismo se tom hranom. Ali, uskoro mi se to počelo činiti budalastim i jalovim. Htio sam čitati, a ne gubiti vrijeme pridržavajući štap za pecanje i promatrajući titraje plovka na površini vode. Tad sam stao prezirati cijelu tu kulturu i oblike društvenosti povezane s takvim hobijem: glazbu s tranzistora, beznačajno brbljanje s ljudima koje smo tamo susretali i strogu podjelu rada među spolovima – muškarcima su pecali, žene plele i čitale foto-romane ili se brinule o djeci, pripremale objed... Prestao sam ići tamo s roditeljima. Htio sam iznaći samog sebe, a da bih to mogao, ponajprije sam se trebao odvojiti od njih.

Drugo poglavlje

Kad je rodila moju majku, baka još nije imala ni sedamnaest godina. Ni mladić s kojim je “zgriješila” nije mogao imati puno više. Baku je njezin otac izbacio iz kuće kad je primijetio da je trudna: “Gubi se odavde sa svojim kopiletom! I neka ste prokleti oboje!”, zavikao je. Otišla je. Nešto kasnije pokupila je i svoju majku (razloge tome ne znam, ali ova vjerojatno nije prihvatila da više neće vidjeti svoju kćer te je ostavila muža). Ljubavnik te, tada sasvim mlade žene nije dugo podnosio takvu situaciju – njihov je stan sigurno bio skučen – te joj je rekao: “Biraj, tvoja majka ili ja.” Ona je odabrala majku, a on ju je napustio i nikada se više nije javio. Brinuo je, dakle, o svom djetetu samo nekoliko mjeseci, a iz života moje majke, “kopileta”, nestao je prije nego što je ona dosegla dob u kojoj bi ga mogla zapamtiti. Moja je baka ubrzo nakon toga počela živjeti s drugim muškarcem, s kojim će kasnije imati još troje djece. Moja će majka s njima živjeti sve do rata koji će joj zauvijek izmijeniti život. Kasnije je preklinjala svoju majku, moju baku, da joj kaže ime onoga kojeg nikad nije upoznala, ispitala ju je što se s njim dogodilo, ali jedini

odgovor koji će ikada dobiti jest: “Prošlost treba ostaviti iza sebe.” O svome ocu zna samo da je bio vrlo lijep, da je bio zidar te da je bio Španjolac. “Andalužanin”, potvrdila mi je sasvim nedavno. Zanosila se mislima da je bio Ciganin, kao da je na taj način ispisivala obiteljski roman koji joj je činio podnošljivom bol što je morala pretrpjeti sve te nesretne posljedice statusa djevojke bez oca (često zna evocirati još uvijek žive rane koje joj je nanijelo ruganje učiteljice kada je u školi, još kao mala, na rutinsko pitanje o roditeljima odgovorila kako ona nema oca: “Ali, svi imaju oca”, okrutno se izrugujući prigovorila je učiteljica. No, ona ga zaista nije imala.). Nije, uostalom, nemoguće da je ta ciganska bajka istinita. Kada gledam fotografije koje me prikazuju kao petnaestogodišnjaka ili šesnaestogodišnjaka, tamne kože i crne, duge, kovrčave kose, čini mi se da sam naslijedio nešto gena od te krvne veze. Ima tome nekoliko godina kada je majka, na putovanju koje je organizirala radnička organizacija u tvornici u kojoj je radio moj otac, s njime prolazila kroz Andaluziju. Kad se autobus približio Grenadi, zatrepila je od emocija: “Bilo je krajnje neobično, naježila sam se”, pričala mi je. “Ne znam što se točno dogodilo, ali to je sigurno zato što je to moja zemlja. Osim toga, kada smo ručali u nekom restoranu u kojem su Cigani svirali gitare, jedan od njih sjeo je pored mene i rekao: “Ti si od naših.”

Nikada nisam prihvatio taj misticizam porijekla – ne razumijem baš iz kakve fantazme o biološkom prijenosu ili psihologije o dubokim obiteljskim povezanostima potječe – međutim, svjestan sam da je majka oduvijek pa sve do danas živjela teško i da je, na temelju stvarnih elemenata,

izmislila jednu Španjolsku pohranjenu kao zraku sunca u dubini sebe same, Španjolsku koja ju je spašavala od magli Sjevera i tmurne stvarnosti njezina života. Nije ona čitavog života sanjala o bogatstvu, nego o svjetlosti i slobodi. Slobodi koja bi joj možda omogućila nastavak školovanja: “Htjela sam postati učiteljica”, kaže ona danas, “u to je doba to bilo ono što su djevojke mogle raditi nakon školovanja”. Njene ambicije, prilično ograničene, ipak će se pokazati nerealističnima. Taman kad je trebala upisati gimnaziju, što je već bilo prilično nečuveno za nekoga iz njezina svijeta (bila je izrazito dobra učenica i dobila je čak i izuzeće zahvaljujući kojemu je šesti razred uspjela upisati s deset umjesto s jedanaest godina), njezina je obitelj morala napustiti grad: cijelo je stanovništvo poslano u izbjeglištvo pred nadirućim njemačkim trupama. Autobusi su prevozili stanovnike prema jugu. Ostali su samo oni koji su namjeravali pljačkati kuće i oni koji su htjeli zaštititi svoju imovinu od pljačke (tako je moja majka prepričala tu sumornu epizodu). Put će ih odvesti u Burgundiju, gdje će ih primiti na jednoj farmi.

Za cijeloga njihovog boravka ondje baka će od zore do kasne večeri sudjelovati u radovima na polju. Djeca će se pak zabavljati kako već znaju, igrajući se u vrtu ili pomažući u kućanskim poslovima. Nakon primirja svi su se vratili, a baka je našla posao u tvornici metala. Kad su tražili dobrovoljce za rad u Njemačkoj, ona se javila. Ostavila je svog partnera, a djecu povjerila jednoj zamjenskoj obitelji. Nakon nekoliko mjeseci prestala je slati novac, a ta je obitelj dva dječaka i dvije djevojčice smjestila u ubožnicu Charité koja je prihvaćala siročad i napuštenu djecu. Više nije bilo

govora o tome da moja majka pohađa gimnaziju. Položila je ispit i dobila školsku svjedodžbu na koju je bila (i još uvijek jest) vrlo ponosna, a ubrzo zatim je “namještena kao sluškinja”. Naime, čim bi djeca o kojima je Charité skrbrila navršila četrnaest godina, poslali bi ih da rade: ako su bili dječaci, završili bi na nekoj farmi (kamo je otišao raditi majčin stariji brat), dok bi djevojčice radile kao kućne pomoćnice.

Majka je isprva radila kod jednog učiteljskog para, dobrih ljudi kojima je postala draga. Na njih čuva uspomenu prožetu zahvalnošću: za vrijeme dok je bila zaposlena kod njih plaćali su joj tečaj stenodaktilografije sa zamišlju da bi mogla postati tajnica. Bila je izvrsna u tome. Željela je nastaviti tečaj: naime, samo jedna godina nije bila dovoljna da stekne potrebnu stručnu spremu. Međutim, godina dana bila je maksimalno dozvoljeno trajanje pojedinog “namještenja” na koje je sirotište otpremalo djevojčice. Valjalo joj je stoga promijeniti poslodavce. I tako se moja majka još jednom morala odreći svojih snova. Sluškinja je bila, sluškinja će i ostati.

To doista nije bio lagan posao. Seksualno uznemiravanje bilo je gotovo nepisano pravilo. Često bi se događalo da joj supruga žene koja ju je zaposlila diskretno zakaže sastanak. Budući da moja majka na to nije pristajala, gazdarica kojoj bi muž ispričao kako mu se ova udvarala već bi je sutradan potjerala. Jednom joj je otac njezine poslodavke prišao straga i stavio ruke na grudi. Oslobodila se naglim pokretom, istovremeno dobro pazeći da se ne požali kako se ne bi opet našla nezaposlena i u potrazi za novim namještenjem: “Nitko mi ne bi povjerovao. Ja, sirota

mala sluškinjica protiv bogatog gradskog industrijalca”, povjerila mi je kada je pristala da se za mene prisjeti te prošlosti o kojoj, ustanovio sam, ni šezdeset godina kasnije nije mogla govoriti, a da je odmah ne preplavi leden i tužan gnjev. “Osim toga”, dodala je, “te su se stvari događale stalno, ali o tome se šutjelo. U ono doba nije bilo kao danas, tada žene nisu imale nikakva prava... Muškarci su pisali zakone”. Sa šesnaest ili sedamnaest godina već je znala tko su i što muškarci pa, kada se uda, neće imati nikakvih iluzija ni o njima općenito, a naročito ne o onome za kojega će se udati.

Kada se baka nakon boravka u Njemačkoj vratila u Francusku, opet je došla živjeti sa svojim prijeratnim partnerom i onamo povelu troje njihove zajedničke djece. No, ne i svoju najstariju kćer za koju nije ni pokušala saznati gdje je niti što radi. Pa ipak, moja je majka, sada na stanu kod svojih poslodavaca, prije rata živjela s njima te svojom polubračom i polusestrom i strasno je željela svog očuha smjeti smatrati ocem. Prodavao je ugljen: prolazio bi ulicama u kolima koja je vukao konj i vikao: “Ugljen! Ugljen!”; oni koji su htjeli kupiti vreću ugljena zazvali bi ga sa svoga prozora. Nakon rata je nastavio obavljati taj posao, ali je kola s konjem zamijenio kamionet. Kad se baka 1946. godine za njega udala, zaboravila je pozvati svoju prvu kćer na vjenčanje. Majka je za to saznala od svog brata s kojim je zadržala kontakt. Nedugo zatim, osjećajući se unatoč svemu osamljenom i prilično nesretnom, odlučila je iznova potražiti i vidjeti onu koja se s njom ophodila na tako užasan način (“Ipak je to bila moja majka, a osim

toga, nisam ni imala nikoga drugog.”). No, majke tamo više nije bilo: već je bila otišla u parišku regiju, gdje je živjela njena sestra, povevši sa sobom svoju ostalu djecu. U Parizu, zapravo u jednom mjestu u predgrađu kamo se preselila, upustila se, izgleda, u nove ljubavne i seksualne avanture. “Razaračica brakova”, tako su je jednom opisali mojoj majci. Opet će se, međutim, vratiti u Reims. Ponovno živjeti sa svojim mužem. A i moja će se majka na kraju nastaniti kod njih: s napunjenih osamnaest godina pokušat će se, naime, vratiti svojoj majci, koja će je primiti. “Uzeti”, kako se izrazila. Moja će joj majka sve oprostiti. Bilo joj je drago što je opet sa svojom obitelji. No, nikada nije sasvim zaboravila nemar koji je njena majka pokazala prema njoj, koji nisu mogli opravdati ni užasi rata. Pa ipak, kada je pedeset godina kasnije moja baka, ne mogavši se više sama snalaziti ni skrbiti o sebi, morala napustiti svoj skromni stančić u bijednoj ulici Barbès, u srcu najsiromašnijeg dijela Osamnaestog arondismana u Parizu, upravo joj je moja majka našla garsonijeru u Reimsu i brinula o njoj. Kad ju je napustila fizička sposobnost te se skoro više nije mogla samostalno ni kretati, i kad je inzistirala da se vrati u Pariz gdje je htjela provesti svoje posljednje dane, i tada joj je moja majka pronašla dom za starije. A kako njezini prihodi nisu bili dovoljni za plaćanje iznosa koje je tražila ta ustanova, majka i ja smo plaćali najveći dio troškova koje socijalna pomoć nije pokrivala.

Dugo o toj pripovijesti moje majke u razdoblju za vrijeme i nakon rata nisam znao ništa ili gotovo ništa. U doba svog djetinjstva i adolescencije, 1960-ih i 1970-ih godina, jako

sam volio svoju baku. Živjela je tada u Parizu (zapravo sam je uvijek znao kao stanovnicu Pariza, grada koji je obožavala i u koji joj je bilo važno vratiti se sredinom 1950-ih kada je definitivno ostavila svog muža u Reimsu). Bila je kućepaziteljica u Trinaestom arondismanu u Parizu (rue Pascal), zatim u uskoj rue des Halles, koja se tada još tako zvala (rue Tiquetonne, danas neprepoznatljiva). Potom će, a prije nego što ode u mirovinu i smjesti se u stančiću u Barbèsu, postati domarka u jednoj više buržujskoj četvrti u Dvanaestom arondismanu (rue Taine). Živjela je s jednim drugim muškarcem kojega sam uvijek zvao svojim djedom – prava obitelj i biološka obitelj, a naročito ona po pravnoj vezi, podudaraju se puno rjeđe nego što se inače misli, a “preslagivane” obitelji nisu čekale devedesete godine prošlog stoljeća da bi se pojavile. U tom radničkom svijetu bračne i obiteljske veze već su odavno – u dobru i zlu – obilježene kompleksnošću, mnogostrukošću, raskidima, uzastopnim izborima, preslagivanjima, i tako dalje (parovi koji žive “u divljem braku”, s djecom koja imaju nekoliko domova, muškarci i žene koji su u braku, ali žive odvojeno ili s drugim ženama i muškarcima, a da se nisu razveli...). Baka i njezin novi partner nikada se nisu vjenčali. Štoviše, baka se nikad nije razvela od muža za kojeg se udala 1946. godine i koji je umro tek 1970-ih ili 1980-ih godina, dugo nakon što ga je uopće posljednji put vidjela. Kad sam bio adolescent, a i puno kasnije, sramio sam se te pomalo “nezgodne” obiteljske situacije: lagao sam o godinama moje bake i majke kako nitko ne bi mogao izračunati da je baka rodila majku sa sedamnaest godina; pretvarao sam se da je onaj kojega sam zvao

djedom drugi suprug moje bake... Društveni poredak utječe na sve nas. A oni koji bi htjeli da sve bude “regulirano”, da ima “smisla” i “stabilne referentne točke” mogu računati na to da je pristajanje uz norme još od najranijeg djetinjstva najdublje upisano u našu svijest kroz sve što usvajamo i učimo o društvenom svijetu, a mogu računati i na nelagodu – sram – koji osjećamo kada društvena sredina u kojoj smo se razvili krši sve te lijepe zakonske i političke propise koje cijela okolna kultura ujedno predstavlja kao jedinu stvarnost u kojoj se može živjeti i kao ideal koji treba doseći, čak i ako ta obiteljska norma – ta normativna obitelj – ni po čemu ne odgovara stvarnom životu. Sasvim je sigurno da osjećaj gađenja koji u meni danas izazivaju oni i one koji pokušavaju nametnuti svoju definiciju toga što je par i što je obitelj, društvene i juridičke legitimnosti koja se priznaje jednima, a uskraćuje drugima, i tako dalje, oni koji zazivaju modele koji, osim u njihovoj konzervativnoj i autoritarnoj imaginaciji, nikad nisu postojali, puno svog intenziteta duguje toj prošlosti u kojoj su alternativni oblici bili osuđeni na to da u svijesti žive kao devijantni i nenormalni, a stoga i inferiorni i sramni. No, to nesumnjivo objašnjava i moj nedostatak povjerenja u pozivanje na a-normalnost koju nam upućuju – i sami, zapravo, vrlo normativni – nositelji jedne nenormativnosti koja se prikazuje kao “subverzija”: kroz cijeli sam život mogao utvrditi koliko su normalnost i a-normalnost stvarnosti relativne koliko i relacijske, mobilne, kontekstualne, međusobno isprepletene, uvijek djelomične... i do koje mjere društvena nelegitimnost može biti psihički razorna za one koji je proživljavaju u nemiru i boli te tako kod njih proizvesti jednu duboku i snažnu težnju da uđu u

prostor legitimnog i “normalnog” (snaga mnogih institucija u velikoj mjeri počiva na poželjnosti tog modela).¹⁹

Djed kojeg sam upoznao 1960-ih godina bio je perač prozora (ne stavljam navodnike uz riječ djed jer mi je on to zaista i bio, jer je obitelj, bez obzira na to odgovara li zakonskim dekretima čuvara društvenog poretka, uvijek plod volje i odluke i u svakom slučaju djelatne prakse). Vozio bi se uokolo svojim mopedom, sa svojim ljestvama i kanticom, odlazivši prati prozore kafića i trgovina nerijetko smještenih prilično daleko od mjesta gdje je živio. Jednoga sam dana, kada je tako prolazio, šetao središtem Pariza, a on me opazio i zaustavio se uz rub pločnika, oduševljen zbog tog slučajnog susreta. Meni je bilo nelagodno, bio sam užasnut idejom da bi me netko mogao vidjeti s njim, onako smještenim na svoju neobičnu zapregu. Što bih odgovorio da me netko bio upitao: “Tko je bio taj čovjek s kojim si pričao?” Narednih dana nisam se mogao riješiti razdirućeg osjećaja grižnje savjesti: “Zašto se nisam usudio prihvatiti ono što jesam?” prigovarao sam si. “Zašto me druženje s buržujima i malograđanima navelo da se odričem svoje obitelji i da je se toliko sramim? Zašto sam u cijelo tijelo pounutrio hijerarhije društvenog svijeta dok se intelektualno i politički borim protiv njih?” Istodobno sam proklinjao svoju obitelj zbog toga što je bila to što jest: “Kakve li nesreće”, ponavljao sam, “što sam se rodio u tom miljeu.” Raspoloženje mi je osciliralo, čas bih okrivljavao sebe, čas njih (No, jesu li oni bili odgovorni? I za što točno?). Bio sam rastrgan, osjećao sam se loše u vlastitoj koži. Moja politička uvjerenja nisu bila u skladu s mojom

integracijom u buržujско društvo, društvena kritika uz koju sam pristajao bila je u sukobu s vrijednostima koje su mi se nametale, neću reći “protiv moje volje” jer me na to nije prisiljavalo ništa osim dobrovoljnog podčinjavanja percepciji i rasuđivanju onih koji dominiraju. Politički sam bio na strani radnika, ali sam se užasavao svoje ukorijenjenosti u njihov svijet. Moja privrženost “narodu” zacijelo bi u meni izazivala manje unutarnjih previranja i moralne krize da taj narod nije bio moja obitelj, dakle moja prošlost i, unatoč svemu, moja sadašnjost.

Moj je djed puno pio (“voli pijančevati”, govorili su o njemu) i nakon par čaša lošeg crnog vina bacao bi se u beskonačne tirade, s jezičnom inventivnošću karakterističnom za narodsku rječitost čiji se ekvivalent danas može pronaći u žargonu mladih iz predgrađa. Nije mu nedostajalo kulture, znao je puno stvari, a vjerujući da zna još i više nikad se ne bi ustručavao iznijeti kakvu neopozivu tvrdnju – koja se često pokazala pogrešnom. Bio je komunist na isti način na koji su buržuji desničari: to mu se činilo prirodnim elementom pripadnosti klasi koji se prima po rođenju, s genetskim nasljeđem. Baš kao i moj otac prije nego što je prestao biti komunistom, pa čak i nakon toga, jer na izvjestan je način komunist ostao zauvijek, često je počinjao rečenicu s “Mi, radnici...”. Pričao mi je kako su mu jednom, dok je u pet sati ujutro na putu za posao hodao bulevarom Saint-Germain, neki nacvrcani buržuji hodajući kolnikom pri izlasku iz diskoteke dovikivali: “Gade siromašni!” Kada je govorio o klasnoj borbi, za njega je to imalo sasvim konkretno značenje.

Glasno je snivao o nadolazećoj revoluciji. Po preseljenju u Pariz stekao sam naviku prilično redovito ručati s njim i bakom. Ponekad bi moji roditelji došli iz Reimsa kako bi nam se pridružili, katkad bi povelu moja dva mlada brata. No, smrtno sam se plašio da bi ljudi koje sam poznavao ili, kasnije, oni s kojima sam radio, mogli saznati gdje oni žive. Bio sam i više nego diskretan po tom pitanju, a kad su mi postavljali pitanja, izbjegao bih određen odgovor ili bih lagao.

Osjećao sam da postoji nekakva napetost između bake i majke, ali nisam joj znao razloge sve dok baka nije umrla. Majka se tada potrudila ispričati mi ono o čemu je manje-više uvijek šutjela: o tome kako je bila napuštena, o sirotištu, odbijanju njezine majke da se brine o njoj nakon rata... Nikada nikome nije pričala o tome. “Moja je podsvijest to skrivala”, pravdala se, bizarno rabeći vokabular psihoanalitičke vulgate koji mora da je čula na televiziji. No, očigledno je to dobro pamtila i ipak se, premda je radije čuvala tajnu, nije mogla suzdržati od povremenih aluzija (kad bih se kao dijete, na primjer, žalio na ovo ili ono, razbjesnila bi se: “Možda bi više volio da si odrastao u sirotištu?”). No, tada je, kao da je povijest obitelji samo neprekidan slijed sramotnih događaja, u većoj ili manjoj mjeri prešućenih unutar obiteljskog kruga i izvan njega, dodala još jedno otkriće koje je ionako mračnu sliku napravilo još crnijom. Njezin brat ju je, kako bi objasnio zašto odbija platiti svoj dio za stanarinu moje bake u staračkom domu, podsjetio na to kako ih je napustila i ispričao joj, povrh toga, o drugim događajima o kojima ona

sâma do tada ništa nije znala. Majka mi je o tome pričala tek nekoliko mjeseci kasnije, nakon smrti svoje majke. Je li se najednom osjećala slobodnom da mi isporuči i ono što nam je uvijek skrivala o svom djetinjstvu i ono što je upravo saznala o vlastitoj majci? Nanovo sam razmišljao o toj neobičnoj ženi koja je bila moja baka. Usprkos svojoj ljubaznosti, u sebi je nosila izvjesnu tegobnost koja se dala iščitati iz njezina pogleda, a katkad se odavala i iz tona njezina glasa. Sigurno nikada nije zaboravila taj zastrašujući dan, te povike, možda i udarce i tjedne koji su uslijedili, vrijeme koje je bilo potrebno da joj kosa opet naraste. I kada susjedi na to više nisu mislili, i kada se drama svela na glasine koje bi s vremena na vrijeme izbijale u razgovorima o njoj. Voljela je “lumpovati”. Što je, ako ispravno prevodim taj izraz koji je moja majka upotrijebila na tu temu, značilo da je htjela biti slobodna žena, da je voljela izlaziti navečer, da se odavala užicima, seksualnosti i da je mijenjala muškarce bez previše namjere da se vezuje, da se zadugo skrasi. Djeca su za nju vjerojatno bila smetnja, a materinstvo prije pretrpljen usud negoli životni izbor. Kontracepcija u ono vrijeme nije bila dostupna, a pobačaj je mogao koštati zatvora. Upravo to joj se nakon rata i dogodilo: bila je osuđena na zatvorsku kaznu zato što je abortirala. Koliko je vremena bila u zatvoru? Ne znam. Ne zna ni moja majka. Muškarci su zasigurno mogli živjeti u skladu sa svojom seksualnošću kako im se god prohtjelo. Žene to baš i nisu mogle. Nedvojbeno je među radnicima postojala izvjesna seksualna sloboda ili barem sloboda u odnosu na regule buržoaskog morala, što je upravo zagovornike tog morala navodilo da prokazuju razuzdane

živote onih koji su htjeli živjeti drugačije. Za žene je izbor slobodnog života, međutim, bio vrlo rizičan.

Što se dogodilo nakon primirja 1940. godine, kada je regiju okupirala njemačka vojska? Ne samo da je moja baka, tada dvadesetsedmogodišnjakinja, otišla raditi u Njemačku, nego su je naknadno optužili da je imala – je li to točno, je li pogrešno? – vezu s njemačkim časnikom... Pokušavam je zamisliti: njezinu želju da preživi, da ima što jesti, da ne živi u bijedi ili oskudici. Što joj je bio taj neprijateljski vojnik? Je li bila zaljubljena u njega? Ili si je jednostavno htjela osigurati bolji život od onoga koji je do tada živjela? Ta se dva objašnjenja međusobno ne isključuju. I kako to da je osim svog tadašnjeg partnera odlučila napustiti i vlastitu djecu? Nikada neću imati odgovor na ta pitanja, baš kao što neću znati ni što je doživjela kada je bila primorana trpjeti posljedice svojih izbora, postavši tako slična onoj “žrtvi” “pocijepane haljine” koju žali Éluard u slavnoj pjesmi o tuzi i “kajanju”, toj “nesretnici što je ostala na pločniku” “strgnute krune, izobličena”.²⁰

Nakon Oslobođenja je, dakle, moju baku zadesila sudbina rezervirana za one koji nisu znali odmjeriti značaj i posljedice svojih djela. Je li bila sama u tom trenutku koji je za nju morao trajati cijelu jednu “vječnost”, kada je, riječima Marguerite Duras u filmu *Hirošima, ljubavi moja*, bila podvrgnuta toj “žurnoj i imbecilnoj pravdi”, tom “apsolutnom užasu i gluposti”?²¹ Ili se to dogodilo za onih kolektivnih kažnjavanja čijih se nekoliko snimaka katkad provlači kroz dokumentarne filmove o kraju rata i na kojima se vidi nekoliko žena što su prinuđene defilirati kroz dobacivanja, uvrede i pljuvačke gomile? Ne znam. Majka mi nije rekla više. Rekla je da ni ona ne zna više. Samo te sirove i brutalne činjenice: njen joj je brat ispričao da je i njihova majka bila ošišana. Nakon poraza i Okupacije, nacija se krenula obnavljati u svojoj virilnoj snazi, kažnjavajući žene i njihove seksualne prijestupe, stvarne ili navodne, i reafirmirajući mušku moć nad njima.²²

Od tada, svaki put kada imam priliku vidjeti fotografije koje prikazuju neke od tih prizora ponižavanja – iako je poznato da toliko puno kolaboracionista na visokoj razini,

primjerice, među buržujima, nije doživjelo ni sramoćenje ni gubitak prava niti nasilje javnog progona – ne mogu se suzdržati da ne potražim nije li možda naznačeno mjesto gdje je snimka napravljena; svaki put se pitam: možda je moja baka jedna od njih? Možda je jedno od ovih uplašениh lica, jedan od ovih prestravljenih pogleda njezin? Koliko joj je vremena bilo potrebno da “izađe iz vječnosti” (opet Duras)? Naravno, draže bi mi bilo da sam saznao da je bila u Pokretu otpora, da je skrivala Židove po cijenu vlastitog života ili, naprosto, da je vršila sabotaze u tvornici u kojoj je radila, ili ne znam više što, a čime bih se mogao dičiti. Uvijek sanjarimo o tome da je naša obitelj živjela slavno, ma kakve naravi ta slava bila. No, prošlost ne možemo promijeniti. Možemo se ipak zapitati: kako upravljati svojim odnosom s poviješću koje se sramimo? Kako se osloboditi tih negdašnjih užasa, kad već ne možemo umaknuti izvjesnosti da smo upisani, sebi i svemu unatoč, u tu genealogiju? Mogao bih se tješiti kako se to za mene ne računa, jer tek odnedavno znam za te događaje (kako bih je gledao da sam znao za to? Bih li se usudio pričati s njom o tome? Osjećaji me guše i danas kad si postavim ta pitanja.). No, cijela je ta sekvencija – moja baka koja napušta svoju djecu pa njezin boravak u Njemačkoj, itd. – u tolikoj mjeri utjecala na život moje majke i na način na koji su se formirale njezina ličnost i subjektivnost da mi je nemoguće izbjeći zaključak da je, stoga, sve to podjednako značajno utjecalo i na moje mladenačke godine i na sve ono što će uslijediti.

Stoga se moja majka nije školovala. Još uvijek pati zbog toga. “To je zbog prokletstva bačenog na moju majku i mene”, ustrajala je na takvom objašnjenju svih tih nesreća, svih tih boli. Cijeloga je života u sebi nosila tu osobnu dramu: mogla je postati nešto drugo umjesto onoga što joj je bilo namijenjeno, ali rat je nepovratno srušio njezine djetinje snove. Znajući da je inteligentna, nikad nije uspjela prihvatiti tu nepravdu. Jedna od važnih posljedica te zle kobi bila je i ta što nije mogla aspirirati da “nađe nekoga boljeg” od mog oca. Zakoni društvene endogamije jednako su željezni kao zakoni obrazovne reprodukcije. I usko su s njima vezani, čega je ona bila savršeno svjesna. Nikad nije prestala misliti – i sve do danas misli – da je mogla postati “intelektualka” i upoznati “nekoga inteligentnijeg”. No, bila je čistačica i upoznala je radnika koji također nije imao priliku nastaviti školovanje i koji, povrh svega toga, nije bio baš otvorena duha.

Udala se s dvadeset, 1950. godine, za mladića koji će postati moj otac. Narednih su godina dobili dvoje djece: starijeg brata i mene. Živjeli smo krajnje siromašno, skoro u bijedi. Kako ne bi dodatno otežala situaciju, majka je odlučila da neće imati više djece i nije imala drugog izlaza nego da, u više navrata, vjerujem, abortira. Naravno, bili su to potajni i ilegalni pobačaji, dakle opasni u svakom pogledu: i zdravstvenom i kaznenopravnom (sjećam se kako su jednog dana moji roditelji pošli u grad Juvisy-sur-Orge u pariškom predgrađu, sjećam se i zagonetne atmosfere u kojoj su se pripremali za to putovanje i samog putovanja, nemira koji se čitao na licu moje majke, šutnje moga oca. Kad su došli

u Pariz, ostavili su nas, brata i mene, kod bake. Vratili su se nekoliko sati kasnije i majka je govorila baki, tihim glasom, eliptično, kako je sve dobro prošlo. Brat i ja smo bili još vrlo mladi, ali začudo, znali smo o čemu je riječ, ili sam samo ja imao dojam da sam oduvijek znao, nakon što sam to kasnije shvatio, nanovo evocirajući mentalne slike tog trenutka?). Moji će roditelji ipak imati još dvoje djece, ali tek kasnije, osam i četrnaest godina nakon mog rođenja.

Vrlo brzo nakon vjenčanja moja je majka za svog muža počela osjećati tek stalnu netrpeljivost koja se izražavala vikanjem, katkad i treskom zalupljenih vrata ili lomljivom posuđa bačenog na pod za njihovih čestih svađa, ali još se dublje manifestirala u svakom ili skoro svakom trenutku njihova zajedničkog života. Njihov je odnos bio jedan dug i neprekinut prizor bračne svađe, činili su se nesposobnima da jedno drugome upute riječ drugačije nego vrijeđajući se na najzlobniji i najuvredljiviji mogući način. U više se navrata htjela razvesti. Razgovarala je s odvjetnikom koji ju je zaklinjao da ne odlazi prije službene presude jer će napraviti prekršaj ("napuštanje bračne zajednice") i izgubiti skrbništvo nad djecom. Plašila se nasilne reakcije mog oca u trenutku u kojem bi to saznao i "paklenog života" koji bi joj u narednim mjesecima (možda i godinama) priuštila ta procedura koja se mogla pokazati dugotrajnom i skupom. Plašila se i da neće uspjeti "snaći se" sasvim sama te je, a kako bi izbjeгла da "dečki" budu "zakinuti" za što već, na kraju odustala. Rutina se nastavila: nastavile su se scene, vika, razmjena uvreda. Prezir spram onog drugog uspostavljen kao način života. Suprotnost onomu što

Stanley Cavell naziva "bračnim razgovorom" ili, u svakom slučaju, jedna neobična i turobna verzija tog modela.

Međutim, odviše jednostrano poimanje feminističkog misaonog okvira ovdje nam ne bi trebalo prikriti dio stvarnosti (tu bi feminizam, koji omogućuje da se mnogo toga vidi i shvati, postao neka vrsta epistemološke zapreke). Majka je bila prilično nasilna, možda i više nego otac; zapravo, jedini puta kada su se, koliko znam, izravno fizički sukobili, ona je ozlijedila njega, pogodivši ga ručnim električnim mikserom kojim je upravo pripremala juhu: udarcem mu je slomila dva rebra. Bila je prilično ponosna na taj uspjeh, pričala je o tome kao o sportskom podvigu, o dokazu, smatrala je, toga da nikad nije spremna dati da s njom radi "tko što želi". No, kakvi god da su bili razlozi i pogreške jednog ili drugog, atmosfera je bila turobna, mučna za život iz dana u dan, nepodnošljiva čak. To ozračje bračnog rata, te učestale scene verbalnog sukobljavanja, ta urlanja, to ludilo udvoje s djecom kao svjedocima puno su, zasigurno, utjecali na moje htijenje da pobjegnem iz svoje sredine i od svoje obitelji (i dugo me vremena sâma ideja obitelji, para, bračne zajednice, trajne veze, zajedničkog života, i tako dalje – užasavala).

Upravo je njena zasluga što sam dobio priliku upisati se u gimnaziju i nastaviti školovanje. Nikada to nije izravno rekla, ali vjerujem da me doživljavala kao onoga kome može pomoći da iskoristi šansu koju ona nije imala. Preko mene bi se ostvario njen neispunjen san. No, u dubinama duše to joj je budilo puno stare tuge i nagomilane gorčine. Nedugo nakon što sam se upisao u šesti razred, na satu engleskog

smo naučili jednu božićnu brojalicu. Kad sam se vratio iz škole, rekao sam majci (imao sam tada jedanaest godina): “Naučio sam pjesmu” i stao recitirati. Još je pamtim: “I wish you a merry Christmas, a horse and a gig, and a good fat pig, to kill next year” [“Želim vam sretan Božić, konja i kočiju, i dobru debelu svinju koju ćete sljedeće godine zaklati.” -op.prev.]. Njena ljutnja, čak gnjev, eksplodirali su prije nego što sam završio. Je li mislila da joj se rugam? “Unižavam” je? Da nad njom manifestiram superiornost što su mi je pružili prvi mjeseci sekundarnog obrazovanja? Zauralala je kao luda: “Dobro znaš da ne razumijem engleski... Odmah ćeš mi to prevesti!” Preveo sam kratku brojalicu i njen histerični napad nije potrajao duže od nekoliko trenutaka. Tada sam postao svjestan pukotine koja je nastala – i koja će se nadalje, naravno, samo širiti – između tog izvanjskog što su mojoj obitelji predstavljali gimnazija, studiji i ono što sam učio te unutarnjeg prostora obiteljskog doma.

Sva frustracija moje majke zbog toga što nije mogla nastaviti studije izrazila se u tom izljevu bijesa. Često se to ponavljalo i kasnije, u različitim oblicima. Jednostavna kritička opaska, nekakav izraz neslaganja, bili su dovoljni da mi pribave replike poput: “To što ideš u gimnaziju ne znači da si bolji od nas.” ili “Što misliš tko si? Smatraš da vrijediš više nego mi?”. Koliko sam je puta čuo kako me podsjeća da “nisam bogomdan”? Međutim, od svih njenih rečenica u pamćenje su mi se najviše urezala stalna podsjećanja na to kako je ona bila lišena onoga što je meni bilo dostupno: “Ja nikad nisam mogla...” ili “Ja nikad nisam imala...”.

No, za razliku od oca koji je neprestano evocirao ono na što “nije imao pravo” kako bi se čudio tome – a katkad pokušao i spriječiti – da njegova djeca imaju mogućnost u tome uživati, majka je radije puštala da govori njezin resantiman, što je bio njezin način priznanja da su mi otvorene perspektive koje su za nju uvijek bile zatvorene, ili su se zatvorile tek nakon što bi se bile odškrinule. Bilo joj je važno da imam punu svijest o svojoj sreći. Kad je govorila: “Ja nikad nisam imala...”, to je prije svega značilo: “Ti, ti imaš... I moraš znati što to predstavlja.”

Kako se samo razočarala kad je pokušala nastaviti školovanje. Pročitala je oglas u regionalnim novinama: upravo otvorena privatna škola (vjerojatno prevaranti, sasvim sigurno beskrupulozni ljudi) pruža informatičku poduku odraslima koji se žele prekvalificirati u nove karijere i nova zanimanja. Upisala se, potrošila mnogo novca na taj tečaj koji bi pohađala nekoliko sati tjedno, nakon radnog vremena, i vrlo brzo shvatila da ne razumije ništa ili barem ne pretjerano puno. Ustvrdo glasila se. Zapela je. Tjednima je ponavljala kako se neće zaustaviti, da će uspjeti doseći tu razinu. Ali na koncu je morala pogledati istini u oči i priznati poraz. Odustala je. Ogorčena, ojađena. Njezina je zadnja šansa pobjegla.

Dugo je bila čistačica, prestala je raditi tek nakon rođenja mog najmlađeg brata, 1967. godine. Neće to potrajati: pod pritiskom ekonomske prinude morala je naći posao te je otišla rintati po osam sati dnevno u tvornicu (gdje sam proveo mjesec dana za vrijeme ljetnih praznika nakon

mature i mogu utvrditi što je stvarnost jednog takvog “zanimanja”) da bih ja dobio priliku slušati predavanja o Montaigneu i Balzacu u gimnaziji ili, kad sam se već bio upisao na sveučilište, ostajati satima zatvoren u svojoj sobi odgonetavajući Aristotela i Kanta. Noću, dok je spavala sve do četiri ujutro, ja sam do zore čitao Marxa i Trockog, potom de Beauvoir i Geneta. Mogu ovdje tek uputiti na jednostavnost s kojom Annie Ernaux, kada govori o svojoj majci koja je držala mali kvartovski dućan, izražava brutalnost ove istine: “Bila sam uvjerena u njezinu ljubav i u ovu nepravdu: služila je krumpir i mlijeko od jutra do večeri kako bih ja sjedila u sveučilišnom amfiteatru i slušala predavanja o Platonu”.²³ Kad je vidim danas, tijela onemoćalog od bolova prouzročenih težinom zadataka koje je morala izvršavati za tih skoro petnaest godina, nagnuta nad pokretnom trakom gdje je imala stavljati poklopce na staklenke, uz pravo na deset minuta ujutro i deset minuta navečer da ode na toalet, zaprepašten sam onim što konkretno, fizički, znači društvena nejednakost. Čak mi i ta riječ “nejednakost” zvuči kao eufemizam koja umanjuje stvarnost onoga o čemu je riječ: golo nasilje izrabljivanja. Tijelo radnice, kako stari, u svakom pogledu pokazuje što je istina klasne egzistencije. Radni je ritam u toj, kao uostalom i u svakoj drugoj tvornici, bio skoro nezamisliv: kontrolor bi jednoga dana kronometrom u nekoliko minuta izmjerio radni učinak radnice i time odredio minimalan broj staklenki koje treba “uraditi” po satu. Već to je bilo ekstravagantno, skoro neljudski. No, kako se dobar dio plaće sastojao od bonusa čiji je primitak ovisio o svakodnevnom totalu, ona i njezine kolegice bi, spomenula

mi je majka, uspijevale udvostručiti traženu količinu. Navečer bi se vraćala doma iscrpljena, “izmikana”, kako je govorila, ali zadovoljna što je u svom danu zaradila ono što će nam omogućiti da pristojno živimo. Ne uspijevam shvatiti zašto i kako je takav radni napor i slogani koji su ga prokazivali – na primjer, “Dolje paklene proizvodne stope!” – mogao nestati iz ljevičarskog diskursa i same ljevičarske percepcije društvenog svijeta, kada je tu riječ o najkonkretnijim realnostima individualnih egzistencija: primjerice, zdravlju.

Istinu govoreći, u to me doba neumoljiva tegobnost koja upravlja svijetom tvorničkog rada uopće nije zanimala, osim na apstraktni način: bio sam odveć fasciniran otkrićem kulture, književnosti, filozofije da bi me zabrinjavali uvjeti mogućnosti pod kojima su mi bili dostupni. Baš naprotiv: ljutio sam se na roditelje jer su bili ono što jesu, a ne sugovornici kakve sam sanjao da imam ili ono što su neki od mojih školskih drugara imali u svojim roditeljima. Bio sam prvi koji je u svojoj obitelji poduzeo put socijalnog uspona i kao adolescent nisam bio ni najmanje ponukan razumjeti što su bili moji roditelji, a još manje pokušati politički prisvojiti istinu njihove egzistencije. Ako sam i bio marksist, moram priznati da su marksizam uz koji sam pristajao u godinama mog školovanja i moj ljevičarski angažman bili tek način idealiziranja radničke klase, njezine preobrazbe u mitski entitet u odnosu na koji mi se život mojih roditelja činio osude vrijedan. Strasno su žudjeli posjedovati svu robu široke potrošnje i ja sam u tužnoj realnosti njihove svakodnevne egzistencije, u njihovim

težnjama komforu kojega su tako dugo bili lišeni, ujedno vidio i znak njihova društvenog “otuđenja” i njihova stremljenja prema srednjoj klasi. Bili su radnici, poznavali su bijedu te su, kao i svatko u mojoj obitelji, kao svi susjedi, kao i svi ljudi koje smo znali, bili nošeni željom da si priskrbe sve ono što im je do tada bilo uskraćeno, sve što je bilo uskraćeno njihovim roditeljima prije njih. Čim bi mogli, kupovali su, uzimajući nove kredite, sve ono o čemu su snivali: rabljeni, a potom novi automobil, televizor, namještaj koji su naručili preko kataloga (stol za kuhinju u Formici, kanape od lažne kože za dnevni boravak...). Žalostilo me vidjeti ih trajno pokretane jedino potragom za materijalnim blagostanjem ili čak zavišću – “Nema razloga da i mi nemamo pravo to imati” – i utvrditi da je možda upravo ta zavist i ta ljubomora ono što ih je vodilo i u njihovim političkim odabirima, čak i ako nisu uspostavljali sasvim izravnu vezu između ta dva registra. Svatko se u mojoj obitelji volio hvaliti cijenom kupljenog predmeta: to je pokazivalo da nismo potrebiti, da više nema oskudice. Osjećaj ponosa i časti poticali su sklonost da rado govore koliko su nešto platili. To sasvim sigurno nije odgovaralo velikim pripovijestima o “radničkom pokretu” kojih mi je bila puna glava. No, kakva je to politička pripovijest koja ne uzima u obzir kako zaista žive oni čije živote interpretira i koja nas dovodi do osuđivanja pojedinaca o kojima govori jer izmiču tako izgrađenoj fikciji? U svakom slučaju, pripovijest je to koju valja promijeniti, kako bi se razgradilo njezino jedinstvo, jednostavnost, a integrirala kompleksnost i proturječnosti i ponovno ugradilo historijsko vrijeme. Radnička se klasa mijenja, ona ne ostaje

istovjetna samoj sebi i, sasvim sigurno, radnička klasa iz 1960-ih i 1970-ih godina više nije ista kao ona iz 1930. ili 1950. godine: isti položaj u društvenom polju ne pokriva točno iste realnosti niti iste aspiracije.²⁴

Majka me nedavno, vrlo ironično, podsjetila da im nisam prestajao prigovarati da su “buržuji” (“Govorio si tada puno takvih gluposti”, dodala je. “Nadam se barem da si svjestan toga.”). U osnovi, prema mom tadašnjem shvaćanju, moji su roditelji izdali ono što su morali nastaviti biti pa prezir koji sam prema njima osjećao nije izražavao ništa drugo doli moje htijenje da im nipošto ne nalikujem, a naročito da ne nalikujem onome što sam htio da oni budu. Za mene je “proletarijat” bio pojam iz knjige, apstraktna ideja. Oni se nisu uklapali u tu ideju. I ako sam rado jadikovao zbog distance koja odvaja klasu “po sebi” od klase “za sebe”, “otuđenog radnika” od “klasne svijesti”, istina je da mi je ta “revolucionarna” politička procjena služila tek da zamaskira društvenu osudu koju sam usmjerio protiv roditelja, svoje obitelji, kao i moju želju da umaknem tom svijetu. Moj mladenački marksizam bio je, dakle, za mene vektor jedne društvene dezidentifikacije: slavio sam “radničku klasu” kako bih se bolje distancirao od stvarnih radnika. Čitajući Marxa i Trockog, vjerovao sam da sam narodna avangarda. No, prije će biti da sam ušao u svijet povlaštenih, u njihovu temporalnost, u način subjektivacije onih koji imaju slobodnog vremena da čitaju Marxa i Trockog. Oduševljavao sam se onime što je Sartre pisao o radničkoj klasi; prezirao sam radničku klasu u koju sam bio uronjen, radničko okruženje koje je ograničavalo moj horizont. Zanimati se za Marxa i Sartrea

za mene je predstavljalo način izlaska iz tog svijeta, svijeta svojih roditelja, sve uz umišljaj da sam puno pronicljiviji od njih po pitanjima koja se tiču njihova vlastitog života. Moj je to otac jasno osjetio jednoga dana kada me vidio kako čitam *Le Monde* – što je bio jedan od znakova kojima sam neprestano signalizirao kako se izrazito ozbiljno zanimam za politiku – i ne znajući kako drugačije izraziti netrpeljivost prema tim novinama koje je doživljavao kao novine koje nisu namijenjene ljudima poput njega, ili čak i kao organ buržoazije – bio je u tom puno obavješteniji od mene! – obznanio je, ljutitim glasom: “To što čitaš su popovske novine.” Potom je, bez ikakva daljnjeg komentara, ustao i napustio prostoriju.

Majka nije sasvim shvaćala što se događa niti što radim. Bio sam stupio u drugi svijet, gdje joj se sve činilo dalekim i stranim. Nisam joj, uostalom, skoro nikad govorio o onome što me zanima jer ona nije ni znala tko su autori kojima sam se bio oduševljavao. Jednom je, kad sam imao petnaest ili šesnaest godina, u ruke uzela neki Sartreov roman s mog radnog stola i usudila se primijetiti: “Mislim da je ovo vrlo neotesano.” Taj je sud čula iz ustiju jedne dame čiji je dom čistila – jedne buržujke za koju je Sartre morao biti dijaboličan autor – i ponovila ga je naivno, možda kako bi mi pokazala da zna barem ime autora kojeg sam čitao.

Jedna je stvar izvjesna: nisam odgovarao predstavi kakvu je imala o nekome tko se “školuje”. Kao gimnazijalac postao sam borbeni član jedne organizacije krajnje ljevice i to je uzimalo dobar dio mog vremena. Otac je čak dobio poziv ravnatelja koji mu je opisao moje “propagandne”

aktivnosti na vratima škole i unutar školske zgrade. Te se večeri kod kuće odigrala prava mala psihodrama, i prijтели su mi kako će me “povući” iz gimnazije. Majka se plašila da neću položiti maturu, ali najteže im je, i njoj i ocu, bilo prihvatiti da čitavo svoje vrijeme neću posvetiti školskom radu, dok su se oni ubijali od posla upravo zato da mi to omoguće. Ljutilo ih je to i ozlojeđivalo. Prisilili su me da biram: ili ću prekinuti s politikom ili ću napustiti gimnaziju. Izjavio sam da ću radije napustiti gimnaziju; nismo više pričali o tome. U osnovi, majci je bilo važno da nastavim.

Još više sam rušio njene zamisli o tome što znači studirati. Izbor filozofije morao joj se činiti redikuloznim: bila je zaprepaštena kad sam to najavio. Draže bi joj bilo da sam upisao engleski ili španjolski (medicina i pravo nisu ni ulazili u njen obzor, kao ni u moj, no usmjeriti se prema studiju jezika činilo se možda najboljim načinom da se osigura budućnost gimnazijskog profesora). Naročito je primjećivala jaz koji se produbljavao među nama. Ono što sam ja postajao njoj je pak postajalo neshvatljivo i rado je govorila da sam “ekscentričan”. Morao sam joj se zapravo činiti čudnim, bizarnim... Smještao sam se sve više izvan onoga što je u njezinim očima izgledalo kao normalan svijet, normalan život. “Ipak nije normalno da...”, fraza je koju su ona i otac često izgovarali.

“Nije normalno”, “čudno”, “bizarno”... Te riječi, međutim, nisu sadržavale nikakvu izravnu ili kakvu eksplicitniju aluziju na seksualnost iako je, naravno, percepcija koju su imali o meni imala neke veze sa stilom koji sam usvajao, s

općom slikom koju sam htio odavati o sebi. Imao sam tada vrlo dugu kosu, koja je godinama izazivala bijes mog oca ("Odrezat ćeš tu kosu!", ponavljao je udarajući šakom o stol) i u kojoj se vjerojatno već iščitavala seksualna disidencija koju ću doskora prigrliti. Majka će tek godinama kasnije otkriti da pripadam kategoriji koju ona nikad neće uspjeti imenovati drugačije nego "ljudi kao ti"; njena želja da se distancira od bilo kakvog pogrdnog vokabulara i njena nesigurnost po tom pitanju spriječit će je da upotrijebi neku drugu riječ i nametnuti joj ovu nespretnu parafrazu. Sasvim nedavno, dakle, gledajući jednu od fotografija koju sam našao kod nje, zapitao sam je o troje mladih ljudi koji se nalaze na njoj; odgovorila mi je: "To su B.-ina djeca", dakle, partnerice moga starijeg brata. I dodala: "Ovaj u sredini je D., on je kao ti." Nisam odmah shvatio što želi reći. Dodala je: "Kada je svojoj majci rekao što jest... dakle... shvaćaš... da je kao ti... ona ga je izbacila iz stana... Onda ju je tvoj brat natjerao da promijeni mišljenje, rekao je da s takvim stavom on vlastitog brata ne bi mogao primiti u svoj dom...". Iznenadilo me da je takvo što došlo od moga brata – poznavao sam ga nekoć kao manje tolerantnog i on se, po svemu sudeći, puno promijenio u tom pogledu. Ali, zapravo, nikada me i nije primio u svoj dom jer u njega nikad nisam ni pokušao otići; jer nisam imao želju da odem... I, kako cijelom ovom knjigom nastojim pokazati, objašnjenje toga je u jednakoj – ako ne i većoj – mjeri u njegovu klasnom identitetu koliko i mom seksualnom. Ako ja i nisam pokušao obnoviti kontakt u trenutku u kojem je prihvatio to što jesam, bilo je to stoga što meni nije odgovaralo to što on jest. I zato danas moram priznati da

odgovornost za to što se ne viđamo više leži na meni nego na njemu. Povijest se ne briše tako lako. Tako divergentne putanje teško će se ponovo ukrstiti.

Međutim, to bez sumnje pokazuje i u kojoj je mjeri točno da obitelj, kako je pokazao Bourdieu, nije stabilna datost, nego ukupnost strategija: da su moja braća bili odvjetnici, sveučilišni profesori, novinari, visoki činovnici, umjetnici, pisci... posjećivao bih ih, pa makar izdaleka, i u svakom bih ih slučaju priznao kao svoju braću i prihvatio kao takve. Isto vrijedi i za moje stričeve i tetke, rođake i rođakinje, moje nećake i nećakinje... Ako je socijalni kapital kojim raspolažemo ponajprije ukupnost obiteljskih veza koje održavamo i koje možemo pokrenuti, mogao bih reći da mi je moj put – sa svim lomovima i prekidima koje je podrazumijevao – pružio ne samo odsustvo socijalnog kapitala, nego čak i negativan kapital: veze je valjalo poništiti, a ne održavati. Daleko od toga da potvrđujem daleke rođake kao svoje, kao što je slučaj u buržujskim obiteljima: radije sam izbrisao vlastitu braću iz svog života. Nisam mogao niti bih mogao računati ni na koga od njih da mi pomogne na putu kojim sam krenuo niti da nadvladam poteškoće s kojima sam se susretao.

Kad sam imao osamnaest ili dvadeset godina majka me još uvijek nije doživljavala kao jednog od "ljudi poput mene", ali ipak je sa sve većim čuđenjem promatrala kako se mijenjam. Zbunjivao sam je. I uopće me to nije brinulo: uvelike sam se bio odvojio od nje, od njih i od njihova svijeta.

Nakon što su se 1950. godine vjenčali, otac i majka su se preselili u jednu unajmljenu sobu. U ono doba u Reimsu nije bilo lako naći stan te su tu proveli prve godine svoga zajedničkog života. Dvoje djece je došlo na svijet, moj stariji brat i ja, a djed je za nas izradio drveni krevet u kojemu smo spavali obojica, kao sardine: glava jednoga uz stopala drugoga. Živjeli smo svi u toj sobi sve dok roditeljima neka socijalna organizacija nije dodijelila kuću u netom izgrađenom radničkom predgrađu, na drugom kraju grada. Riječ "kuća" ne odgovara baš onome što je bilo posrijedi: betonska kocka nalijepljena na druge betonske kocke, postavljene sa svake strane jedne aleje paralelne s ostalim, istovjetnim alejama. Sve su te nastambe bile jednokatnice, sačinjene od jedne glavne prostorije i još jedne sobe (koju smo opet dijelili nas četvero, kao i ranije). Nije bilo kupaonice, ali imali smo tekuću vodu i jednu slavinu u glavnoj prostoriji, koja je ujedno služila i kao kuhinja i za svakodnevnu toaletu. Zimi bi peć na ugljen jedva zagrijala obje prostorije i stalno smo se smrzavali. Cjelinu je resilo i nekoliko četvornih metara vrta, a otac je uz dosta strpljenja tu uspijevao uzgojiti pokoji komad voća ili povrća.

Jesam li sačuvao neke uspomene iz tog vremena? Rijetke su, nejasne i neizvjesne. Osim jedne, precizne i opsesivne: otac se vraća kući mrtav pijan, nakon što ga nije bilo dva ili tri dana ("Svakoga je petka navečer išao bančiti po kavanama i često se ne bi vratio na spavanje", pričala mi je majka), staje na jedan kraj prostorije i jednu po jednu uzima boce koje mu dolaze pod ruku – ulje, mlijeko, vino – te ih baca o suprotni zid gdje se lome. Brat i ja plačemo skutreni uz majku koja mirno, ali s mješavinom bijesa i očaja u glasu, ponavlja: "Pazi ipak na dečke". Kada sam, kratko nakon očeve smrti, majku, između ostalih, podsjetio i na taj prizor kako bih joj objasnio zašto ne želim prisustvovati očevu sprovodu, začudila se: "Ti se toga sjećaš? Ali, bio si sasvim mali." Da, zapamtio sam. Uvijek sam pamtio. Nikad to nisam mogao zaboraviti. Poput neizbrisivog traga traume iz djetinjstva, povezane s "praprizzorom", ali koji nikako ne treba razumijevati u psihološkim ili psihoanalitičkim terminima. Naime, čim govorimo o Edipovom carstvu, desocijaliziramo i depolitiziramo pogled na procese subjektivacije: obiteljski teatar odmjenjuje onaj što potječe iz stvarnosti povijesti i (urbane) geografije, dakle iz života društvenih klasa. Nije u pitanju slabljenje očinskog imidža niti propuštena identifikacija s Ocem – realnim ili simboličkim; ni jedna od te dvije interpretativne sheme koje bi instant-misao uobičajenog lakanizma požurila prizvati da – nakon što ga je tu, naravno, podmetnula – otkrije "ključ" moje homoseksualnosti. Ne, zaista, ništa o čemu bi se dalo razglabati u pojmovima koje je izražavala psihoanalitička ideologija kakvu njeni propagatori neumorno ponavljaju

i recitiraju.²⁵ Ono što bih prije svega mogao odrediti kao stadij društvenog zrcala, kroz koji se zadobiva svijest o sebi i pripadnosti društvenom okruženju u kojem se razvija određeni tip ponašanja i praksi; prizor društvene interpelacije – a ne psihičke ili ideološke – otkrićem sociološke situacije klase koja pripisuje neko mjesto i neki identitet; prepoznavanje sebe kao onog što jesi i onog što ćeš biti posredstvom slike koja nam je upućena od drugog koji trebamo postati... Što je u mene usadilo strpljivu i ustrajnu volju da proturječim budućnosti koja mi je bila dosuđena, istovremeno kada i biljeg, zauvijek utisnut u svijest, o mojem društvenom porijeklu, jedan "podsjetnik na to odakle dolazim" koji nikakva naknadna preobrazba mog bića, nikakvo kulturno usvajanje, nikakva maska niti kakva druga smicalica neće uspjeti izbrisati. Barem je to značenje koje retrospektivno pripisujem tom trenutku iz vlastite daleke prošlosti, premda shvaćam da je i to opet stanovita rekonstrukcija – kao što bi bila svaka druga interpretacija, uključujući, naravno, i psihoanalitičku. Procesi pripadanja i preobrazbe sebe samoga, konstituiranja i odbijanja identiteta, za mene su, dakle, oduvijek povezani jedan s drugim, isprepleteni jedan s drugim, borili su se i ograničavali jedan drugog. Prva društvena identifikacija (prepoznavanje sebe kao sebe) bila je, dakle, od samog početka pod djelovanjem dezidentifikacije koja se i sama neprekidno hrani odbijenim identitetom.

Uvijek sam se ljutio na oca što je bio taj i takav čovjek, neka vrsta otjelovljenja određenog radničkog svijeta koji, ako

nikad niste pripadali tom okruženju ili nikada proživljavali tu prošlost, možete susresti samo na filmu i u romanima. “To je kao iz romana Emila Zole”, rekla mi je majka, premda nikad nije pročitala nijednog Zolinog retka. Čak ako ste i pripadali tom svijetu i živjeli u toj prošlosti, teško ih je prihvatiti i prigrliti kao svoje. Bolno sam svjestan da cijeli moj način pisanja – kako s moje strane tako i sa strane čitatelja – pretpostavlja određenu izvanjskost i društvenu izmještenost u odnosu na to društveno okruženje i ljude koji još uvijek žive vrstu života koju nastojim opisati i rekonstruirati u ovoj knjizi za koju znam da je vrlo malo vjerojatno da će je oni čitati. Rijetko se govori o radničkom okruženju, ali kada netko o tome govori, onda najčešće zato što je iz te sredine izašao, i zato da kaže da je izašao i da je sretan što je izašao, čime nanovo uspostavlja društvenu nelegitimnost onih o kojima govori u trenutku kada o njima želi govoriti, upravo kako bi – ali s nužnim kritičkim odmakom, pa i pogledom koji evaluira i prosuđuje – pokazao status društvene nelegitimnosti u koji su neprestano izgnani.

U osnovi, nije me toliko užasavala osoba koja je učinila tu gestu koliko društvena pozornica na kojoj su te geste bile moguće. Bacanje boca o zid potrajalo je možda samo nekoliko minuta: upisalo je u mene, vjerujem, gađenje nad tom bijedom, neprihvatanje sudbine koja mi je bila zapisana i tajnu, ali još uvijek živu ranu što moram zauvijek sa sobom nositi tu uspomenu. Takve epizode, uostalom, nisu bile rijetke. Mogao sam imati četiri ili pet godina, a moj otac prema tome dvadeset i sedam ili dvadeset i osam. Teško mu se bilo odvojiti od određenog oblika radničke

društvenosti (muške društvenosti, u svakom slučaju) koju je otkrio tek kad je postao muškarac: večeri i pijanke sa znancima, gostionice nakon radnog vremena. A kako se događalo da se kući nije vraćao i po nekoliko dana, vjerojatno se nije libio ni toga da noć provede u krevetu s nekom drugom ženom. Oženio se s dvadeset i jednom godinom, tri godine kasnije imao je već dvoje djece. Svakako je s vremena na vrijeme imao želju pobjeći od okova braka i očinstva i odgođeno uživati u jednoj slobodnoj mladosti. Zamišljam kako je konačno htio doživjeti i proživjeti ono što mu je kao adolescentu bilo zabranjeno sâmom obiteljskom situacijom i bremenom koje je nosio. Izravno je prešao od odgovornosti koju je za obitelj imao kao najstariji sin do odgovornosti koju je za drugu obitelj imao kao muž i otac. Mora da mu je to bilo teško prihvatiti, baš kao što mu je zasigurno bilo teško priznati da će život otad nadalje i zauvijek biti sapet obvezama obiteljskog života. Neprimjereno ponašanje (izraz čija negativna konotacija ne uzima u obzir kompleksnu totalnost onoga što označava) treba shvatiti i kao način da se udahne malo zraka – i zadovoljstva. Naravno, istovrsno ponašanje bilo bi nemoguće, nezamislivo za majku koja se trebala brinuti o djeci. Uostalom, otac nikad nije podnosio da ona odlazi u gostionice, da i ne govorimo o tome da prespava negdje drugdje (ubio bi je – nakon što bi porazbijao sve po kući).

Radničko dijete, dakle, na vlastitoj koži osjeća klasnu pripadnost. Kad sam pisao knjigu o konzervativnoj revoluciji u Francuskoj, iz knjižnice sam uzeo par knjiga Raymonda Arona, jer na njega su se – sasvim logično,

uostalom – pozivali ideolozi koji su kroz 1980-e i 1990-e godine u francuski intelektualni život pokušavali nametnuti hegemoniju desničarske misli. Listajući te primjerke bezlične i beživotne proze tog pompoznog i površnog profesora naišao sam na ovu rečenicu: “Pokušam li se prisjetiti svoje “klasne svijesti” prije mojeg sociološkog obrazovanja, do nje jedva da uspijevam doprijeti, a da ne dobijem dojam da je upravo vremenski odmak uzrok njezine nerazaznatljivosti; drugim riječima, ne čini mi se da postoji dokaz tvrdnji da svaki član modernog društva ima svijest o pripadnosti jasno definiranoj grupi koja je inherentna globalnom društvu i koja se naziva klasom. Objektivna stvarnost stratificiranih grupa je nesporna, ali ne i realnost klasne samosvijesti.”²⁶

Meni se pak prvenstveno čini neospornim da taj nedostatak osjećaja pripadnosti nekoj klasi vrijedi za djetinjstvo u buržujskom okruženju. Oni koji pripadaju vladajućoj klasi ne primjećuju da su upisani i smješteni u zasebnom svijetu (jednako kao što bijelac nije svjestan da je bijelac, ili heteroseksualac da je heteroseksualac). Aronova primjedba se stoga pokazuje onime što zaista i jest: naivno priznanje koje deklamira povlašćena osoba što vjeruje da se bavi sociologijom, a sve što opisuje jest vlastiti društveni status. Susreo sam ga samo jednom u životu i odmah prema njemu osjetio snažnu averziju. Od prvog mi je trenutka bio oduran taj njegov ulizivački osmijeh i sladunjavi glas, način na koji je pokazivao kako je racionalan i ozbiljan, sve što u osnovi nije izražavalo ništa drugo doli buržujski etos doličnosti i ideološku umjerenost (dok su njegovi spisi istovremeno natopljeni nasiljem koje zasigurno, ako im

njegove knjige kojim slučajem padnu pod ruku, opažaju oni protiv kojih je usmjereno: dovoljno je, uostalom, pročitati ono što je pisao o radničkim štrajkovima 1950-ih godina! Smatralo ga se lucidnim jer je bio antikomunist dok su drugi izgarali u slijepoj podršci Sovjetskom savezu. Ali, ne! Bio je antikomunist zbog mržnje prema radničkom pokretu i ustoličio se kao ideološki i politički zagovornik buržujskog poretka naspram svega onoga što može izbiti iz težnji i mobilizacije radničke klase. Njegovo je pero, u osnovi, plaćeničko: vojnik unovačen u službu društveno dominantnih i njihove dominacije. Sartre je itekako imao razloga da ga izvrijeđa u svibnju 1968. godine. Aron je to i više nego zaslužio. Pozdravimo ovdje Sartreovu veličinu: usudio se raskinuti s nametnutim pravilima akademske “rasprave” – a ona uvijek pogoduju ortodoksiji, koja se može osloniti na “samorazumljivost” i “zdrav razum”, nasuprot heterodoksiji i kritičkom mišljenju – kad je postalo važno “uvrijediti one koji vrijeđaju”, kako nas poziva lijepa Genetova formulacija koju nikada ne treba zaboraviti uzeti za geslo.)

Što se mene tiče, oduvijek sam najdublje u sebi imao osjećaj da pripadam nekoj klasi. Time ne mislim na klasu svjesnu same sebe. Možemo imati svijest da pripadamo nekoj klasi, a da ta klasa nije svjesna same sebe kao klase niti kao “jasno definirane grupe”, ali ipak grupe čija se stvarnost unatoč svemu doživljava u konkretnim situacijama svakodnevnog života. Na primjer, kao kad je majka brata i mene, u dane kada nismo imali školu, vodila kod ljudi koji su je zapošljavali kao spremačicu. Dok je ona radila, mi bismo ostajali u kuhinji i slušali gazdaricu kako

zahtijeva da izvrši ovaj ili onaj zadatak, kako joj upućuje komplimente ili prigovore (jednoga dana joj je rekla: “Vrlo sam razočarana; ne možemo vam vjerovati” i majka je sva u suzama došla u kuhinju, a mi smo bili prestravljeni što je vidimo u takvom stanju. I gađenje koje još uvijek osjećam, kad ponovo mislim na to – ah! Taj ton njezina glasa! – to gađenje spram svijeta u kojem je ponižavanje drugih lako i jednostavno kao disanje, i ta mržnja koju još iz tog doba čuvam za odnose moći i hijerarhiju.). Zamišljam kako je u domu Raymonda Arona radila spremačica i kako njemu u njezinu prisustvu nikada nije palo na pamet da ona ima “svijest o pripadnosti nekoj društvenoj grupi” koja nije njegova, njemu koji je vjerojatno učio igrati tenis dok je ona glačala njegove košulje i prala pod kupaonice kako joj je naredila njegova majka, njemu koji se pripremao za dugotrajne studije u prestižnim školama dok su se njena djeca, iste dobi, pripremala za posao u tvornici ili su se ondje već bila zaposlila. Kada gledam njegove fotografije iz mladosti, njegovu obitelj, vidim taj buržujski svijet koji se tu pokazuje u svom svojem zadovoljstvu samim sobom (zadovoljstvu svjesnom sama sebe, bez ikakve sumnje). I on sve to nije opazio? Čak ni retrospektivno? Kakav sociolog!

Kad sam bio dijete, moji su roditelji prijateljevali s jednim parom; muž je radio u vinskih podrumima, a žena kao kućepaziteljica u jednoj otmjenoj četvrti, u izvanrednoj vili u kojoj je živjela poznata obitelj proizvođača šampanjca iz Reimsa. Živjeli su u kućici blizu ulazne ograde. Ponekad bi nedjeljom išli kod njih na ručak, a ja bih se igrao s njihovom kćeri u dvorištu smještenom ispred impozantne zgrade. Znali smo da s onu stranu stubišta koje je vodilo

na trijem i ulaznih vrata nad kojima se nalazio veliki i ukrašeni prozor postoji jedan drugi svijet. U taj smo svijet imali tek rijetke i usputne uvide: lijepi automobil koji bi dolazio, osoba odjevena na način kakvom nismo znali ravna... Ali znali smo, nekim predrefleksivnim znanjem, u neposrednosti svog odnosa sa svijetom, da postoji razlika između “njih” i “nas”; s jedne strane, onih koji su živjeli u toj kući i prijatelja koji su im dolazili u posjet i, s druge strane, onih koji su živjeli u dvije ili tri prostorije koje su činile kućepaziteljski stan i prijatelja koje su primali u slobodne dane, dakle, mojih roditelja, brata i mene. Kako bi nam s takvom razlikom između ta dva univerzuma odijeljena s tek par desetaka metara bilo moguće nemati svijest o činjenici da postoje društvene klase? I da pripadamo jednoj od njih? Richard Hoggart s pravom tvrdi kako su pripadnicima radničke klase njihove životne okolnosti sasvim razvidne.²⁷ Svakodnevne poteškoće, kao i očigledna suprotnost s egzistencijalnim uvjetima drugih, neprestano ih podsjećaju na njih. Kako ne znati što jesi kada vidiš kako su i koliko drugi različiti od onoga što jesi.

Početkom 1960-ih godina uselili smo u netom sagrađenu socijalnu zgradu u kojoj je majka, uz velike napore i zalaganja, uspjela dobiti stan. Bio je to, držim, lijep primjerak socijalne stanogradnje umetnut u urbano tkivo unutar samog grada: tri “bloka”, kako se onda govorilo, sa po četiri kata, usred četvrti napravljene od pojedinačnih kuća i smještene između industrijske zone i vinskih podruma nekoliko velikih proizvođača šampanjca (Taittinger, Mumm, Louis Roederer). Stan je imao

blagovaonicu, kuhinju, i – konačno! – dvije sobe, sobu za roditelje i sobu za djecu. Još jedna novost: na raspolaganju smo imali kupaonicu. Nedaleko je bila osnovna škola u koju sam išao. I svakoga smo četvrtka išli na vjeronauk u crkvu Svete Ivane Orleanske. Treba li u tome vidjeti neobičnu i paradoksalnu navadu nižih klasa da se pridržavaju obreda religijskih tradicija ili naprosto način da se zabavi djecu – i da se pripazi na njih – u danima kada nemaju školu? Vjerojatno oboje. Moji su roditelji bili nevjernici, čak antiklerikalni. Otac nikada nije ušao u neku bogomolju i za vrijeme obiteljskih ceremonija (krštenja, vjenčanja, ukopi, i tako dalje) ostajao bi u predvorju crkve, dok su se žene nalazile unutra. Pa ipak im je bilo stalo da nas krste, a potom i upišu na vjeronauk – gdje bi pop, kako već treba, posjeo dječake na koljena i milovao im noge (imao je takvu reputaciju u susjedstvu i čuo sam jednom svog oca kako izvikuje svoje gađenje nad svećenicima i njihovim navadama: “Čujem li samo da je dirnuo nekog od mojih dječaka, ubit ću ga!”). Nastavili smo svoje religijsko obrazovanje sve do naše “svete pričesti”, u bijeloj halji i s golemim drvenim križem na grudima.

Kod majke sam pronašao prilično smiješne fotografije snimljene toga dana: brat i ja poziramo s ujacima i tetkama, rođacima i rođakinjama, ispred kuće moje bake po ocu, gdje su se nakon ceremonije svi okupili na slavljeničkom ručku za koji su vjerojatno sve te religijske prakse predstavljale tek izgovor ili dozvolu. Religijski obredi, ma kako apsurdni bili, pružaju priliku za jedno krajnje pogansko okupljanje i ispunjavaju funkciju obiteljske integracije, s održavanjem veza između braće i sestara i stvaranjem

veza između njihove djece – mojih rođaka i rođakinja – a također i popratnu reaffirmaciju određene društvene kohezije jer se klasna, profesionalna i kulturna homogenost tu uvijek pokazuje u svojoj potpunosti: od prethodnog obiteljskog okupljanja svi su tu i nitko ne nedostaje. To će me vjerojatno spriječiti da kasnije prisustvujem tim ceremonijama, naročito vjenčanjima moje dvoje mlađe braće: postalo mi je nemoguće i zamisliti da bih se opet mogao naći uronjen u te oblike društvenosti i kulture gdje mi je bilo tako grozno neugodno; onda ti rituali potkraj objeda kada cijeli stol skandira: “Simone, pjevaj pjesmu!”, “René, pjevaj pjesmu!”, svatko ima svoju, jedna je komična, druga je melodramatična, svaka je rezervirana baš za takve prilike, svaka se ponavlja iz godine u godinu, onda iste lascivne šale, isti plesovi, isti glupavi komentari, iste prepirke na kraju večeri, prepirke što nerijetko prerastu u početak tučnjave kada stare svađe ili stari sporovi, uglavnom povezani sa sumnjičenjem za nevjeru, izbiju na površinu...

Malo se toga promijenilo u toj društvenoj homogenosti moje obitelji. Kada sam došao u kuću svojih roditelja u Muizon, ispitivao sam majku o fotografijama razmještenim posvuda, na namještaj, na zidove. Pitaо sam je tko je ova ili ona osoba. Bila je to proširena obitelj, djeca mojeg brata, rođakinja i njezin muž, rođak i njegova žena, i tako dalje. Svaki put bih postavio pitanje: “Čime se bavi u životu?” Odgovori su oslikavali kartografiju radničke klase danas: “Radi u tvornici X ili Y”, “Radi u vinskom podrumu”, “Zidar je”, “On je specijalni policajac”, “Nezaposlen”... Utjelovljenje društvenog uspona je neka rođakinja zaposlena u poreznoj

upravi ili šogorica koja radi kao tajnica. Daleko smo od negdašnje bijede, od onoga u čemu sam živio u djetinjstvu – “Nije njima loše”, “Dobro ona zarađuje”, napomenula bi majka nakon što bi navela zanimanje onoga ili one koje bih pokazao na fotografiji. No, to upućuje na isti položaj u društvenom prostoru, na cijelu jednu obiteljsku konstelaciju čija se situacija, relacijska pozicija u klasnoj strukturi nije pomaknula ni za milimetar.

Nekoliko desetaka metara od zgrade u kojoj smo živjeli gradila se kapela u romaničkom stilu koju je projektirao Léonard Foujita i koju će ukrasiti zidnim freskama kako bi proslavio svoju preobraćenje na kršćanstvo u Reimsu, koje se dogodilo nekoliko godina ranije u bazilici Saint-Remi. Doznao sam to tek puno kasnije: u našoj se obitelji uopće nismo zanimali za umjetnost, za kršćansku umjetnost još manje. Posjetio sam je tek kada sam pisao ovu knjigu. Sklonost za umjetnost se uči. Ja sam je naučio. Bilo je to dijelom skoro potpunog preodgoja samoga sebe, koju sam morao postići da bih ušao u drugi svijet, u drugu društvenu klasu – i kako bih se udaljio od one iz koje dolazim. Zanimanje za umjetničke ili književne stvari uvijek, svjesno ili nesvjesno, utječe na valorizirajuću definiciju samoga sebe, a posredstvom diferencijacije s onima kojima to nije dostupno, jedne “distinkcije” u smislu odmaka konstitutivnog za sebstvo i za pogled spram samoga sebe u odnosu na druge – “inferiorne” klase, klase “bez kulture”. Koliko sam samo puta, kroz moj budući život “kultivirane” osobe, posjećujući izložbu ili neki koncert ili izvedbu opere utvrdio kako ljudi koji se predaju “visokim” kulturnim

praksama izgledaju kao da im ta aktivnost pruža neku vrstu zadovoljstva sobom i neki osjećaj superiornosti koji se očitava u diskretnom osmijehu što ih nikad ne napušta, u držanju tijela, u načinu na koji govore poput kakvih znalaca, načinu na koji pokazuju svoju lakoću... Sve to izražava društvenu radost što odgovaraju onomu što trebaju biti, što pripadaju povlaštenom svijetu onih koji si mogu laskati da im se sviđaju “rafinirani” oblici umjetničkog izraza. Iako me to oduvijek plašilo, svejedno sam im pokušavao nalikovati, ponašati se kao da sam rođen kao oni, demonstrirati opuštenost jednaku onoj koju su oni imali u estetskim situacijama.

Nanovo naučiti govoriti bilo je također neophodno: zaboraviti pogrešan izgovor i izraze, regionalni idiom (ne govoriti više da jabuka “kisi” nego da je “reska”), u isto vrijeme ispraviti naglasak francuskog sjeveroistoka i radnički naglasak, steći sofisticiraniji vokabular, graditi prikladnije gramatičke sekvence... Ukratko, neprestano kontrolirati svoj jezik i svoj izgovor. “Govoriš kao knjiga”, često su mi govorili u obitelji, rugajući se tim mojim novim načinima, ali pokazujući ipak da im je sasvim jasno što to znači. Kako je vrijeme prolazilo, a to je i danas slučaj, postat ću vrlo pažljiv kad se nađem u kontaktu s onima čijeg sam se jezika odučio, pazit ću da ne koristim izraze koji su odveć složeni ili neuobičajeni za radničku klasu i potrudit ću se da iznova nađem intonaciju, vokabular, izraze koje, premda izgnane u udaljeni kutak moga pamćenja i odavno već neupotrebljavane, nikada nisam zaboravio: nije to baš bilingvizam, više igra s dvije razine jezika, dva društvena registra, ovisno o situaciji i društvenom okruženju.

Dok smo živjeli u tom stanu, upisao sam se u gradsku “mušku gimnaziju”. Valja naglasiti: to nipošto nije bio banalan događaj – bio je to zapravo istinski prijelom – u povijesti moje obitelji. Bio sam prvi koji se upisao u sekundarno obrazovanje, makar i na tu prvu stepenicu. Imao sam jedanaest godina, a moj je brat, dvije godine stariji od mene, ostao u osnovnoj školi. Dvije odvojene obrazovne trake supostojale su u to doba, a školsko je filtriranje bilo izravno i brutalno. Godinu dana kasnije postat će mesarski šegrt. Nije više htio ići u školu, dosađivao se i smatrao to gubitkom vremena, a majka ga je, vidjevši jednoga dana na vratima neke mesnice oglas s natpisom “Traži se šegrt”, pitala je li zainteresiran. Odgovorio je potvrdno, otišla je s njim onamo i dogovor je zaključen. Naše su se putanje tada počele razilaziti. U stvarnosti se to zasigurno dogodilo i puno ranije. Uskoro ćemo se razlikovati u svemu, od načina na koji se odijevamo i češljamo do načina na koji pričamo i mislimo. Sa svojih petnaest ili šesnaest godina sve što je volio bilo je trenirati sa znancima, igrati nogomet, izlaziti s djevojkama i slušati Johnnyja Hallydaya, dok sam ja radije ostajao kod kuće i čitao, a mom su ukusu više odgovarali Rolling Stonesi ili Françoise Hardy (čija pjesma “Tous les garçons et les filles de mon âge” kao da pjeva o osamljenosti gejeva), zatim Barbara i Léo Ferré ili Bob Dylan, Donovan i Joan Baez, “intelektualni” pjevači. Moj je brat nastavio utjelovljivati radnički etos, način bivanja i držanja koji su ga prikovali za društveni svijet kojemu smo pripadali, a ja sam sebi gradio gimnazijski etos, jednako tako tipičan, koji me je od njega udaljavao (sa šesnaest sam nosio Montgomery kaput,

“Desert Boots” cipele marke Clarks i puštao sam kosu da raste). Čak se i naš odnos spram politike razlikovao: njega ništa od toga uopće nije zanimalo, a ja sam vrlo rano počeo razgovarati o “klasnoj borbi”, o “permanentnoj revoluciji” i “proleterskom internacionalizmu”.

Bilo mi je užasno neugodno svaki put kad bi me pitali što radi moj brat i uvijek bih stvar uredio tako da ne kažem istinu. A on je, s izvjesnom nevjericom i mnogo ironije, promatrao moju preobrazbu u mladog “intelektualca” (i mladog geja također, što mu očigledno nije promicalo, premda je njegov sarkazam ciljao na opći dojam, na stil koji je – i sâm brižljivo nastojeći otjeloviti maskuline vrijednosti radničke klase – opažao kao “feminiziran”, prije nego na neku posebnu seksualnost kojoj sam i sâm jedva počeo opažati nagovještaje i uznemirujući zov). Još uvijek smo živjeli pod istim krovom, sada u jednom socijalnom naselju na periferiji grada, gdje smo se konačno doselili 1967. godine. Iako su naše sobe – ja sam u svojoj bio sâm, jer sam kao gimnazijalac trebao i učiti; on je svoju dijelio s jednim od naše mlađe braće, a najmlađi je spavao u sobi s roditeljima – bile odijeljene tek uzanim hodnikom, mi smo se svakoga dana udaljavali sve više. Svatko od nas u potpunosti je pristajao uz svoj izbor, ili uz ono što smo mislili da naš izbor jest. Stoga smo neizbježno obojica bili posramljeni onime što je taj drugi postajao. On se bez problema i bez odmaka uklapao u svijet koji je bio naš, u zanimanja koja su nam se nudila, u budućnost koja se za nas ocrtavala. Ja ću pak ubrzo početi osjećati i njegovati intenzivan osjećaj razdvajanja koji će školovanje i homoseksualnost ugrađivati u moj život: neću biti ni radnik

ni mesar, nego nešto drugo što mi je društveno obećano. On je odslužio vojni rok, vrlo se brzo potom oženio (mogao je imati dvadeset jednu ili dvadeset i dvije godine) i uskoro dobio dvoje djece... Ja sam, s druge strane, upisao fakultet s osamnaest godina, napustio obiteljski dom sa dvadeset (dakle, kratko nakon njega) kako bih živio sâm i slobodan i iznad svega sam želio biti “vojno nesposoban” da bih izbjegao vojsku. To će se nekoliko godina kasnije i dogoditi: nakon što sam iskoristio maksimalno razdoblje za studiranje u onome što se zvalo “odgodom”, za vrijeme trodnevne pripreme za novačenje simulirao sam probleme s vidom i sluhom što je glavnog liječnika vojarne Vincennes navelo da me zapita: “Čime se Vi bavite u životu? – Pripremam završni ispit (*agrégation*) iz filozofije. – Pa dobro, nastavite onda. Tako je bolje za sve.” Imao sam tada dvadeset i pet godina i teško mi je bilo sakriti radost koja me preplavila u tom trenutku.

Skoro trideset i pet godina nisam vidio tog brata s kojime sam proveo cijelo svoje djetinjstvo i dobar dio mladosti. Dok pišem ovu knjigu, on živi u Belgiji od socijalne pomoći, zbog današnje fizičke nesposobnosti da obavlja svoj (ili bilo koji drugi) posao: prenošenje životinjskih trupala kroz sve te godine uništilo mu je leđa. Iako sam izgubio svaku vezu s njim, to je u potpunosti, kako sam naglasio u prethodnom poglavlju, mojom krivnjom.

Jedan drugome bili smo stranci još dok smo živjeli zajedno. A potom, kroz dvije ili tri godine koje su uslijedile nakon našeg rastanka, kad bi se susretali na obiteljskim okupljanjima, sve što nas je povezivalo bila je zajednička prošlost i odnos koji smo obojica održavali s roditeljima: njegov blizak, a moj distanciran.

Vidio sam kako je zadovoljan svime što sam ja nastojao napustiti i kako uživa u svemu što sam prezirao. Za opisati osjećaje spram svog brata mogao bih skoro do u riječ ponoviti ono što piše John Edgar Wideman kad govori o svojem bratu u knjizi *Brothers and Keepers*: “Svoj sam uspjeh mjerio distancom koju sam uspostavio u odnosu

na njega.” Kako to bolje izreći? Moj mi je brat implicitno služio kao referentna točka. Sve što sam htio može se sažeti ovako: ne biti poput njega. Obraćajući mu se u mislima, Widerman se pita: “Jesam li za tebe bio stranac kakvim si se ti meni činio?” Jesam li si tada postavljao to pitanje? Znao sam mu odgovor i činio me sretnim jer sam na sve načine nastojao postati mu strancem. Još uvijek se prepoznajem u Widermanovim riječima kada primjećuje: “Budući da smo bili braća, praznici i obiteljske proslave vodili su nas na ista mjesta u istom trenutku, ali i samo tvoje prisustvo stvaralo mi je nelagodu.”²⁸ I zaista, što se mene tiče, sve u tim prilikama mi je stvaralo nelagodu, jer moj se brat uklapao u svijet koji više nije bio moj, premda je to još uvijek bio. Utoliko što je za Widemana “pobjeći od Pittsburgha, od siromaštva, od crnstva (*négritude*, *blackness*)” i pohađati fakultet predstavljalo put dobrovoljnog izgnanstva, sasvim je očigledno koliko mu je bilo teško u redovitim se intervalima vraćati suprotnim smjerom. Svaki put kad bi se vraćao kući nalazio je samo nepromijenjenu stvarnost od koje je želio pobjeći – i jednako tako, mogao je samo, što je vrijeme više prolazilo, konstatirati svoj sve veći uspjeh u nastojanju da se udalji. To ga ipak nije spriječilo da osjeća određenu krivnju spram onih koje je ostavio iza sebe. No, ta je krivnja bila uvećana osjećajem straha: “Strah je blizak krivnji. Strah da ću u sebi prepoznati biljege siromaštva i opasnosti koje sam vidio posvuda oko sebe kad bih se vratio u Pittsburgh.” Da, strah da je “kontaminiran i da posvuda, gdje god da bježim, u sebi nosim otrov. Strah da će u meni otkriti to zlo i da će me odbaciti kao kužnog.” Tvrdnja koju u mislima upućuje svom bratu na koncu je

vrlo jednostavna: “Tvoj svijet. Tvoje crnstvo (*négritude*) koje me optužuje.”²⁹ Mogao bih upotrijebiti iste riječi, iste rečenice kad je u pitanju način na koji sam promatrao svog brata u to doba: tvoj svijet, radnička kultura, ta “kultura siromašnih” koja me optužuje i za koju se, u svom bezglavom bijegu, plašim da će ipak ostati zalijepljena za moju kožu. Valjalo mi je egzorcirati vruga, istjerati ga iz sebe. Ili ga učiniti nevidljivim kako nitko ne bi mogao naslutiti njegovo prisustvo. Godinama sam to radio u svakom trenutku života.

Dovoljno mi je navesti tih nekoliko Widermanovih redaka da opišem breme što sam ga u mladosti, pa i još mnogo kasnije posvuda nosio sa sobom: upravo o meni govore te rečenice (iako sam sasvim svjestan ograničenja te transpozicije: premda se prepoznajem u Widermanovu opisu osipanja veza s obitelji, a naročito s bratom, ili točnije u preobrazbi tih veza u odnos distanciranosti i odbijanja, situacija koju opisuje očevitno je sasvim različita od moje, jer on potječe iz siromašne crnačke četvrti u Pittsburghu, a postao je profesor na sveučilištu i slavan pisac, dok je njegov brat osuđen na doživotnu zatvorsku kaznu zbog ubojstva. To je tragična povijest koju nastoji razumjeti u toj veličanstvenoj knjizi.).

Widerman s pravom naglašava: trebao je odabrati i odabrao je. Ja sam također odabrao. I, poput njega, odabrao sam sebe. Ali, tada sam tek povremeno osjećao krivnju o kojoj govori. Bio sam ushićen osjećajem slobode, opijen radošću što sam umakao svojoj sudbini. Ostavljalo je to malo prostora kajanju. Nemam nikakvu ideju o tome što moj

brat sada misli o svemu tome, niti što uopće može reći kada govori o toj temi. Na primjer, kada ga netko nakon nekog od mojih nastupa na televiziji – koje nastojim zadržati što rjeđima – pita jesmo li obitelj.

Kako sam samo bio iznenađen kada mi je majka rekla da su dvojica moje mlađe braće (osam i četrnaest godina mlađi od mene) smatrali kako sam ih “napustio” i da su zbog toga mnogo patili – a barem jedan od njih još uvijek pati zbog tog napuštanja! Nikada si nisam postavio pitanje: kako su oni percipirali moju sve veću, a potom i potpunu otuđenost? Što su osjećali? Kako su gledali na mene? Tko sam bio za njih? Postao sam poput utvare u njihovim životima. Kasnije će o meni govoriti svojim ženama, svojoj djeci, koji me pak nikada neće upoznati. Kad se jedan od njih razvodio, njegova mu je žena, koja me nikada nije vidjela, uz niz drugih prigovora ispalila u lice – to mi je ispričala majka: “A tvoj brat Didier, on je samo peder koji je napustio svoju obitelj.” Kako bih mogao reći da je to netočno? Nije li u tek nekoliko riječi izrekla cijelu istinu? Cijelu moju istinu?

Bio sam sebičan. Namjeravao sam spasiti sama sebe i nipošto nisam bio sklon – imao sam tada dvadeset godina! – pridavati pažnju šteti koju bi moj bijeg mogao izazvati. Moja su dva mlađa brata imala jednaku školsku sudbinu kao i stariji: s jedanaest su godina upisali srednju školu (tada je već bila uvedena samo jedna traka za sve učenike), zato što su morali, i napustili su je čim su mogli, sa šesnaest godina, nakon što su neko vrijeme vegetirali, jedan u “strukovnim” razredima neke tehničke gimnazije, drugi u književnom smjeru (“Nije škola bila za mene”, obznanio

mi je sasvim nedavno jedan od njih, u odgovoru na pitanja koja sam mu uputio elektronskom poštom u svrhu pisanja ove knjige.). Nijedan od njih dvojice neće maturirati. Prvi je želio postati mehaničar; danas prodaje automobile na otoku Réunion. Dobro zarađuje, rekla mi je majka. Drugi je pošao u vojsku sa sedamnaest godina. Ostao je u vojsci ili, točnije, u žandarmeriji gdje je stekao nekakav čin. Obojica, naravno, glasaju za desnicu, nakon što su vrlo dugo, i sve do sasvim nedavno bili vjerni glasači Nacionalne fronte. Stoga, kada prosvjedujem protiv izbornog uspjeha ekstremne desnice, ili kada podupirem imigrante i radnike bez dokumenata [*sans-papiers*], protestiram i protiv svoje obitelji! No, ovu bih rečenicu mogao i obrnuti i reći da se moja obitelj okrenula protiv svega uz što sam ja pristajao, svega što sam branio i zastupao: dakle, svega što sam bio i predstavljao u njihovom viđenju (pariški intelektualac odsječen od stvarnosti, koji ne zna ništa o problemima s kojima se susreću ljudi iz naroda). Pa ipak se glas moje braće za stranku koja u meni izaziva najdublji užas, a potom za kandidata na predsjedničkim izborima koji pripada klasičnijoj desnici, ali je znao privući taj dio biračkog tijela, u tolikoj mjeri čini kao rezultat određene sociološke nužnosti, toliko se jasno podvrgava društvenim zakonima – što također vrijedi i za moje političke izbore – da ostajem zbunjen. Nisam više, kao ranije, tako siguran kako bih reagirao na to. Prilično je lako uvjeravati se, na apstraktan način, da ne bismo uputili ni riječ ili da ne bismo stisnuli ruku nekome tko glasa za Nacionalnu frontu... No, kako reagirati kada otkriješ da je posrijedi tvoja vlastita obitelj? Što reći? Što učiniti? I što misliti?

Moja su se dva mlađa brata izdigli iz egzistencijalne situacije u kakvoj su živjeli naši roditelji. Možemo ovdje govoriti o društvenom usponu, ali on i dalje ostaje suštinski povezan s klasnim porijeklom te ograničen klasom i determinizmima koje ono sa sobom nosi, počev od dobrovoljnog napuštanja škole i potom suženog polja vrste zanimanja ili profesionalnih karijera koje se nude onima koje je školski sustav isključio, navodeći ih da vjeruju kako su to isključivanje odabrali sami.

Otada se suočavam s ovim pitanjima: a što bi bilo da sam za njih pokazivao više interesa? Da sam im pomagao kroz školovanje? Da sam im pokušao usaditi sklonost za čitanjem? Naposljetku, sklonost studiranju, ljubav prema knjigama i želja za čitanjem nisu podjednako distribuirane dispozicije i sklonosti, nego su, naprotiv, u uskoj korelaciji s društvenim uvjetima i pripadnošću određenom društvenom okruženju. A ti su ih društveni uvjeti, baš kao i sve druge oko njih, naveli da odbiju i odbace ono prema čemu je mene samo čudo guralo naprijed. Jesam li trebao biti svjesniji da se takvo čudo moglo ponoviti? I da je bilo manje nevjerojatno da će se opet dogoditi s obzirom na to da se već dogodilo jednome od nas i da bi taj potonji – dakle, ja! – onima koji ga slijede mogao prenijeti ono što je naučio i želju za učenjem? No, za to bi trebalo strpljenja i vremena, bilo bi, dakle, potrebno održavati blizak kontakt sa svojom obitelji. Bi li to bilo dovoljno da zauzda nesmiljenu logiku školske selekcije? Bi li nam to pomoglo da dobijemo bitku protiv mehanizama društvene reprodukcije za čiju je djelotvornost u velikoj mjeri zaslužna inercija klasnog habitusa? Ni po čemu nisam bio “zaštitnik”

svoje braće i danas mi je teško – ali, sada je prekasno – ne osjećati se krivim za to.

Puno prije nego što ću osjetiti tu “krivnju” sebe sam vidio i doživljavao kao “čudo” u obrazovnom sustavu; drugim riječima, vrlo mi je brzo postalo jasno da sudbine moje trojice braće nisu ili neće biti istovjetne ili analogne mojoj, u smislu da će djelovanje društvene presude koja je donesena još prije našeg rođenja s puno većim nasiljem pogoditi njih nego mene. U jednom svom drugom romanu, naslovljenom *Fanon*, Wideman dojmljivo piše o moći društvene presude i svijesti koju je uvijek imao o tom fenomenu, jednako kao i o vlastitom osjećaju da je čudesna iznimka jer je uspio izbjeći unaprijed definiranoj sudbini. Njegov brat je u zatvoru. Posjetit će ga s majkom. Zna da je i on mogao biti taj koji se nalazi iza rešetaka i pita se zašto to nije on i kako je on uspio umaći onomu što se čini gotovo neminovnim za mlade crnce iz siromašnih četvrti: “Koliko crnih muškaraca živi u zatvoru i koliko dugo, mogli bismo se pogubiti u tim brojkama, razbjesniti se pred tom mračnom vjerojatnošću i evidentnim nesrazmjerom. Ružna gomila surove statistike u kojoj je teško naći smisla, ali katkad je jednostavna mogućnost dovoljna da sve izmijeni – jednako sam se lako i sâm, na koncu, mogao naći na mjestu moga brata, i u tome ne bi bilo ništa čudno. Da su nam sudbine zamijenjene, da sam na njegovu mjestu, a on na mome. Sjećam se svih onih objeda za istim stolom, svih tih noći koje smo godinama provodili pod istim krovom, dijelili smo iste roditelje i istu braću i sestre, iste djedove, bake, ujake, tetke, rođakinje i rođake; što želim reći, ono što statistike otkrivaju jest: ne bi

bilo ničega čudnog u tome da sam ja zatvoren.” Wideman nas, dakle, obvezuje na sljedeće priznanje: nesporna činjenica da neki – bez sumnje, mnogobrojni – odstupaju od ovih “statističkih” putova i izigravaju užasnu logiku “brojki” nipošto, kako nam to sugerira ideologija “osobnih zasluga”, ne anulira sociološku istinu koju one otkrivaju. I da sam slijedio isti put kao moja braća, bih li bio poput njih? Želim reći: bih li glasao za Nacionalnu frontu? Bunio se protiv “stranaca” koji nadiru u našu zemlju i “ponašaju se kao da su kod kuće”? Bih li i ja s njima dijelio iste reakcije i isti defenzivni diskurs protiv onoga što smatraju trajnom agresijom koju protiv njih vrše društvo, država, “elite”, “moćnici” i, općenito, “drugi”...? Kojemu “mi” bih tada pripadao? Kojemu “oni” bih se suprotstavljao? Ukratko, koja bi bila moja politika? Moj način da se oduprem poretku stvari ili pristanem uz njega?

Wideman ne oklijeva govoriti o ratu koji se vodi protiv američke crnačke populacije (nije prvi ni posljednji koji ima takav pogled na američko društvo: ta se percepcija upisuje u dugu tradiciju mišljenja – i iskustva). Kaže svojoj majci: “U cijelome se svijetu vodi rat, rat protiv ljudi kao što smo mi i ova je zatvorska soba za posjete jedno od poprišta te borbe.” Majka mu odgovara da pretjeruje, da ona stvari ne vidi tako i da radije naglašava individualnu odgovornost u načinima na koje se sve te drame odvijaju. No, on ustraje u svom stavu: “Rat koji vodi neprijatelj kojeg mnogi među nama ne smatraju neprijateljem, totalni rat koji vodi neumoljiv protivnik.”³⁰ To je ideja koju uprizoruje taj roman u kojemu se politička refleksija o rasno podijeljenoj Americi

i kontemplacija o Frantzu Fanonu isprepliću s važnošću njegova djela i života za crnačku svijest, samoafirmaciju, ponos, politiku sebstva ili, jednostavno, “crnački bijes” pa time i za otpor spram neprijatelja, njegove svemoći i njegove sveprisutnosti. Uostalom, njegov je brat u mladosti, mnogo prije nego je uhapšen, u džepu držao primjerak Fanonove knjige *Crna koža, bijele maske* koju si je obećao jednoga dana pročitati: kako samo značajna može biti knjiga čak i prije nego je pročitana... Nekad je dovoljno znati da je važna drugima s kojima se osjećaš bliskim.

Je li onda, slijedom transpozicije koju sam gore izložio, moguće govoriti o nesmiljenom ratu koji vodi društvo, pa i najbanalnijim funkcioniranjem svojih najsvakodnevnijih mehanizama, koji vodi buržoazija, dominantne klase, koji nevidljivi – ili ipak odveć vidljiv? – neprijatelj vodi protiv nižih klasa općenito? Dovoljno je pogledati statističke brojke o zatvorskoj populaciji u Francuskoj ili Europi da bismo se u to uvjerali: vrlo rječite “brojke” koje ukazuju na “mračnu vjerojatnost” da se mladi muškarci iz siromašnih predgrađa – a naročito oni koje definiraju kao “djecu imigranata” – nađu iza rešetaka. I ne bi bilo pretjerano opisati socijalna naselja [*cités*] oko francuskih gradova kao pozornicu latentnog građanskog rata: situacija tih urbanih geta jasno pokazuje kako se određene kategorije stanovništva tretiraju, kako ih se gura na margine društvenog i političkog života, kako se svode na siromaštvo, prekarnost, kako im se oduzima budućnost; a velike pobune koje u redovitim intervalima zapale te “kvartove” tek su nenadane kondenzacije mnoštva fragmentarnih bitaka čija potmula tutnjava nikad ne jenjava.

No, u iskušenju sam i da dodam kako zaista nema druge moguće interpretacije statističkih stvarnosti poput sustavne eliminacije radničke klase iz obrazovnog sustava te segregacije i društvene podređenosti na koju ih takvi mehanizmi osuđuju. Znam da će me sada optužiti da, pripisujući institucijama potajne funkcije i, čak, zlokobne intencije, padam u teorije društvene zavjere. Upravo je taj prigovor Bourdieu uputio Althusserovom pojmu “ideoloških aparata države”: pojam navodi misliti u terminima “pesimističkog funkcionalizma”. Aparat bi, piše on, bio “pakleni stroj, programiran da dosegne određeni cilj”, dodajući kako “ta fantazma zavjere, ideja da je demonska volja odgovorna za sve što se događa u društvenom svijetu, ono što progona [Althusserovu] kritičku misao”³¹. Nesumnjivo je u pravu. Neporecivo je da Althusserov koncept upućuje na staru marksističku dramaturgiju – ili bolje rečeno, na staru marksističku logomahiju – u kojoj se entiteti (pisani velikim početnim slovom) sudaraju kao na kazališnoj pozornici (jednog čisto skolastičkog kazališta). Ipak, ovdje možemo ukazati na to da su i neke od Bourdieuovih formulacija neobično bliske onomu što mu je tako jako važno opovrgnuti, premda je kod njega manje riječ o ukazivanju na skrivenu volju, a više o “objektivnim rezultatima”. Na primjer, kada piše: “Koja je stvarna funkcija obrazovnog sustava koji funkcionira tako da iz škole, kroz čitav tijek obrazovanja, eliminira djecu iz radničke i nižih klasa i, u manjem stupnju, iz srednje klase?”³²

“Stvarna funkcija!” očigledna je i neosporiva. I kao što se Wideman usprkos razboritim primjedbama svoje majke ne želi odreći svoje neposredne percepcije svijeta,, ni ja se ne mogu spriječiti da u obrazovnom sustavu kakav funkcionira nama naočigled ne vidim jedan istinski pakleni stroj. Sve ako i nije programiran tako da postigne određeni cilj, a onda svakako da proizvede neke objektivne rezultate: da odbacuje djecu iz radničke klase, perpetuira i legitimira klasnu dominaciju, diferencijalan pristup zanimanjima i društvenim pozicijama. Rat se vodi protiv društveno potlačenih, a škola je jedno od poprišta borbe. Nastavnici daju sve od sebe, ali ne mogu ništa ili mogu tek vrlo malo protiv tih nadmoćnih snaga društvenog poretka koje istodobno djeluju i potajno i na svjetlu dana i koje se nameću svemu i protiv svega.

Treće poglavlje

Rekao sam već da je za mog djetinjstva cijela moja obitelj bila “komunistička”, u smislu da je pozivanje na Komunističku partiju Francuske činila neosporni horizont odnosa s politikom, njegovo organizacijsko načelo. Kako je od nje onda postala obitelj u kojoj se činilo mogućim, a često i gotovo prirodnim, dati glas desnici ili ekstremnoj desnici?

Što se dogodilo da je toliko ljudi čije su spontane reakcije izražavale organsko gađenje spram onih koje su u radničkom okruženju doživljavali kao klasne neprijatelje i koje su tako spremno i žestoko napadali kada bi ih vidjeli na televizijskom ekranu (što je bio neobičan, ali djelotvoran način da se utvrde u onom što jesu i onom u što vjeruju) – potom stalo glasati za Nacionalnu frontu? To je, vjerujem, bio slučaj s mojim ocem. I što se dogodilo da nipošto zanemariv broj među njima u drugom krugu dade glas nekoć omraženom kandidatu klasične desnice (prije nego što će glasati za karikaturnog predstavnika poslovne buržoazije koji će, zahvaljujući njima, biti izabran za predsjednika Republike)? Kakvu ogromnu odgovornost

snosi službena ljevica u tom procesu? Kakvu odgovornost snose oni koji su, nakon što su svoj angažman iz 1960-ih i 1970-ih godina otpravili u prohujalu prošlost mladenačkih budalaština, stupili na pozicije moći i na važne položaje i sada marno rade na nametanju desničarskih ideja dok u povijesni zaborav pokušavaju odaslati sve ono što je nekad činilo jednu od osnovnih preokupacija ljevice, čak jednu od njezinih temeljnih značajki još od sredine devetnaestog stoljeća: pozornost usmjerenu ka opresiji i društvenim antagonizmima ili naprosto riješenost da se u političkom prostoru stvori mjesto za potlačene? Nije samo “radnički pokret” zajedno sa svojim tradicijama i borbama iščezao iz političkog i intelektualnog diskursa i s javne scene, nego se isto to dogodilo i samim radnicima, njihovoj kulturi, životnim uvjetima i aspiracijama.³³

Dok sam još bio gimnazijalac i ljevičar (trockist), moj otac nije prestajao psovati “studente” koji “nam žele govoriti što trebamo raditi” i koji će nam “za deset godina doći naređivati”. Tvrdoglava koliko i površna, njegova mi se reakcija činila suprotnom “historijskim interesima radničke klase” te sam je pripisivao utjecaju stare Komunističke partije Francuske, još uvijek nedovoljno *destaljinizirane* i u prvom redu zaokupljene kočenjem neizbježnog nadolaska revolucije. Kako bih i dalje mogao misliti da je moj otac u krivu kada vidimo u što su se pretvorili oni koji su zagovarali građanski rat i zanosili se mitologijom proleterskog ustanka? Još uvijek su jednako samouvjereni, jednako žustri, ali su, uz tek pokoju rijetku iznimku, danas takvi u osudi i najmanje naznake prosvjeda koja dolazi od radničke klase. Postali su ono što im je bilo društveno

obećano, ono što su morali postati, preobrazivši se tako u neprijatelje onih pred kojima su se još jučer trsili utjeloviti avangardu i koje su optuživali da su odviše bojažljivi i da su podlegli čarima buržoazije. Priča se da je u svibnju 1968. francuski pisac Marcel Jouhandeau doviknuo povorci studenata: “Vratite se kućama! Za dvadeset godina svi ćete biti činovnici.” To je, manje-više, ono što je moj otac ponekad mislio ili osjećao iz dijametralno suprotnih razloga. Upravo se to i dogodilo. Možda nisu postali činovnici, ali sasvim sigurno su postali uglednici, ljudi koji su se politički, intelektualno ili na račun svoje osobnosti tijekom svojih nevjerojatnih životnih putova ugodno smjestili unutar društvenog poretka stavši u obranu postojećeg svijeta, onog koji besprijekorno odgovara onome što oni sami predstavljaju.

Noseći sa sobom nadu u pobjedu ljevice, François Mitterrand je 1981. godine uspio osvojiti oko četvrtinu biračkog tijela Komunističke partije, čiji je kandidat u prvom krugu osvojio tek 15 posto glasova, premda je na izborima iz 1977. još uvijek osvajao 20 ili 21 posto. To slabljenje potpore Komunističkoj partiji Francuske, uvod u definitivno urušavanje koje će uslijediti, može se velikim dijelom objasniti nesposobnošću “partije radničke klase” da evoluirala i raskine sa sovjetskim režimom (koji ju je, istina, dobrim dijelom financirao). No, presudila je i njezina nesposobnost da u obzir uzme nove društvene pokrete koji su se razvili iz svibnja 1968. Nikako nije išla u korak, i to je blago rečeno, s nastojanjima za društvenom transformacijom i političkom inovacijom koja su obilježila

šezdesete i sedamdesete godine dvadesetog stoljeća i čiji je nekoversni ishod predstavljala 1981. No, pobjeda ljevice, s uspostavljanjem vlade u kojoj su sudjelovali i komunisti, vrlo će brzo okončati naglim gubljenjem iluzija radničke klase i otklonom od političara kojima su dali povjerenje i glasove, a za koje su osjećali da su ih zanemarili i izdali. Često sam tada slušao ovu rečenicu (moja majka ju je ponavljala svaki put kada bi imala priliku pričati sa mnom): “Ljevica, desnica, nema tu razlike, svi su isti, i uvijek su isti oni koji plaćaju ceh.”

Socijalistička se ljevica otisnula na put dubinske, iz godine u godinu sve izrazitije promjene, počevši suspektnim entuzijazmom padati pod utjecaj neokonzervativnih intelektualaca koji su, pod izlikom da obnavljaju ljevičarsku misao, radili na tome da izbrišu sve ono što je ljevicu činilo ljevicom. Dogodila se, zapravo, jedna opća i duboka preobrazba etosa i intelektualnih referencija. Nećemo više govoriti o izrabljivanju i otporu, nego o “nužnoj modernizaciji” i “postavljanju društva na nove temelje”; ne više o klasnim odnosima, nego o “suživotu”; ne više o društvenim sudbinama, nego o “individualnoj odgovornosti”. Pojam dominacije i ideja strukturirajućeg polariteta između onih koji vladaju i onih nad kojima se vlada, iz političkog pejzaža službene ljevice iščezli su u korist neutralizirajuće ideje o “društvenom ugovoru”, “društvenom paktu” u okviru kojega su pojedinci, sada “jednakopravni” (“jednaka prava?” Kakva opscena šala!), bili pozvani zaboraviti svoje “posebne interese” (dakle ušutjeti i pustiti vođe da vode kako smatraju da treba). Koji su bili ideološki ciljevi te “političke filozofije”

koju su širili i slavili po cijelom spektru medijskog, političkog i intelektualnog polja, od desnice do ljevice i čiji su se promotori upinjali izbrisati granicu između desnice i ljevice, odvlačeći, uz njezin pristanak, ljevicu ka desnici? Ulog jedva da je bio prikričen: osnovna funkcija slavljenja “autonomnog subjekta” i popratnih nastojanja da se pokopa svako mišljenje koje bi uzimalo u obzir povijesne i društvene determinizme bila je razgradnja ideje o postojanju društvenih grupa – “klasâ” – a time i opravdanje svrgavanja države blagostanja i sustava socijalne zaštite, sve u ime nužne individualizacije (ili dekolektivizacije, *razdruštvljenja*) radnog prava i sustava solidarnosti i redistribucije. Ti stari diskursi i stari projekti, koji su sve do tada bili diskursi i projekti desnice i koje je desnica opsesivno ponavljala naglašavajući individualnu odgovornost spram “kolektivizma”, postali su tako diskursi i projekti dobrog dijela ljevice. U osnovi se situaciju može sažeti ovako: ljevičarske su stranke i njihovi stranački i državni intelektualci počeli misliti i govoriti jezikom onih na vlasti, a ne više jezikom podčinjenih, izražavati se u ime vlastodržaca (i zajedno s njima), a ne više u ime onih kojima se vlada (i zajedno s njima); svijet su, dakle promatrali iz točke gledišta vladajućih, prezrivo (i s velikim diskurzivnim nasiljem, koje jasno osjećaju oni nad kojima je to nasilje izvršeno) odbacivši gledište onih kojima se vlada. Štoviše, usudili su se, u kršćanskim ili filantropskim verzijama tog neokonzervativnog diskursa, dojučerašnje potlačene i njihove borbe zamijeniti današnjim “isključenima” (i njihovom navodnom pasivnošću), bdijući nad njima kao nad potencijalnim, ali šutljivim adresatima tehnokratskih

mjera namijenjenih za pomoć “siromašnima” i “žrtvama” “prekarizacije” i “isključenosti”. Bila je to tek još jedna intelektualna strategija, licemjerna i podmukla, koja je imala služiti poništavanju bilo kakvog pristupa koji bi govorio u terminima opresije i borbe, reprodukcije i transformacije društvenih struktura, inercije i dinamike klasnog antagonizma.³⁴

Promjena političkog diskursa preobrazila je percepciju društvenog svijeta, a time, performativno, i sâm društveni svijet koji je u velikoj mjeri proizveden upravo misaonim kategorijama pomoću kojih ga promatramo. No, iščezavanje “klase” i klasnih odnosa iz političkog diskursa, brisanje te teorijske i kognitivne kategorije nipošto ne sprječava osjećaj kolektivne napuštenosti kod onih koji proživljavaju objektivne uvjete opisane riječju “klasa” od strane onih koji im propovijedaju o dobrobitima “društvenog sporazuma”, pričajući istovremeno o “nužnoj” deregulaciji ekonomije i jednako tako “nužnoj” demontaži socijalne države.³⁵ Veliki su se dijelovi najpotlačenijih slojeva, skoro po automatskom efektu preraspodjele političkih karata, okrenuli prema stranci za koju se činilo da jedina brine o njima ili koja je barem ponudila diskurs što je zvučao kao da vraća smisao njihovu življenom iskustvu. I to unatoč činjenici da ljudi na vodećim pozicijama u toj stranci nipošto ne potječu iz nižih klasa, nasuprot onomu što je bio slučaj s Komunističkom partijom, gdje su se skrbili da na istaknute položaje biraju članove koji dolaze iz radništva, one u kojima bi se birači mogli prepoznati. Majka mi je jednom, nakon što je dugo tvrdila suprotno, konačno priznala kako je glasala za Nacionalnu frontu (“Jednom”, tvrdila je, ali nisam siguran

da joj po tom pitanju treba vjerovati. “Bilo je to upozorenje jer stvari nisu funkcionirale”, pravdala se nakon što je nadvladala nelagodu zbog priznanja, dometnuvši bizarnu opasku o glasanju za Le Pena u prvom krugu: “Ljudi koji su glasali za njega nisu htjeli njega. U drugome krugu glasali smo normalno.”³⁶)

Za razliku od glasa za komuniste, koji je bio prihvaćen, zastupan, proklamiran, glas za ekstremnu desnicu bio je prikrivan, čak porican, zbog prosudbe onih “izvana” (u koje sam, za moju obitelj, spadao i ja)... No, unatoč svemu je bio prilično zrelo promišljen, odluka o tom glasu bila je čvrsta. U prvom se slučaju ponosno afirmiralo svoj klasni identitet, koji se kao takav konstituirao političkom gestom podrške “partiji radnika”, u drugom se u tišini branilo ono što je od tog identiteta ostalo. Taj je identitet sada zanemaren, ako ne i prezren od strane hijerarhije institucionalne ljevice koja potječe iz ENA-e (*École Normale d'Administration*) i drugih buržujskih škola tehnokratske vlasti: dakle, s onih mjesta gdje se proizvodi i podučava “dominantna ideologija” koja je u velikoj mjeri postala transpolitička (nikad se dovoljno ne inzistira na stupnju participacije krugova “modernističke”, često kršćanske ljevice u razradi ove dominantne desničarske ideologije. Ne čudi, dakle, što je jedan bivši vođa Socijalističke partije – sa sjevera Francuske, naravno, i stoga drukčijeg društvenog porijekla i druge političke kulture – za vrijeme predsjedničke kampanje iz 2002. godine morao podsjetiti svoje stranačke kolege da riječ “radnik” nije “prosta riječ”). Ma kako to paradoksalno zvučalo, uvjeren sam da glasanje

za Nacionalnu frontu barem djelomice treba tumačiti kao krajnje utočište radničke klase u obrani svog kolektivnog identiteta, ili barem nekog dostojanstva za koji su oduvijek osjećali da je gažen, sada i od strane onih koji su ih nekoć predstavljali i zastupali. Dostojanstvo je fragilno i po sebi neizvjestan osjećaj: potrebni su mu znakovi i uvjerenja. Podrazumijeva ponajprije odsustvo dojma da vas smatraju zanemarivim ili prostim elementom u statističkim tablicama ili poreznoj kartoteci, dakle, nijemim objektom političke odluke. Stoga, ako oni kojima ste pridali izvjesno povjerenje to više ne zaslužuju, povjerenje se obraća drugima. I okrećete se, korak po korak, prema drugim predstavnicima.³⁷

Tko je, dakle, kriv za takav obrat? Zašto se značenje onoga "mi", koje se na taj način održavalo ili uspostavljalo, preobrazilo tako da sada označava "Francuze" nasuprot "strancima", prije negoli "radnike" nasuprot "buržujima"? Ili, preciznije, zašto opreka između "radnika" i "buržuja", koja opstaje u obliku opreke između "onih dolje" i "onih gore" (iako to nije isto i nema čak ni iste političke posljedice), pritom zadobiva nacionalnu i rasnu dimenziju pa su u skladu s njom "oni gore" percipirani kao oni koji se zalažu za imigracije, a "oni dolje" kao svi oni koji u svakodnevnom životu zbog imigracije, koju se sada optužuje kao uzrok svih njihovih nevolja, pate?

Moglo bi se tvrditi da je glas za komuniste predstavljao pozitivnu, a glas za Nacionalnu frontu negativnu samoafirmaciju (odnos prema partijskim strukturama, prema predstavnicima, prema koherentnosti političkog diskursa i njegovom podudaranju s klasnim identitetom,

i tako dalje u prvom su slučaju bili vrlo snažni, čak i odlučujući, a u drugom skoro nepostojeći ili sekundarni). No, izborni je rezultat u oba slučaja imao pokazati ili je faktički postao javnom manifestacijom skupine koja se kao takva mobilizirala posredstvom individualnog glasanja, ali i kolektivno, koja je htjela da se njen glas čuje preko glasačke kutije. Oko Komunističke partije organizirao se kolektivni glas jedne samosvjesne skupine, istovremeno usidrene u objektivnim uvjetima egzistencije i u političkoj tradiciji. Toj će se skupini priključiti druge društvene kategorije čija se percepcija svijeta ili zahtjevi trajno ili privremeno mogu pridružiti onima "radničke klase" koja se manifestira kao klasa-subjekt. Vjerovalo se kako će se brisanjem iz političkog diskursa ljevice i same ideje društvenih skupina koje se nalaze u sukobu (do te mjere da je strukturirajuća tvrdnja o društvenom sukobu, u kojem je obveza ljevice podržati zahtjeve radnika, zamijenjena osuđivanjem društvenih pokreta koji se smatraju prežitkom prošlosti i koje se zajedno s onima koji ih nastavljaju podržavati naziva "arhaičnima" – ili ih se smatra znakom razgradnje društvene veze koju vladajući imaju zadaću obnoviti) one koji glasaju zajednički uspjeli lišiti i same mogućnosti da se smatraju skupinom koja je čvrsto povezana zajedničkim interesima i preokupacijama; dovedeni su do individualizacije svojega mišljenja i to je mišljenje, disocirano od snage koju je nekada moglo sadržavati, sada osuđeno na nemoć. No, ta se nemoć pretvara u bijes, a rezultat je neminovan: skupina će se ponovno formirati drugačije, a društvena klasa, dekonstruirana neokonzervativnim diskursom ljevice, iznaći će novi način da se organizira i na znanje dá svoje gledište.

Ovdje nailazimo na ograničenja Sartreove odlične analize o glasanju i izbornom razdoblju kao procesu individualizacije, a time i depolitizacije mišljenja – procesu koji on naziva situacijom “serijalnosti” – u opreci s kolektivnim i politizirajućim formiranjem mišljenja kroz pokret ili mobilizaciju – što pak podrazumijeva “grupu”.³⁸ Naravno, primjer koji daje je izvanredan: radnici koji su sudjelovali u velikim štrajkovima u svibnju 1968., a koji su mjesec dana kasnije spasili degolistički režim glasajući za njegove kandidate. No, zbog toga ne smijemo smetnuti s uma da se birački čin, u osnovi naizgled individualan, može doživjeti i kao kolektivna mobilizacija, kao akcija koja se izvodi zajedno s drugima. U tom pogledu on osporava čak i sâmo načelo sistema “općeg prava glasa” u kojemu bi zbroj individualnih glasova za ishod imao imati “opću volju” koja nadilazi partikularne volje. U ovomu što sam upravo spomenuo (glas za komuniste ili glas za Nacionalnu frontu) događa se upravo suprotno: klasni rat vodi se posredstvom glasačkog listića, sukob se prakticira od izbora do izbora, i vidimo jednu društvenu klasu – ili barem jedan njezin dio – kako nastoji demonstrirati svoju prisutnost naspram drugih, uspostaviti određeni odnos snaga. Premda također naglašava da “glasanje zatječe ljude u slobodno vrijeme, izvan profesije, izvan života”, dakle prema apstraktnoj i individualizirajućoj logici, Maurice Merleau-Ponty inzistira na činjenici “nasilja glasanja”: “Svaki glas osporava glas drugih.”³⁹ Radnička klasa ili neki njezin dio (kao i svaka druga klasa uostalom: to vidimo po reakcijama buržoazije svaki put kada ljevica dođe na vlast), nipošto ne nastoje surađivati u definiranju onoga što bi bila “opća volja”

naroda (*de tous par tous*), niti doprinijeti uspostavljanju konsenzusa ili nastanku većine čijim se zahtjevima manjina pristaje podvrći; naprotiv, oni pokušavaju osporiti nastojanja izborne većine da predstavlja “opće” gledište, podsjećajući time kako smatraju da je gledište te “većine” zapravo gledište jedne protivničke grupe koja brani vlastite interese, suprotstavljene njihovima. U slučaju glasanja za Nacionalnu frontu taj se proces političke konstrukcije sebstva – barem za vrijeme izbornog razdoblja – vrši putem saveza s društvenim slojevima koji su nekoć smatrani “neprijateljskima”. Glavni učinak iščezavanja “radničke klase” i radnika – ili, recimo to: nižih klasa općenito – iz političkog diskursa bio bi prema tome slabljenje i razgradnja starih saveza koje je radništvo imalo s drugim društvenim kategorijama (zaposlenicima u javnom sektoru, nastavniciima...) okupljenim pod zastavom onog što je činilo “ljevicu” te kompozicija novog “historijskog bloka” (da se poslužimo Gramscijevim vokabularom) koji velike dijelove sve ranjivijih i prekarnijih nižih klasa objedinjuje s trgovačkim profesijama ili imućnim umirovljenicima na jugu Francuske, ili čak s fašističkim militaristima ili starim tradicionalističkim katoličkim obiteljima, a koji je uvelike usidren u desnicu ili čak radikalnu desnicu.⁴⁰ No, to je u određenom trenutku zasigurno bio uvjet stvaranja protuteže, tim više što je ta protuteža bila usmjerena prema ljevici na vlasti ili, točnije, vlasti koju su predstavljale stranke ljevice. Da, ta je gesta percipirana kao jedini preostali način. Međutim, očigledno je da ta skupina ulaskom u nove saveze i nove političke konfiguracije – skupina koju čini tek dio onih koji su ranije bili glasali za

komuniste – postaje nešto drugačije od onoga što je nekada bila. Oni koji su je činili o samima sebi, svojim interesima i odnosima prema društvenom i političkom životu promišljaju na sasvim drukčiji način.

Glasanje za Nacionalnu frontu za veliki dio njezinih birača nesumnjivo nije bilo isto ono što im je ranije predstavljalo glasanje za Komunističku partiju: bilo je povremeno, manje vjerno, i predavanje glasa predstavniku, delegiranje svog glasa i govora onima koji će ga predstavljati na političkoj sceni nije imalo istu solidnost ni isti intenzitet. Glasanjem za Komunističku partiju pojedinci su prevladavali ono što su bili odvojeno, serijski, a kolektivno mišljenje koje je iz toga proizlazilo, posredstvom Partije koja ga oblikovala koliko i izražavala, ni po čemu nije tek refleks disparatnih mišljenja svakog od birača; u glasu za Nacionalnu frontu pojedinci ostaju pojedinci a mišljenje koje proizvode tek je zbroj njihovih spontanih predrasuda koje partijski diskurs uspijeva ugrabiti i oblikovati integrirajući ga u koherentan politički program. Čak i ako oni koji za njega glasaju taj program ne potpisuju u cijelosti, snaga koja se time predaje stranci dopušta joj da sugerira kako njezini birači pristaju uz cijeli njezin program.

Mogli bismo biti u iskušenju reći da se tu radi o kolektivnom serijalnom, dubinski obilježenom serijalnošću – jer tu više prevladaju neposredni impulsi i dijeljeni, ali uvriježeni stavovi nego zajednički promišljeni interesi i stavovi razrađeni u praktičnom djelovanju, otuđena vizija (kriviti strance) prije negoli politizirana koncepcija (boriti se protiv društvene dominacije). No, to se “kolektivno”

unatoč svemu konstituira kao “grupa” posredstvom glasa za stranku koja koja onda, s pristankom istih tih glasača koji je biraju i koriste, instrumentalizira njihova sredstva izražavanja, baš kao što oni tu stranku instrumentaliziraju da bi se čuo i njihov glas.⁴¹

U svakom slučaju treba konstatirati kako glasanje – a to vrijedi za sve glasače – često odražava tek djelomično ili iskrivljeno pristajanje uz diskurs ili program stranke ili pak kandidata za kojeg se glasa. Kada sam svojoj majci ukazao da je glasajući za Le Pena podržala stranku koja se bori protiv prava na pobačaj, istovremeno znajući da je ona sama već bila abortirala, odgovorila mi je: “Oh, ali to nema veze s tim. Nisam zbog toga glasala za njega.” Kako u takvom slučaju razlučiti element koji je važan i koji upravlja odlukom od onih koje se namjerno ostavlja po strani? Zasigurno je ključno to što zna ili vjeruje da je netko individualno ili kolektivno reprezentira, makar i na nekompletna, nesavršen način, što je, dakle, podržana od strane onih koje podržava te što posredstvom te biračke geste, te odluke da djeluje na taj način stječe dojam da postoji i da ima neku težinu u političkom životu.

Te dvije antagonističke političke vizije (ona utjelovljena u komunističkom glasanju i ona koja se utjelovljuje u glasanju za Nacionalnu frontu), ta dva modaliteta konstitucije sebstva kao političkog subjekta oslanjaju se na različite kategorije percepcije i podjele društvenog svijeta (koje, uostalom, mogu supostojati u jednom te istom pojedincu, naravno, prema različitim temporalnostima,

ali i na različitim mjestima, u funkciji različitih struktura svakodnevnog života u koje su uključene: ovisno o tome prevladava li praktična solidarnost u tvornici ili konkurencija za očuvanje svojeg radnog mjesta, zatim pripada li osoba neformalnoj mreži roditelja koji dolaze po svoju djecu u školu ili je obeshrabrena poteškoćama života u predgrađu...). To su suprotstavljeni, ili barem divergentni načini promatranja društvene stvarnosti i pokušaja da se utječe na političke orijentacije vladajućih, i jedno ne isključuje drugo. Stoga, ma kako trajni ili zbunjujući bili savezi koji su se sklopili u konstituiranju biračkog tijela Nacionalne fronte nije sasvim nemoguće, čak ni nezamislivo, da jedan dio – samo jedan dio – onih koji su glasali za njene kandidate u bližoj ili daljoj budućnosti glasa za krajnju ljevicu. To očigledno ne znači da bi krajnju ljevicu trebalo staviti u isti koš s krajnjom desnicom, kako spremno proglašavaju oni koji svoj monopol nad definicijom legitimne politike nastoje zaštititi sustavno etiketirajući kao “populizam” svako gledište ili svaku samoafirmaciju koja izmiče toj definiciji, dok takva optužba upućuje tek na njihovo (klasno) nerazumijevanje onoga što smatraju “iracionalnošću” naroda čim se ovaj ne pristane usuglasiti s njihovim vlastitom “razboritošću” i “mudrošću”. To znači da bi se mobilizacija jedne skupine – radništva i nižih klasa – posredstvom glasanja mogla radikalno premjestiti na političkom polju i kristalizirati se u obliku drugog “historijskog bloka” s drugim sektorima društva onda kada se globalna situacija (nacionalna i internacionalna) promijeni. No, nesumnjivo bi se morao proizvesti izvjestan broj značajnih događaja – štrajkova,

mobilizacija, i tako dalje – kako bi se takva reorganizacija dogodila: nije, naime, lako odvojiti se od političke pripadnosti u kojoj je netko dugo mentalno smješten – pa bilo to i na nestabilan i neizvjestan način – i ne stvara se od danas do sutra drukčija pripadnost, odnosno odnos prema sebi i drugima, drukčiji pogled na svijet, drugi diskurs o životnim stvarima.

Svjestan sam, međutim, da su diskursu i uspjehu Nacionalne fronte umnogome pogodovali (ili su ih čak prizivali) osjećaji koji su bili živo prisutni među radničkom klasom 1960-ih i 1970-ih godina. Ako bi netko htio deducirati politički program iz onoga što se u to vrijeme iz dana u dan govorilo u mojoj obitelji, iako su tada, dakle, glasali za ljevicu, rezultat ne bi bio previše različit od budućih izbornih platformi te stranke ekstremne desnice u 1980-im i 1990-im godinama: želja da se prognaju imigranti i uspostavi “nacionalna preferencija” u zapošljavanju i socijalnim davanjima, pojačana represija kaznene politike, privrženost načelu smrtne kazne i vrlo raširenoj primjeni tog načela, pravo na napuštanje škole s četrnaest godina, i tako dalje. Sposobnosti ekstremne desnice da privuče negdašnje komunističke birače (ili da se sviđa mladim biračima koji su prvi počeli glasati za Nacionalnu frontu – naime, čini se da su radnička djeca počela ranije puno lakše i sustavnije od starijih glasati za krajnju desnicu⁴²) uvelike je pridonio ili je barem pogodovao dubinski rasizam koji je činio jednu od dominantnih značajki

bjelačke radničke populacije i okruženja. Iskazima usmjerenima protiv magrepskih obitelji, koje su doživjele procvat 1980-ih godina, poput: "Oni nadiru, potpuno su nas okupirali", "Samo za njih ima dovoljno obiteljskih doplataka, za nas nema ništa", i tako dalje, *ad nauseam*, za barem su tri desetljeća prethodili radikalno netrpeljivi načini percipiranja magrepskih radnika i nesnošljivost koja se manifestirala u razgovorima i ophođenju s njima.⁴³ Neprijateljstvo koje se prema njima manifestiralo još za vrijeme Alžirskog rata ("Ako već žele tu svoju neovisnost, neka samo ostanu ondje.") a onda i nakon neovisnosti koju je ta zemlja izborila ("Htjeli su neovisnost i eto, imaju je sada! E pa, sada neka se vrate kućama.") dodatno će se zaoštriti kroz 1960-e i 1970-e godine. Prezir Francuza naročito će biti izražen u sustavnom obraćanju sa "ti" koje je za njih bilo rezervirano. Kad bi govorili o njima, nikada ih ne bi nazivali drukčije nego *bicots*, *ratons* ili sličnim, izrazito pogrdnim riječima. U ono su vrijeme "imigranti" prvenstveno bili muškarci bez obitelji koji su stanovali u kolektivnim domovima ili prljavim hostelima u kojima su "trgovci prenoćištem" na njima zarađivali novac, istodobno im namećući ponižavajuće životne uvjete. To će se promijeniti s masovnim dolaskom nove generacije imigranata, ali i zasnivanjem obitelji i rađanjem djece: cijela jedna populacija ljudi koja vuče porijeklo izvan Francuske uselit će se u socijalna naselja izgrađena nedugo prije, u kojima su dotad skoro isključivo živjeli Francuzi i imigranti iz europskih zemalja. Kad su moji roditelji sredinom 1960-ih dobili stan u socijalnom naselju smještenom na obodima grada, gdje ću živjeti od svoje trinaeste do dvadesete

godine, u zgradi su stanovali samo bijelci. Tek krajem 1970-ih godina – dakle, dugo nakon što sam otišao – tamo će smjestiti obitelji porijeklom iz Magreba, koje će u tom kraju ubrzo postati većinske. Te će promjene izazvati ogromno pogoršanje rasističkih impulsa koji su oduvijek postojali i izražavali se u svakodnevnim razgovorima. No, kako se radilo o dvije razine svijesti koje su se tek rijetko ukrštale, to ipak neće utjecati na promišljene političke odabire, bilo da je riječ o glasanju za partiju – "Partiju" – koja se aktivno suprotstavljala ratu u Alžiru ili pak o članstvu u sindikatu – CGT – koji je službeno osuđivao rasizam, ali i, još općenitije, o percepciji sebe kao ljevičarskog radnika.⁴⁴

U stvari, kada su glasali za ljevicu, na određeni su način glasali protiv te vrste neposrednih impulsa te stoga, dakle, i protiv jednog dijela samih sebe. Rasistički su osjećaji bili zaista snažni, a ni Komunistička se partija nije libila podilaziti im, na odvratan način i u brojnim prilikama. No, ti osjećaji nisu bili žarište političke preokupacije niti su se uspostavili kao središnji politički problem. Čak su se katkada osjećali obveznima ispričati se zbog njih kad bi se našli u krugu širem od uže obitelji. Nisu bili rijetki iskazi koji su počinjali s "Nikad nisam bio rasist, ali...", ili koji su završavali s "Uostalom, ja nisam rasist" niti razgovori koje bi poentirali komentarima poput: "I kod njih, kao i svugdje, ima i dobrih ljudi...", i onda bi se spomenuo primjer nekakvog "momka" u tvornici koji je... itd. Trebat će puno vremena da se svakodnevni izrazi uobičajenog rasizma povežu s izrazitijim elementima ideologije, da se preobrazu u hegemonijski način opažanja društvenog svijeta pod djelovanjem diskursa uobličienog tako da ih ohrabri i da im dade smisao na javnoj sceni.

Budući da moji roditelji više nisu mogli podnijeti novo prevladavajuće okruženje u svojem starom susjedstvu, odlučili su se iseliti iz tamošnjeg stana i preseliti u stambeno naselje u Muizonu i tako pobjeći od onoga što su doživljavali kao prijeteći prodor u svijet koji im je do tada pripadao i iz kojega su se sve više osjećali razvlašteni. Majka se najprije žalila na “horde” djece novih doseljenika, koja su urinirale i defecirale na stubištu i koja će, kada postanu adolescenti, pogurnuti naselje u vladavinu sitne delinkvencije, u ozračje nesigurnosti i straha. Zgražala se nad uništavanjem zgrade, zidovi stubišta kao i vrata podrumskih prostorija ili poštanski sandučići na ulazu bili bi uništeni tek nakon što bi bili popravljani, pošta i novine odveć su često nestajali. Da i ne govorimo o šteti počinjenoj na automobilima na ulici: slomljeni retrovizori, izgrebana boja... Nepodnošljiva joj je postala neprekidna buka i isparavanje mirisa jedne drukčije kuhinje, nije podnosila ni krike ovaca koje su susjedi u stanu iznad njihovog klali u kupaonici pripremajući slavlje Kurban Bajrama. Jesu li ovi opisi stvarni ili su plod mašte? I jedno i drugo, sasvim sigurno. Kako tada više nisam živio s njima i nikada im nisam dolazio u posjetu, nisam u prilici da sudim. Kad sam joj, preko telefona (a to je sve o čemu je onomad bila pričala), govorio da pretjeruje, odgovorila mi je: “Vidi se da se to ne događa kod tebe. Toga nema u četvrtima u kakvima ti živiš.” Što sam joj mogao odgovoriti? Pitam se, ipak, kako su se formirali diskursi koji su te probleme ophođenja sa susjedima – a za koje vjerujem da nisu bili jednostavni – preoblikovali u jedno poimanje svijeta i sistem političkog mišljenja? Iz kojih su društvenih dubina potjecali? Na

osnovu kojih su se novih modaliteta konstitucije političkih subjektivnosti koagulirali i konkretizirali u obliku glasa za stranku ekstremne desnice i za jedan tip vođe koji je ranije izazivao samo žestoke i gnjevne reakcije? Jednom kada su ratificirane, a potom neumorno ponavljane u političko-medijskom prostoru, te su se spontane kategorije percepcije i podjele na koje su se oslanjale (“Francuzi” naspram “stranaca”) nametnule kao “samorazumljive” i svakoga su dana zauzimale sve više i više prostora u banalnim raspravama unutar uže, pa proširene obitelji ili u razgovorima u dućanu, na ulici, u tvornici... Svjedočili smo kristalizaciji rasističkih osjećaja u društvenim i političkim okruženjima kojima je ranije dominirala Komunistička partija, s naglašenom tendencijom usmjeravanja prema političkoj ponudi koja se pretvarala da tek prenosi glas naroda i nacionalni sentiment, dok ga je zapravo proizvodila takvim kakav jest, pružajući koherentan diskurzivni okvir i društvenu legitimnost lošim impulsima i afektima mržnje koji su postojali od ranije. “Zdrav razum” “francuske” radničke klase dubinski se transformirao jer je, upravo, kvaliteta bivanja “Francuzom” postala njezinim osnovnim elementom, odmijenivši onu “radnika” ili “ljevičarke” ili “ljevičara”.

Moja je obitelj dobar primjer tog svakodnevnog rasizma radničke sredine u 1960-im godinama i njegova zaoštavanje u 1970-im i 1980-im godinama. Neprestano su (a moja majka to i dalje čini) koristili pogrđan i uvredljiv vokabular prema radnicima koji su najprije bez obitelji došli iz Sjeverne Afrike, a potom i prema obiteljima koje su im se

pridružile ili koje su potom u Francuskoj zasnovali, no onda i prema njihovoj djeci koja su rođena u Francuskoj i koja su, dakle, Francuzi, ali koje također doživljavaju kao “imigrante” ili, u svakom slučaju, “strance”. Te su uvrede mogle izbiti u svakom trenutku i u svakoj su od tih prilika bile naglašene na način kojime bi se ogorčena netrpeljivost bila uvišestručila: *crouillats, crouilles, bougnoles...* Kako sam kao adolescent bio vrlo tamnopus, majka bi mi redovito govorila: “Izgledaš kao *crouille*” ili: pak “Kad te vidim kako dolaziš izdaleka, pomislim da si *bougnole*”. Posve sam svjestan da je užas koji mi je u to vrijeme izazivalo društveno okruženje kojemu pripadam bio povezan i sa zaprepaštenjem, čak i mučninom, koje je u meni izazivala ta vrsta govora što je se moglo čuti svakodnevno, a onda još i češće. Sasvim nedavno sam pozvao majku da provede vikend u Parizu. Njeni su razgovori bili trajno opterećeni tim rječnikom s kojim se tako rijetko susrećem jer sam svoj život izgradio upravo tako da se s tim ne bih susretao: *bougnoles, négros, chinetoques...* Dok smo pričali o četvrti Barbès u kojoj je bila živjela – i koju već dugo skoro isključivo nastanjuje stanovništvo afričkog ili magrepskog porijekla – konstatala je da ne bi htjela ondje živjeti ponudivši razlog: “Kod njih nije isto kao kod nas”. Pokušao sam ukratko argumentirati, potiskujući ljutnju: “Ali, mama, Barbès je kod nas, to je pariška četvrt.” Odgovorila je jednostavno: “Možda jest, ali ja znam što sam htjela reći...” Mogao sam samo promucati: “Ja ne znam...”, zaključujući u sebi da “povratak u Reims” o kojemu sam već počeo pisati neće biti lagan zadatak te da je to možda čak i mentalno i društveno putovanje koje je nemoguće dovršiti.

Pa ipak, kad razmišljam o tome, dođe mi da se pitam jesu li razizam moje majke i žustri prezir koji je ona (također kći imigranta!) uvijek pokazivala prema imigrantskim radnicima općenito, a “Arapima” posebice, za nju, koja je pripadala društvenoj kategoriji koju se neprestano podsjeća na njezinu inferiornost, bili način da se osjeća superiornom spram ljudi koji su još bespomoćniji. Način da izgradi valorizirajuću sliku same sebe obezvrjeđivanjem drugih, dakle, jedan od način da naprosto egzistira u vlastitim očima.

Još 1960-ih i 1970-ih godina u govoru mojih roditelja, a ponajprije moje majke, već su se miješala dva oblika podjele između “njih” i “nas”: klasna podjela (bogat i siromašni) i etnička podjela (“Francuzi” i “stranci”). Određene su političke i društvene okolnosti, međutim, naglasak mogle staviti na jedno ili drugo. U svibnju 1968., veliki su štrajkovi “radnike”, bez obzira na njihovo porijeklo, ujedinjavali nasuprot “gazdama”. Širio se dojmljiv slogan: “Radnici, Francuzi ili imigranti, isti gazda, ista borba.” Na manjim ili lokalnijim štrajkovima koji su uslijedili još uvijek je prevladavala ista percepcija (u tim se situacijama stvaralo razgraničenje između štrajkaša i “onih koji su na strani gazde”, “žutih sindikalista”). Sartre je u pravu kada inzistira na tom momentu: prije štrajka, francuski radnik je spontani rasist, ne vjeruje imigrantima; međutim, jednom kada se pokrene zajednička akcija, ti se loši osjećaji brišu i prevladava solidarnost (pa bila ona i djelomična ili privremena). Dakle, rasističkoj podjeli koja dolazi na mjesto klasne podjele uvelike pogoduje odsustvo mobilizacije

odsustvo percepcije sebe kao pripadnika jedne mobilizirane društvene skupine ili skupine koju je moguće potencijalno mobilizirati pa je stoga uvijek mobilizirana mentalno. Stoga se skupina, čiju je mobilizaciju kao horizont samopercepcije ljevica razgradila, ponovno uspostavlja oko tog drugog, ovaj put nacionalnog principa: afirmacija sebe kao onoga tko “legitimno” prebiva na nekom teritoriju na kojemu se osjeća razvlašteno ili izgnano – bila to i četvrt u kojoj stanuje i koja u takvoj novoj konstelaciji ima ulogu i važnost u definiranju sebe i svog odnosa prema drugima – ulogu kakvu su nekada imali radno mjesto i klasni položaj. Ili, općenitije, afirmacija sebe kao gospodara i prirodnog vlasnika jedne zemlje od koje se zahtijeva ekskluzivna dobrobit prava koje ona dodjeljuje svojim građanima. Ideja da se “drugi” mogu okoristiti tim pravima postaje nepodnošljiva utoliko što izgleda kao da prava treba dijeliti i time smanjiti dio koji pripada svakome. To je samoafirmacija koja se vrši protiv onih kojima se odriče bilo kakva pripadnost “Naciji” i kojima bi se htjela uskratiti prava koja se, u trenutku kada ih osporava Vlast i oni koji govore u njezino ime, pokušavaju zadržati samo za sebe.

Međutim, želimo li objasniti zašto radnička klasa u ovom ili onom trenutku glasa za desnicu, našu analizu treba još dodatno proširiti. Problematizirati i samu pretpostavku – koja se kao pretpostavka rijetko dovodi u pitanje – da je inače prirodno da ona glasa za ljevicu, unatoč činjenici da to nije uvijek slučaj, i činjenici da to nikad u potpunosti nije tako. Konačno, čak je i u vrijeme kad je Komunistička partija Francuske kao “partija radničke klase” žnjela izborne

uspjehe, i tada za nju glasalo samo oko 30 posto radnika, i bilo ih je barem jednako toliko koji su glasali za kandidate desnice kao i onih koji su glasali za ljevicu u cjelini. I to se ne tiče samo glasanja. Čak su i radničke ili narodne mobilizacije i zajedničke akcije kroz povijest bivale usidrene u desnicu ili su okretale leđa vrijednostima ljevice: pokret “Žutih”, primjerice, početkom 20-og stoljeća ili rasistički neredi na jugu Francuske u isto vrijeme; ili čak štrajkovi protiv zapošljavanja stranih radnika...⁴⁵ Mnogi teoretičari ljevice već odavno pokušavaju odgonetnuti te fenomene: sjetimo se samo Gramscija koji se u *Zatvorskim bilježnicama* pita zbog čega je, iako su se krajem Prvog svjetskog rata u Italiji stvorile okolnosti za izbijanje socijalističke i proleterske revolucije, ona ipak podbacila ili, točnije, zašto se dogodila u obliku fašističke revolucije; ili čak Wilhelma Reicha koji u *Masovnoj psihologiji fašizma* 1933. pokušava analizirati psihičke procese koji dovode do toga da radnička klasa želi fašizam. Shodno tome, veza između “radničke klase” i ljevice koja nam se čini samorazumljivom možda i nije toliko prirodna kako bismo htjeli vjerovati, i mogla bi se ispostaviti prije kao predodžba koju su povijesno konstruirale teorije (marksizam, primjerice) koje su prevagnule nad drugim suprotstavljenim teorijama i tako oblikovale našu percepciju društvenog svijeta i naše političke kategorije.⁴⁶

Moji su roditelji, kao i drugi članovi moje obitelji njihove generacije, za sebe govorili da su ljevica (u našem bih obiteljskom krugu često čuo “mi, ljevičari...”, kao da je nezamislivo biti nešto drugo), prije nego što su (povremeno) počeli glasati za desnicu ili ekstremnu desnicu. Moja braća,

kao i određen broj članova moje obitelji njihove generacije, svoju pripadnost desnici – nakon što su dugo glasali za ekstremnu desnicu – deklariraju ne shvaćajući čemu se tu ima čuditi: čim su navršili dovoljno godina i stekli biračko pravo, glasali su protiv ljevice. Radničke regije, nekad bastioni ljevice, a naročito Komunističke partije, osigurale su, i nastavljaju osiguravati, značajnu izbornu prisutnost ekstremnoj desnici. I bojim se da intelektualci koji se, manifestirajući tako svoj klasni etnocentrizam i projicirajući vlastite načine mišljenja u glave onih umjesto kojih govore pretvarajući se da pažljivo slušaju njihove riječi, oduševljavaju “spontanom znanjem” radničke klase – s tim više entuzijazma što nikad u životu nisu susreli nekog tko im pripada, ako već ne čitajući tekstove iz devetnaestog stoljeća – riskiraju grubo otrežnjenje i gorko razočaranje. Upravo se tih mitologija i mistifikacija na kojima neki ustrajno inzistiraju (a sve kako bi ih se slavilo kao nositelje novog radikalizma), baš kao i neokonzervativnih skretanja o kojima sam govorio ranije, ljevica treba osloboditi ako želi razumjeti fenomene koji je vode u propast i ako se želi nadati da će ih jednog dana onemogućiti. Ne postoji “spontano znanje” društveno potlačenih, odnosno, “spontano znanje” nema fiksno značenje i nije vezano za ovu ili onu političku formu: nije dovoljno znati položaj pojedinca u društvenom svijetu i radnoj organizaciji da bi mu se odredio “klasni interes” ili percepcija tog interesa bez posredovanja teorija preko kojih pokreti i stranke vide svijet. Upravo teorije daju oblik i smisao življenim iskustvima u nekom trenutku, a ista iskustva mogu imati suprotstavljena značenja s obzirom na teorije ili diskurse

prema kojima će se okrenuti i na koje će se osloniti.⁴⁷

Stoga filozofija “demokracije” koja se (čak i kada se njezini autori dive sami sebi izlažući tako “skandaloznu” misao) zadovoljava time da slavi prvotnu “jednakost” svih sa svima i neumorno ponavlja kako je svaki pojedinac obdaren istom “kompetencijom” kao i svi drugi, ni po čemu nije misao emancipacije utoliko što se nikada ne pita o modalitetima stvaranja stavova niti o načinima na koje se ono što iz te “kompetencije” rezultira može u potpunosti obrnuti – bilo na bolje ili na gore – kod iste osobe ili u istoj društvenoj skupini, prema mjestima ili konjunkturama i prema diskurzivnim konfiguracijama unutar kojih, primjerice, iste predrasude mogu ili postati apsolutni prioritet ili biti zadržane podalje od političkog registra.⁴⁸ Ne bih htio da moja majka ili braća – koji to, uostalom, ni ne traže – budu “izvučeni iz šešira” kako bi upravljali Gradom u ime svoje “kompetencije” koja je jednaka svakoj drugoj: njihove političke odluke tu se ne bi razlikovale od onih koje izražavaju kada glasaju, osim što bi se mogle naći u većini. Ne marim što će ova moja rezerviranost povrijediti pristaše povratka na izvornu atensku demokraciju. Naime, čak i ako bi se ta gesta mogla činiti simpatičnom, ono što bi iz nje moglo proizići puno me više plaši.⁴⁹

I kako, s druge strane, uzeti u obzir praktično postojanje “društvenih klasa” i društvenog sukoba, pa čak i objektivni “rat” o kojemu sam govorio u prethodnom poglavlju, a bez pribjegavanja magijsko-mitskom zazivanju “Klasne borbe” koju danas veličaju oni koji zastupaju “povratak marksizmu”, kao da političke pozicije jednoznačno i

nužno proizlaze iz društvenih pozicija i neizbježno vode ka svjesnom i organiziranom sukobljavanju “radničke klase”, oslobođene svoje “alijenacije” i nadahnute željom za socijalizmom, i “buržoasko klase” – a slijepo zazivanje takvih reificiranih pojmova i fantazmatskih predodžbi krije, uostalom, i mnoge opasnosti?

Naprotiv, trebamo pokušati razumjeti zašto i kako niže klase mogu o životnim uvjetima promišljati katkad ih nužno usidrujući u ljevici, a katkad ih očigledno upisujući u desnicu. Treba uzeti u obzir više faktora: ekonomsku situaciju, globalnu ili lokalnu i, naravno, transformacije rada i tipove veza među pojedincima koji te transformacije grade i razgrađuju, ali također, usudit ću se reći i ponajviše, načine na koji politički diskursi, diskurzivne kategorije, oblikuju političku subjektivaciju. Stranke ovdje igraju važnu, ako ne i temeljnu ulogu: kako smo vidjeli, upravo njihovim posredstvom mogu govoriti oni koji ne bi govorili kad predstavnici ne bi govorili za njih, dakle u njihovu korist, ali i umjesto njih.⁵⁰ To je fundamentalna uloga i stoga što organizirani diskursi proizvode kategorije percepcije, načine mišljenja sebe kao političkog subjekta i definiraju koncepciju koju stvaramo od vlastitih “interesa” i biračkih odluka koje iz njih proistječu.⁵¹ Dostatno je, dakle, trajno promišljati tu antinomiju između za radničku klasu neizbježnog delegiranja sebe – izvan rijetkih momenata borbe – i odbijanja da se dadu razvlastiti od predstavnika u kojima se više ne prepoznaju do te mjere da traže i daju glas drugima. Zato je, uostalom, od najveće važnosti da se odupremo partijama i njihovoj prirodnoj tendenciji da pokušavaju osigurati svoju hegemoniju nad političkim

životom te prirodnoj tendenciji njihovih čelnika da žele osigurati hegemoniju nad onim što ograničava polje legitimne politike.⁵²

Evo nas opet pred pitanjem tko ima pravo govoriti te tko, i na koji način, sudjeluje u procesima odlučivanja: ne, dakle, samo u razradi rješenja nego i u kolektivnom definiranju pitanja kojima se legitimno i važno baviti. Kada se ljevica pokaže nesposobnom organizirati kao prostor gdje se definiraju pitanja i problemi, ali i mjesto susreta gdje se ulažu želje i energija, desnica će naći načina da se okoristi time.

To je, dakle, zadaća društvenih pokreta i kritičkih intelektualaca: konstruirati teorijske okvire i moduse političke percepcije realnosti koji bi omogućili ne da se izbrišu – što je nemoguć zadatak – nego da se maksimalno neutraliziraju negativne strasti koje djeluju u društvenom tijelu, a naročito u nižim klasama; ponuditi druge perspektive i skicirati tako budućnost za ono što bi se iznova moglo zvati ljevicom.

Četrto poglavlje

Kako li su samo teške bile moje prve gimnazijske godine! Bio sam odličan učenik, ali uvijek na rubu potpunog odustajanja od škole. Da je većina učenika u toj ustanovi dolazila iz istog društvenog okruženja kao ja, a ne, kao što je bio slučaj, iz buržujskih i malograđanskih obitelji, vjerujem da bih se prepustio žrvnju samoeliminacije, opravdao društvena očekivanja i isključio se. Sudjelovao sam u svakom neredu, bio sam drzak, odgovarao sam na opomene profesora i podsmjehivao im se. Moj karakter, ponašanje i izrazi koje sam koristio – ponašao sam se kao manijak, bio sam trula jabuka i fakin, nipošto primjeren učenik. Ne sjećam se više koja me točno dosjetka upućena jednom od školskih drugara, sinu suca, koštala njegova uvrijeđenog odgovora: “Pripazi malo na svoje izražavanje!” Bio je zaprepašten sirovošću govora ljudi iz naroda, na koji nije bio navikao, ali njegova reakcija i ton kojom ju je izrekao, a koji su očigledno crpili iz lingvističkog repertoara njegove buržujске obitelji, učinili su mi se grotesknim i samo me potakli da mu uzvratim s još većom ironijom i vulgarnostima. Nesmiljena društvena logika preobražavala

me u jedan naročiti lik kojime sam se naivno ponosio i sve me navodilo da biram već unaprijed odigranu ulogu, da se prepustim ionako mi namijenjenom usudu: prijevremenom napuštanju školskog sustava. U šestom mi je razredu jedan nastavnik priopćio: "Nikad nećete proći dalje od drugog razreda srednje škole." Strahovao sam od te njegove procjene sve dok nisam dosegao i prešao taj razred. Ali, u suštini, taj imbecil na neki način nije bio u krivu: od mene se nije ni očekivalo da nastavim dalje, a vjerojatno niti da uopće stignem dotle.

U knjižici *Nacrt za autoanalizu* [*Esquisse pour une auto-analyse*] koju je Pierre Bourdieu dovršio i poslao njemačkom izdavaču mjesec dana prije svoje smrti, našao sam uvećanu sliku onoga što sam proživljavao. Bourdieu tu sebe opisuje kao predadolescenta i adolescenta u stanju "vječite pobune bliske nekoj vrsti delinkvencije" i prisjeća se svojih "sukoba sa školskom disciplinom" u koje je neprestano ulazio zbog svog stava "tvrdoglavog gnjeva" i zbog kojih je, nedugo prije mature, zamalo bio isključen iz gimnazije. Istovremeno je bio izvanredan učenik, rado je učio i volio je provoditi sate i sate čitajući u miru, zaboravljajući tada izgrede u kojima je rijetko propuštao sudjelovati i tučnjave koje je često i sâm izazivao.⁵³

Nažalost, Bourdieu u svojoj autoanalizi ne ide dovoljno daleko. Još na početku knjige upozorava da će ponuditi samo i "jedino" "značajke koje su pertinentne s gledišta sociologije", dakle samo ono što je neophodno da bismo razumjeli njega i njegovo djelo. No, ipak se pitamo kako je mogao umjesto svojih čitatelja odlučiti koji su im elementi potrebni za razumijevanje dispozicija i načela koji

su prethodili nastanku njegova intelektualnog projekta i razvoju njegove misli. Naročito se teško oteti dojmu da elementi koje naglašava kad je njegova mladost posrijedi, baš kao i način na koji ih naglašava prije upućuju na registar psihologije negoli sociologije; kao da mu je stalo opisati značajke svoga – nezgodnog – karaktera, a ne logiku društvenih sila koje djeluju na njega kao pojedinca. Piše, dakle, previše rezervirano, odveć sramežljivo – a glavna funkcija njegove preliminarne napomene nesumnjivo i jest opravdati taj oprez i tu šturost. Ne usuđuje se otkriti više, a informacije koje pruža su fragmentarne i, sasvim sigurno, zanemaruju mnogo bitnih aspekata. Više toga prešućuje nego što priznaje.

Ne objašnjava, na primjer, kako se uspio nositi s tom napetošću ili protuslovljem između klasne nemogućnosti da se prilagodi školskoj situaciji i želje da nauči i uspije, niti kako je potonja nadvladala ovu prvu (čiji će se tragovi ipak zadržati u načinu na koji je kasnije živio svoj intelektualni život, naročito u njegovu nepoštivanju pravila buržujске doličnosti koja vladaju sveučilišnim životom i svima – pod prijetnjom isključivanja iz "znanstvene zajednice" – nalažu podvrgavanje uspostavljenim normama "znanstvene diskusije" čak i onda kada je zapravo riječ o političkoj borbi). Ne objašnjava ni kako je prevladao te poteškoće i uspio se održati u univerzumu koji je sve u njemu odbijalo, istovremeno stremeci tome da ga nipošto ne napusti (ne kaže li za sebe da je, "paradoksalno, [bio] vrlo dobro prilagođen tom svijetu" koji je, međutim, "duboko prezirao"?⁵⁴). Upravo ta ambivalencija omogućila mu je da postane ono što je postao i upravo je ona pogonila njegov

intelektualni projekt i cijeli naknadni rad: revolt “tvrdo glave furije” koji se nastavlja u proizvodnji znanja i kroz nju. To je ono što će Foucault pak nazvati “promišljenim neposluhom” (*indocilité réfléchie*).

Ne spominje ni jednu od knjiga koje je čitao, ne navodi nikoga od onih koji su mu bili važni ili su mu usadili sklonost za kulturu i mišljenje u trenucima kada je mogao potonuti u potpuno odbijanje, kamo je izgledalo da ga vode sportske i maskuline narodne vrijednosti za koje ne krije da je uz njih u potpunosti pristajao, usprkos tome što je odbijao antiintelektualizam onih s kojima ih je dijelio.⁵⁵ Naglašava, uostalom, da je gledao kako iz školskog sustava jedan za drugim, godinu za godinom nestaju svi oni koji su dolazili iz iste društvene sredine kao i on i koji su pristajali uz iste te vrijednosti.⁵⁶ Kako i zašto je on preživio? Je li, budući da znamo što je postao, dovoljno na nekoliko stranica potkraj knjige prepričati svađe i nepodopštine u kojima je sudjelovao kao mladić pa ih staviti u opreku s njegovom (jednako tako stvarnom) sklonošću za učenjem, čitanjem i znanjem? Portret koji nam je nešto trebao rasvijetliti tako ostaje nepotpunim. Što je s preobrazbom koja se u njemu događala kroz godine u kojima se iz seoskog djeteta iz Béarna, dezorijentiran “izvjesnim kulturnim činjenicama” koje je otkrio u školi, razvija u učenika koji je primljen u vrlo elitni pariški pripremni program, a potom u *École normale supérieure* u Rue d’Ulm? Kako i zašto se ta preobrazba dogodila? I što je s dvojezičnošću (béarnski koji govori s ocem i francuski koji govori u školi), što je s naglaskom koji pozorno i posvećeno

ispravlja dolaskom u Pariz (istovremeno i iz klasnog srama i srama zbog svog geografskog porijekla) i koji s vremena na vrijeme iz njega provali u razgovorima? Što je sa seksualnošću? Heteroseksualnost se podrazumijeva i stoga smatra da ju je nepotrebno imenovati ili pokazati, ako već ne u kontrapunktu, a onda u letimičnom prisjećanju na razrednog kolegu koji je svirao violinu i kojeg su “prepoznavali kao homoseksualca” te koji je trpio pravi progon od strane drugih koji su time htjeli pokazati kako oni to nisu, u skladu s vrlo klasičnom oprekom između esteta i atleta (potonji su, u Bourdieuovoj pripovijesti, isti oni s kojima je igrao ragbi i koje je gledao kako jedan po jedan bivaju eliminirani iz školskog sustava⁵⁷)?

Međutim, ne mogu se oteti dojmu da su i Bourdieuovo mišljenje i govor u velikoj mjeri ostali sapeti i određeni istim onim načinima percepcije ili, bolje rečeno, istim onim sklonostima koje su odavna upisane u sve što je bio, kad primjerice, nešto prije u istoj toj knjizi, nije daleko od toga da Foucaulta pogrdno odredi kao “esteta”, što je etiketa koja prema strukturirajućim polaritetima koje sam uspostavlja u završnom poglavlju upućuje na opreku između “sportaša” i “homoseksualaca”, između ragbijaškog tima i ljubitelja glazbe, pa dakle i na određeno društveno i seksualno nesvjesno. Kada mi je dao da pročitam rukopis tog teksta, začudilo me što on sâm nije primijetio homofobnu narav te odrednice.⁵⁸ Već bi i tu njegovu autoanalizu valjalo dodatno proširiti. On u toj knjizi, nastojeći obrazložiti kako se “pozicionirao objektivno i subjektivno” u odnosu na Foucaulta, ističe kako je “s njime dijelio skoro sva pertinentna svojstva”, no ipak dodaje: “Skoro sva, osim

dva za koja smatram da su imala vrlo veliku važnost u konstituiranju njegova intelektualnog projekta: bio je potomak jedne dobre buržujске obitelji iz provincije i homoseksualac.” Dodaje i treću: “činjenicu da je [Foucault] bio i za sebe govorio da je filozof”, no ona je, obrazlaže, možda tek “učinak ovih prethodnih”. Te mi se opaske čine ispravnima, čak i neospornima. No, onda bi moralo vrijediti i obrnuto: Bourdieuov izbor sociologije i sama fizionomija njegova djela također bi mogli biti povezani s njegovim društvenim porijeklom i njegovom seksualnošću. To se naročito vidi u prosudbi koju, na načelnoj razini, izriče o filozofiji i protiv koje u ime sociologije i “znanosti” mobilizira čitav jedan vokabular strukturiran oprekom muškog i ženskog, čega je mogao biti svjestan, on koji je tako maestralno proučavao te binarne polaritete kako u svojoj studiji o Kabiliji tako i u svojoj analizi sveučilišnog polja i njegove podjele u discipline.⁵⁹

Iako sam se, u mnogo pogleda, prepoznao u evokaciji koju ispisuje potkraj knjige, u toj napetosti između neprilagođenosti školskom sustavu i sve izraženijem pristanku na njega koja je obilježila njegovu mladost, moj se gimnazijski put u jednoj važnoj stavci razlikuje od njegova: moja nastojanja da, u prvo vrijeme sekundarnog obrazovanja, odgovaram modelu koji su mi nametale inkorporirane vrijednosti društvene sredine iz koje potječem ipak nisu potrajala. Vrlo sam brzo napustio igre uloga maskuline afirmacije (svađalački temperament, koji mi nikako nije pristajao i u kojemu sam oponašao svog starijeg brata ili općenito muškarce – ali i žene – iz moje

obitelji) kako bih se sve izraženije udaljio od tih načina ponašanja karakterističnih za mlade iz radničke klase. Recimo da ću, a nakon što sam isprva nalikovao onima koji, u Bourdieuovoj pripovijesti, rade izgrede i ne prihvaćaju školsku kulturu, ubrzo početi nastojati sličiti onome koji svira violinu, “estetu” koji ne želi pripadati grupi “atleta”, iako sam i dalje marno prakticirao sport (aktivnost je to koju ću vrlo brzo napustiti da bih u potpunosti odgovarao onomu što sam želio biti, žaleći čak gorko što sam svoje tijelo preoblikovao, umjesto da sam ostao kržljiv i mršav, u skladu s predodžbom koju sam stvorio o tome kako treba izgledati jedan intelektualac). Drugim riječima, ja sam odabrao kulturu nasuprot virilnim vrijednostima radničke klase. Budući da je kultura vektor “distinkcije”, dakle diferencijacije sebe od drugih i otklona uspostavljenog naspram njih, pristajanje uz kulturu za mladog geja, a naročito za mladog geja iz radničkog okruženja često tvori način subjektivacije koji mu omogućava da nađe izvjesno uporište i određeno značenje u svojoj “razlici” te da shodno tome izgradi jedan svijet, proizvede etos drugačiji od onog koji mu dolazi iz njegova društvenog okruženja.⁶⁰

Usvajanje školske kulture i svega onoga što ona zahtijeva za mene će se pokazati sporim i kaotičnim: disciplina koju škola zahtijeva od tijela i duha nipošto nam nije urođena. Da bismo je stekli, potrebno nam je vrijeme, osim ako nismo imali priliku da nam bude usađena neprimjetno, od djetinjstva. Za mene je to bila istinska askeza: odgoj samoga sebe, ili točnije preodgoj koji je pretpostavljao odučavanje od onoga što sam bio prije. Ono što se za

druge podrazumijevalo, meni je valjalo stjecati dan za danom, mjesec za mjesecom, svakodnevno graditi jedan novi odnos s vremenom, s jezikom, a i s drugima. Sve će to dubinski preobraziti cijelu moju ličnost i moj habitus, a neusklađenost s obiteljskim okruženjem kojemu sam se svake večeri vraćao bivati će sve veća. Ili, jednostavno rečeno: vrsta odnosa sa samim sobom koju nalaže školska kultura pokazivala se nekompatibilnom s onime kakav sam bio u obiteljskom domu, a uspjeh u školovanju u mene je, kao jedan od uvjeta njegove mogućnosti, ugrađivao izvjestan prijelom, čak sve izrazitije izgnanstvo koje me malo po malo odvajalo od svijeta iz kojeg sam dolazio i u kojemu sam još uvijek živio. Kao i svako izgnanstvo, i ovo je podrazumijevalo neki oblik nasilja. Nisam ga opažao jer se nada mnom provodilo uz moj pristanak. Ne isključiti se – ili ne biti isključen – iz školskog sustava nalagalo je isključivanje iz vlastite obitelji, iz svog vlastitog univerzuma. Držati te dvije sfere zajedno, pripadati glatko obama svjetovima nikako nije bilo moguće. U nekoliko sam godina trebao prijeći iz jednoga u drugi univerzum, ali ta rastrganost između dvije osobe koje sam bio, između dvije uloge koje sam trebao igrati, između moja dva društvena identiteta koji su postajali sve manje povezani, sve manje kompatibilni, u meni je stvarala napetost koju je bilo teško podnijeti i koja je, u svakom slučaju, bila jako destabilizirajuća.

Ulaskom u gradsku gimnaziju došao sam u izravan kontakt s buržujskom djecom (a naročito s buržujskim sinovima: školske su ustanove tada, naime, jedva počinjale biti

miješane). Način govorenja, odjeća koju su nosili, a naročito prisnost drugih dječaka iz mog razreda s kulturom – želim reći: s legitimnom kulturom – sve je to u meni izazivalo osjećaj da sam neka vrsta uljeza, netko tko ne zna gdje mu je mjesto. Sat iz glazbene kulture bio je valjda najpodmukliji, ali i najbrutalniji test vladanja onime što podrazumijevamo pod “kulturom” – pokazivao je je li nam odnos s kulturom i kulturno iskustvo samorazumljivo ili nam je potpuno strano. Profesor bi donio gramofonske ploče i bez kraja i konca bi nam puštao izvratke iz glazbenih djela. Učenici iz buržujskih obitelji oponašali su nadahnuto sanjarenje, učenici iz radničke klase šaptom izmjenjivali blesave pošalice, ne mogavši se suzdržati da ne pričaju naglas ili prasnu u smijeh. Kao da se sve udružilo u nekoj zavjeri koja je imala usaditi osjećaj nepripadanja i izvanjskosti u svijest onih koji se susreću s poteškoćama u nastojanju da se podvrgnu tom društvenom nalogu koji školski sustav preko svakog od svojih kotačića upućuje svojim korisnicima. Preda mnom su se zaista pružala dva puta: slijediti taj spontani otpor, koji tada nisam doživljavao kao takav i koji se izražavao u neposluhu, neprilagođenosti, neprikladnosti, averziji i podsmijehu, tvrdoglavom odbijanju, te tako konačno biti bešumno prognan iz tog sustava: kao i toliki drugi, samom silom stvari, ali prividno, kao jednostavna posljedica mog ponašanja. Ili se pak malo po malo podčiniti zahtjevima škole, prilagoditi joj se, prihvatiti ono što zahtijeva i uspjeti se tako zadržati unutar školskih zidova. Otpor je značio da sam izgubljen. Podčiniti se, značilo je biti spašen.

U gimnaziji sam, s trinaest ili četrnaest godina, sklopio blisko prijateljstvo s jednim dečkom iz razreda, sinom profesora na tada tek osnovanom gradskom sveučilištu. Nije pretjerano reći da sam bio zaljubljen u njega. Volio sam ga onako kako se voli u tim godinama. No, budući da smo bili dječaci, bilo mi je, naravno, nemoguće izraziti mu svoje osjećaje (to je jedna od najtraumatičnijih nevolja kad je riječ o homoseksualnoj privlačnosti u adolescentsko doba – ili, uostalom, i u drugim momentima života: ta nemogućnost izražavanja onoga što osjećaš za osobu istog spola. Otud i značaj i potreba za mjestima susreta gejeva na kojima su zakoni *samorazumljivosti* obrnuti – no, potrebno je najprije doznati da takva mjesta postoje i doseći dob u kojoj ih smiješ posjećivati.). Napisao sam “nemoguće izraziti mu” te osjećaje. Naravno da jest. Međutim, prije svega još uvijek ni sam za sebe nisam znao formulirati osjećaje u tim terminima. Još sam uvijek bio previše mlad, a cijela je kultura bila – i u velikoj mjeri još uvijek jest – organizirana tako da u toj dobi ne raspolažeš referencijama, slikama, diskursom pomoću kojih bi shvatio i imenovao tu tako

intenzivnu afektivnu privrženost ikako drugačije nego kroz kategoriju "prijateljstva". Kada je jednoga dana profesor glazbene kulture od nas učenika zatražio da prepoznamo komad koji će nam pustiti, preneraženo sam gledao kako taj dečko već nakon nekoliko taktova diže ruku i trijumfalno izjavljuje: "Noć na Goloj gori, Musorgski!" A ja, za kojeg je taj školski predmet bio jednostavno smiješan i ta vrsta glazbe nepodnošljiva, ja koji sam se tome izrugivao bez zadržke, ali koji sam mu se više od svega htio svjedočiti, bio sam potpuno uzdrman tim otkrićem: poznavao je i volio ono što mi se činilo da može biti samo predmet smijeha i otpora, ono što se u mojoj obitelji nazivalo "ozbiljnom glazbom" i što bismo se, ako bismo slučajno naletjeli na radio-stanicu na kojoj bi to sviralo, žurili ugasiti govoreći: "Nismo na misi."

Imao je lijepo ime, moje je banalno. To je na neki način simboliziralo društveni jaz među nama. Živio je sa svojom obitelji u velikoj kući u bogatoj četvrti blizu središta grada. Kad bih mu došao u posjet bio sam impresioniran i prestravljen. Nisam htio da dozna kako stanujem u novom naselju na periferiji i izbjegavao bih odgovor ako bi me o tome pitao. Jednoga mi je dana ipak, sigurno znatizeljan gdje i kako živim, došao pozvoniti na vrata bez prethodne najave. Uspirkos susretljivosti što ju je izražavala ta gesta kojom mi je vjerojatno htio naznačiti kako nemam nikakva razloga za sram, ja sam bio užasnut. Njegovi su stariji braća i sestre studirali u Parizu i, zbog obiteljske atmosfere koju je udisao, razgovori s njim vrvjeli su imenima redatelja i pisaca: govorio mi je o Godardovim filmovima, Becketovim romanima... Uz njega sam se osjećao kao potpuna neznalica.

Naučio me svemu tome, a naročito želji da sve to naučim. Fascinirao me i težio sam biti poput njega. Pa sam tako i ja stao govoriti o Godardu, čiji film nikada nisam pogledao i o Becketu, čiju nijednu knjigu nisam pročitao. Bio je, naravno, dobar učenik i nikada nije propuštao priliku da pokaže stanovitu diletantsku distancu spram školskog svijeta, pa sam i ja pokušavao igrati istu igru premda nisam raspolagao istim adutima. Naučio sam varati. Pretvarao sam se da znam ono što nisam znao. Zašto bi istina bila važna? Bitno je samo ono što se vidi izvana, slika koju sam se upinjao izraditi i odavati o samome sebi. Išao sam tako daleko da sam oponašao način na koji piše (mislim na rukopis), a čak su i danas u slovima kakva oblikujem sačuvani relikti tog negdašnjeg odnosa. On će, međutim, trajati vrlo kratko. Ubrzo ću ga izgubiti iz vida. Družili smo se krajem 1960-ih godina i ta će epoha u naše mlade umove utisnuti dubok, ali korjenito različit dojam. On je gimnaziju napustio puno prije mature i otišao živjeti "na cesti" – divio se Jacku Kerouacu, volio je svirati gitaru i prepoznao se u hipijevskoj kulturi... Mene je pak izrazitije obilježila politička pobuna iz svibnja 1968.: već sljedeće godine, kada sam imao jedva šesnaest, postao sam trockistički aktivist, što će u narednim godinama zauzimati najveći dio mog života. Ostat ću to otprilike do svoje dvadesete godine, posvećeno ću čitati Marxa, Lenjina i Trockog i to će za mene biti odlučujuće intelektualno iskustvo koje će me orijentirati prema filozofiji.

Utjecaj koji je to prijateljstvo izvršilo na mene i pomoć koju mi je, i ne znajući, taj dečko pružio bili su ipak određujući: moj klasni habitus isprva me nagonio

da se odupirem školskoj kulturi i onoj vrsti discipline koju ona iziskuje. Bio sam nemiran, neposlušan i vrlo je malo nedostajalo da me neodoljive sile navedu da zastranim u potpuno odbijanje. S njim je bilo suprotno: kultura je bila njegov svijet, oduvijek. Pisao je novele u žanru fantastike. Htio sam ga i u tome oponašati pa sam i sâm počeo pisati. Uzeo je pseudonim. I ja sam odlučio odabrati jedan. Narugao mi se kad sam mu to otkrio: moj je pseudonim, naime, bio sasvim izmišljen, sklepan od svega i svačega (zamršen i besmislen), a njegov je, podučio me, bio sastavljen od njegova drugog imena i djevojačkog prezimena njegove majke. S time se nisam mogao natjecati. Što bih god pokušao, neprestano me podsjećalo na moju inferiornost. Okrutno me povređivao i ne hoteći, i ne znajući. I kasnije sam se često zaticao u sličnim situacijama: ponašanja i reakcije koji tvore različite klasne etose i jesu tek aktualizacija određenih društvenih struktura i hijerarhija u trenutku interakcije. Prijateljstvo ne izmiče zakonima historijske gravitacije (*gravité historique*): dva prijatelja su dvije inkorporirane društvene historije koji nastoje koegzistirati i katkada, kroz trajanje nekog odnosa, ma kako blizak bio, dvije se klase učinkom inercije habitusa jedna s drugom sudaraju. Stavovi koji se razmjenjuju i riječi koje se izgovaraju ne moraju biti agresivni u punom smislu te riječi niti moraju biti namjerno uvredljivi, a da bi to ipak bili. Ako se, primjerice, naknadno razvijamo u buržujskom miljeu ili, jednostavno, među srednjom klasom, često ćemo se susresti s pretpostavkom da smo jedni od njih. Kao što heteroseksualci uvijek kada pričaju o homoseksualcima i ne pomišljaju da bi oni kojima se obraćaju mogli pripadati

toj stigmatiziranoj vrsti koju ismijavaju ili omalovažavaju, tako i pripadnici buržoazije razgovaraju s onima s kojima se druže pretpostavljajući da su potonji oduvijek prolazili kroz ista egzistencijalna i kulturna iskustva kao i oni. Ne primjećuju koliko je i sama ta pretpostavka agresivna (čak i ako vam laska i u vama izaziva ponos što “prolazite” za ono što niste: potomak buržoazije. Svjesni ste, naime, koliko vam je samo vremena trebalo da tu uopće dospijete.). Događa se to katkad i s najbližijim, najstarijim, najvjernijim prijateljima: kad je moj otac umro, jedan je od mojih prijatelja – nasljednik, štoviše – kojemu sam rekao kako neću prisustvovati sprovodu, ali da ću ipak otići u Reims vidjeti majku, primijetio: “Da, svakako trebaš biti tamo prilikom otvaranja oporuke kod bilježnika.” Ta rečenica, izgovorena mirnim tonom nekoga tko tek konstatira nešto samo po sebi razumljivo, podsjetila me do koje mjere neki svjetovi ostaju paralelni, ne susrećući se niti presijecajući, čak ni u prijateljskim odnosima. “Otvaranje oporuke”! Blagi bože! Kakve oporuke? Kao da su u mojoj obitelji imali običaj sastavljati oporuke i ovjeravati ih kod javnog bilježnika. Da ostave...što, uostalom? U radničkoj se klasi ništa ne prenosi iz generacije u generaciju, nema vrijednosti ni kapitala, nema kuća ni stanova, antiknog namještaja ni dragocjenosti⁶¹... Moji su roditelji imali tek bijednu ušteđevinu za koju su iz godine u godinu mukotrpno odvajali i pohranjivali novac na račun u štednoj banci. Majka je bezrezervno smatrala da joj to pripada jer su otac i ona iz svojih prihoda zajednički “ostavljali sa strane”, odvajajući od vlastitih svakodnevnih potreba. I sama pomisao da bi taj novac, njihov novac, mogao ići

nekomu drugome, pa bilo to i njezinoj djeci, činila joj se neprimjerenom i nepodnošljivom. “Pa ipak je to moje! Toliko smo se toga odricali da bismo ostavili novac za crne dane”, gnjevno je uzviknula kada nas je, nakon što ju je bankarski službenik uputio da tih nekoliko tisuća eura koji su stajali na njihovu zajedničkom računu imaju biti podijeljeni s njenim sinovima i da će joj pripasti tek jedan mali dio, morala pitati da potpišemo papir kojim joj prepuštamo pravo na to “nasljedstvo”.

Sve to nimalo ne mijenja na činjenici da me taj dečko, s kojim sam jedno kratko vrijeme u gimnaziji prijateljeva, naučio voljeti knjige, naučio jednom drugačijem odnosu prema pisanoj riječi, usadio mi vjeru u književnost i umjetnost: sve isprva samo glumljeno, ali i svakoga sljedećeg dana sve stvarnije. Najvažniji je pritom bio moj entuzijazam i želja da sve otkrijem. Sadržaj je došao kasnije. Zahvaljujući tom prijateljstvu, moje spontano odbijanje školske kulture – dakle, plod mojeg klasnog porijekla – neće skončati u odbijanju kulture općenito nego će se razviti u strast za sve što se tiče avangarde, radikalnosti, intelektualnosti (osvojili su me Duras i Beckett, ali Sartre i Beauvoir ubrzo će im osporiti prvenstvo u mom srcu. Budući da sam za autorima i djelima uglavnom tragao sâm, često bih najprije otkrivao njihova imena u potpisu nekakve peticije, naročito tijekom i nakon svibnja ‘68. Tako sam 1969. godine, tek što je bila objavljena, kupio knjigu Marguerite Duras *Uništiti, kaže ona* [*Détruire dit-elle*] u izdanju *Éditions de Minuit*, korice čijih izdanja su mi izgledale magično, a potom sam se oduševio *Memoarima*

Simone de Beauvoir.). Prešao sam, dakle, neposredno s moje dječje lektire – prije nego što sam upisao gimnaziju bio sam opčinjen svakom knjigom iz serije *Pet prijatelja* koje su izlazile u izdanju “Bibliothèque rose” – do oduševljenog otkrića suvremenog književnog i intelektualnog života. Prikrivao sam svoju nekulturu, svoje nepoznavanje klasika, činjenicu da nisam pročitao skoro ništa od onoga što su drugi čitali u mojoj dobi – *Rat i mir*, *Jadnici...* – zauzimajući prema njima preziran stav, s visoka ismijavajući sav taj konformizam. Smatrali su me “snobom” što me, dakako, ushićivalo. Izumio sam sâm sebi kulturu u isto vrijeme kad i svoju ličnost i svoju osobu.

Što se dogodilo s njim, kojemu dugujem tako puno? O njemu nisam znao ama baš ništa sve dok ga prije nekoliko mjeseci nisam potražio na Internetu. Stanujemo u istom gradu, ali živimo na različitim planetima. Nastavio se baviti glazbom i stekao, čini se, izvjesnu reputaciju u svijetu francuske šansone urađivši aranžmane za nekoliko ploča koje su postale hitovi. Čini se da nije bilo mjesta žaljenju: što bismo si uopće mogli reći, jednom kad je prošlo doba adolescentskog prijateljstva? Taj odnos, u osnovi, nije trajao više od tri ili četiri godine. I sumnjam da je za njega bio tako značajan kao za mene.

Oskudica društvene sredine iz koje dolazim obilježila je i moje školske odabire. Nismo raspolagali nijednom od nužnih informacija o odabirima prema kojima se uputno usmjeriti, nismo vladali strategijama neophodnima za prepoznavanje prestižnih predmeta. Orijentirao sam se prema književnom smjeru, dok bi dobar izbor bio znanstveni smjer (što je tada bio najtraženiji predmet, ali

istina je da sam odustao od matematike još prije srednje škole i da me književnost više privlačila), odustao sam i od grčkog prije srednje škole iako sam ranije briljirao u tom predmetu, uspješno se uvjerivši kako je besmislen – zapravo ponajviše zato što je dečko o kojem sam govorio odlučio odustati od tog predmeta, a ja sam se onomad uvijek prilagođavao njegovim stavovima o tome što treba, a što ne treba činiti, nastojeći iznad svega ostati u istom razredu kao on. Zadržao sam se samo na latinskom čija mi se svrhovitost činila sve manje očevidnom. Međutim, za razliku od njega koji mi je služio kao “vodič” i orijentir, u ovom sam slučaju među drugim živim jezicima između kojih smo mogli birati odabrao španjolski umjesto njemačkog, kojemu se usmjeravalo buržuju djetu ili djetu intelektualaca. Sat španjolskog je, kad je u pitanju bio školski uspjeh, okupljao najslabije učenike u gimnaziji, ali još više one koji su dolazili iz manje imućnih obitelji – ta su dva registra bila statistički povezana – i taj odabir, koji to zapravo nije bio, nagovještavao je stvarnost izravnog, bržeg ili sporijeg, procesa eliminacije iz školskog sustava ili izgnanstva u obrazovne trake koje su služile kao odlagalište ili u slijepe obrazovne ulice koje su nastale iz nastojanja za “demokratizacijom” obrazovanja i pokazivale do koje je mjere ta “demokratizacija” zapravo iluzorna. Tada to, naravno, nisam znao. Vodio sam se za svojim sklonostima i onime čemu nisam bio sklon. Privlačio me jug, privlačila me Španjolska i želio sam naučiti španjolski (majka me nedavno, kad sam se izrugivao s njenim biološkim fantazmama o Andaluziji, podsjetila: “Ali, i ti si neprestano pričao o Španjolskoj dok si bio mlad, premda nikad ondje

nisi bio. Nije to baš bilo bez razloga.”). Zazirao sam od Njemačke i njemačkog jezika, bio mi je čak odbojan. U tom sam pogledu bio ničanac i prije nego što sam pročitao Nietzschea, naročito *Ecce Homo* i *Slučaj Wagner* gdje piše o Mediteranu kao horizontu: toplina naspram hladnoće, lakoća spram težine, živost nasuprot ozbiljnom duhu. Veselje podneva nasuprot sjete večeri. Zaista sam vjerovao da biram, iako sam zapravo bio biran ili, radije, uhvaćen i zarobljen u društvenim očekivanjima. Primijetio sam to kada me jedan profesor književnosti koji je zaista brinuo o mom uspjehu upozorio da će me izbor španjolskog smjestiti u drugorazrednu obrazovnu traku i nametnuti mi tavorenje među najlošijim gimnazijskim učenicima. To je u svakom slučaju, a shvatio sam to vrlo brzo, bio put koji su slijedili oni koji su mi klasno nalikovali, ali ne i oni koji su mi bili slični po školskom uspjehu (što znači da dijete iz nižih klasa, čak i kada je izrazito dobar učenik, ima sve prilike da krene lošijim putem i slijedi lošu putanju, da se, dakle, nađe u vječitom otklonu i ispod puteva izvrsnosti koji su u jednakoj mjeri i klasni i obrazovni).

U završni sam razred dospio u “književnom” smjeru. Poduka iz filozofije koju sam ondje trebao primiti pokazat će se, nažalost, jalovom i uzaludnom, apsurdnom čak: jedan nenadahnuti profesor, premda mlad (taman je bio položio državni ispit za nastavnički posao), pristupao je pojmovima u nastavnom planu diktirajući nam školsko gradivo brižljivo razdijeljeno u odlomke: “Malo a, Bergsonova teza; malo b, teza nekoga drugog ...” O svakoj je temi čitao iz svojih bilješki i isporučivao nam mlake sažetke učenja i djela koja je i sâm vrlo vjerojatno poznao tek iz školskih

udžbenika i priručnika. Ništa se nije problematiziralo, ništa propitivalo. Bilo je nezanimljivo i beskorisno pa je bilo kakva zainteresiranost bila nemoguća. Knjige koje su mu se sviđale i koje je preporučivao učenicima bile su redikulozne (pozajmljivao bi nekima od nas knjigu *Jutro čarobnjaka* [*Le Matin des magiciens*] autora Louisa Pauwela i slične idiotarije tog tipa). Gorio sam od želje za inicijacijom u kritičku misao i teorijsku refleksiju. Pripremao sam se na oduševljenje, a najdosadnija profesorska rutina gasila je moj žar. Svakoga bi to odvrtilo od filozofije. Nisam bio te sreće da imam nekog od onih profesora od čijeg predavanja cijeli razred zatreperi i naelektrizira se i koji se pamte cijeloga života; koji vas uvedu u autore čije ćete sve knjige potom progutati. Ne, ništa osim dosade i sivila. Bježao sam s tih sati što sam više mogao. Filozofija je za mene značila marksizam i autore koje citira Marx. Preko Marxa sam se strastveno zainteresirao za povijest filozofskog mišljenja. Puno sam čitao i stoga na maturi zaradio odličnu ocjenu. Slično je bilo s drugim predmetima (iz povijesti sam dobio pitanje o Staljinu: bio sam trockist i znao sam sve!) pa sam ispите položio bez i najmanjeg problema, čak s lakoćom. Za moje je roditelje to bio nezamisliv događaj. Bili su izvan sebe.

Upisat ću potom fakultet društvenih i humanističkih znanosti. Kada je trebalo odabrati smjer, kolebao sam se između engleskog i filozofije. Odabrao sam filozofiju koje je više odgovarala slici koju sam imao o sebi i koja će nadalje zauzimati središnje mjesto u mom životu i oblikovati me kao osobu. Laskao mi je, u svakom slučaju, vlastiti izbor. Postati “student filozofije” činilo me naivno

sretnim. Nisam znao ništa o pripremnim satima za velike škole, koje nazivaju *hypokhâgne* i *khâgne*, niti o prestižnim *Écoles normales supérieures* za čije su prijemne ispите oni pripremali učenike. U završnom razredu nisam znao ni za postojanje jednih ni drugih. Nije tu riječ samo o pristupu tim institucijama koji je bio i još uvijek jest, danas možda još i više nego prije, rezerviran za učenike koji ne dolaze iz nižih klasa, nego i o pukom znanju o postojanju takvih mogućnosti. Takva si pitanja nisam ni postavljao. I kada sam, nakon što sam već bio upisao sveučilište, čuo da se o tome govori, osjećao sam se – kakve li naivnosti! – superiornim onima koji, što je u mojim očima bilo začudno, nastavljaju učiti u gimnaziji nakon što su već maturirali, dok mi se “ići na faks” činilo kao sve čemu svaki učenik treba stremiti. I tu neznanje o obrazovnim hijerarhijama i odsustvo ovladavanja mehanizmima selekcije navodi na kontraproduktivne izbore i odabir slijepih obrazovnih ulica, uz istovremeno oduševljenje što nam je dostupno ono što brižljivo izbjegavaju oni koji znaju bolje. U stvari, dok nepovlaštene klase vjeruju da im je konačno dostupno ono iz čega su ranije bile isključene, te su pozicije, tada kada im pristupe, već izgubile vrijednost koju su imale u ranijem stadiju sustava. Izgnanstvo se vrši sporije, isključivanje se događa kasnije, ali jaz između društveno nadmoćnih i društveno potlačenih ostaje nepromijenjen: reproducira se kroz premještanje. To je ono što Bourdieu naziva “premještanjem strukture”.⁶² Ono što nazivamo “demokratizacijom” zapravo je tek premještanje, translacija u kojoj se struktura, s onu stranu prividne promjene, perpetuiira i održava gotovo jednako rigidnom kao i ranije.

Jednoga mi je dana, odmah po upisu na fakultet, majka tonom glasa koji je odavao da je dobro razmislila prije nego što će obznaniti odluku kazala: “Mi te možemo uzdržavati dvije godine studiranja, ali onda ćeš morati naći posao. Dvije godine je već dovoljno.” Prema njezinu viđenju (kao i viđenju moga oca), već je velika privilegija studirati na sveučilištu do dvadesete godine. Još uvijek nisam bio sasvim svjestan da književni studiji na provincijskom sveučilištu i nisu ništa drugo – ili barem više nisu ništa – doli put izgnanstva, slijepa obrazovna ulica. No, ipak mi je bilo jasno da su dvije godine premalo da mi otvore nekakve profesionalne mogućnosti: naime, školovanje za stjecanje *licence* bilo je trogodišnje, dok je studij za stjecanje *maîtrise* trajao četiri godine. Mene su već i sâmi nazivi ovih diploma općinjavali i nisam još znao da su one već izgubile gotovo svaku vrijednost. No, budući da sam htio postati gimnazijski profesor, trebao sam ih steći kako bih mogao pristupiti javnim natječajima za stjecanje profesorskog zvanja i prijem u službu nastavnika, dakle, CAPES (*Certificat d’aptitude au professorat de l’enseignement*

du second degré) i *agrégation*. Uostalom, kako sam bio razvio strast za filozofijom, nisam mogao ni zamisliti da bih fakultet mogao napustiti tako brzo. Naravno, to nije bila strast za onom zastarjelom i zamornom filozofijom kakvoj su me podučavali, nego onom koju sam sâm počeo učiti, a to su tada u prvom redu bili Sartre i Merleau-Ponty. Oduševljavao sam se humanističkim marksistima iz istočnoeuropskih zemalja kao što je Karel Kosík, čija me knjiga *Dijalektika konkretnog* neobično očarala: o njoj se ne sjećam ničega osim da mi se toliko sviđala da sam je pročitao nekoliko puta u dvije ili tri godine, od korica do korica. Divio sam se i *Povijesti i klasnoj svijesti* ranoga Lukácsa (pljuckao sam na kasnijeg Lukácsa iz 1950-ih godina, zbog staljinističkih napada na Sartrea i egzistencijalizam u *Razaranju uma*), divio sam se Karlu Korschu i još nekim autorima koji su zagovarali otvoreni, a ne dogmatski marksizam, autorima poput Luciena Goldmanna, danas prilično, vjerojatno i nepravedno zaboravljenog, no u ono vrijeme vrlo značajnog, čija su mi se djela *Skriveni bog* i *Humanističke znanosti i filozofija* činila vrhuncom sociologije umjetnosti... Natrpavao sam svoje seminarske radove referencijama na te autore, što mora da se reakcionarnim profesorima za koje sam ih pisao činilo vrlo nepriličnim (dvojica među njima supotpisivala su tada netom objavljenu knjigu naslova *Zločin abortusa*) i koji su mi ih, premda uvjereni da sam, kako mi je kazao jedan od njih, nadaleko najbolji student kojeg su imali, vraćali s komentarima u kojima pozdravljaju "originalnost razmišljanja", ali s ocjenama koje ne bi prelazile 10/20. Bio sam dakle pretplaćen na tu ocjenu 10 koja bi katkad, ako

bih igrao njihovu igru i citirao, s manje ili više sreće, autore kao što su Lavelle, Nédoncelle, Le Senne ili nekoga drugog od omiljenih im autora, porasla na 12... Tek u radovima iz povijesti filozofije mogao sam zablistati, premda su im se i moje verzije Platona ili Kanta neizostavno činile odveć obilježenima mojim čitanjem mislilaca koji su me u to vrijeme nadahnjivali.

Već bismo po ulasku na taj odsjek za filozofiju na kojemu je, u potpunom kontrastu sa živošću drugih dijelova fakulteta, vladalo demoralizirajuće tupilo i letargija, dospjeli u jedan zatvoren univerzum iz kojega kao da su bili protjerani svi zvukovi i boje izvanjske realnosti. Vrijeme kao da se zaledilo u nepokretnu vječnost: ovdje se svibanj '68. nije ni dogodio, nije postojala ni društvena, politička, teorijska kritika koja je pratila taj veliki pokret pobune. Želio sam učiti, otkrivati mišljenje iz prošlosti i sadašnjosti, shvatiti njihov odnos s okolnim svijetom, a opterećivali su nas dosadnim i suvišnim objašnjenjima autora i tekstova koje je bilo dovoljno pročitati sâm da bismo ih razumjeli i shvatili im značaj bolje nego oni koji su bili plaćeni da nam ih izlažu. Sve je odavalo duh škole, u najčemernijem i najžalosnijem mogućem smislu te riječi. U ono su se vrijeme fakulteti osnivali ili razvijali posvuda u Francuskoj i vjerujem da kriteriji za predavače nisu bili jako strogi. To će se pokazati prilično uvjerljivim sredstvom odvratanja studenata od studiranja: broj im se topio iz mjeseca u mjesec i malo je nedostajalo da me koncem prve godine studiranja i sâmog ne odnese taj dezerterški val. Bilo je to, doduše, samo razvijanje šireg fenomena; naime, ista je sudbina u svim

disciplinama vrebala dobar dio studenata koji su dolazili iz nižih klasa i koji su uopće uspjeli dotad opstati: prepušteni samima sebi po prvi puta nakon gimnazijskih prinuda i slobodni sâmi organizirati svoj rad, nije im uspijevalo nametnuti si nužnu disciplinu, a kako nikakva pritiska iz obiteljskog okruženja nije bilo da ih potakne da nastave, nego češće, baš naprotiv, eliminacijski se stroj vrlo brzo pokretao, a glavni mu je mehanizam bila centrifugalna sila gubitka interesa i odustajanje.

Prošao sam kroz jedan period kolebanja i nesigurnosti: krajem prve godine studija ispite sam položio tek u popravnom roku, u rujnu. To me probudilo. Odlučio sam ustrajati. Ipak, rado sam ta karikaturna utjelovljenja izvjesnog sveučilišnog mediokritetstva kakvi su bili profesori o kojima sam upravo govorio uspoređivao s onima o kojima piše Nizan u svojoj knjizi o profesorima na Sorbonni 1920-ih i 1930-ih godina: osjećao sam bijes prema tim “psima čuvarima” buržoazije. No, oni s njima ipak nisu imali nikakve veze: filozofi na koje se tako oštro ljutio Nizan svi su bili briljantni umovi i eminentni profesori. Obraćali su se mladim ljudima iz dominantne klase i iz sve su snage u njima nastojali osnažiti viziju svijeta kakva pogoduje održavanju uspostavljenog poretka. A moji? Netaleantirani ponavljači jedne kulture koju se upinju učiniti sasvim beskorisnom, prazneći je od svakog sadržaja, bili su nesposobni održati bilo što, jer ništa i nisu prenosili svojim učenicima koji ionako neće imati nikakve šanse da jednoga dana pristupe pozicijama moći. Ništa! Najviše što su mogli je, unatoč sebi i protiv sebe, kod nekih svojih studenata raspiriti želju da odu drugamo i da čitaju druge stvari.

Ono što je sačinjavalo moj intelektualni horizont očito je bilo u potpunosti strano mojim profesorima i to je nerijetko stvaralo komične prizore; kao na primjer jednom, kada sam u nekom izlaganju spomenuo Freuda i dobio prigovor kako on “sve svodi na najniže ljudske nagone”; ili onda kad me, nakon što sam spomenuo Simone de Beauvoir, isti taj ultrakatolički nastavnik koji je vladao odsjekom za filozofiju prekinuo suhom primjedbom: “Vi izgleda ne znate da gospođica de Beauvoir nije poštovala svoju majku”, aludirajući valjda na njezinu inače prekrasnu knjigu *Vrlo blaga smrt* u kojoj de Beauvoir (“Gospođica!” Mjesecima sam se smijao načinu na koji ju je oslovio.) pripovijeda o smrti, ali i životu svoje majke.

Slušali smo predavanja o Plotinu i Maine de Biranu (ništa nisam razumio i mučio sam se da nađem nešto zanimljivo), ali nikad o Spinozi, Hegelu ili Husserlu, koji kao da nisu ni postojali. Što se “suvremene filozofije” tiče, nismo se odmakli dalje od egzistencijalizma (koji je jedan od nastavnika obrađivao u vrlo “štreberskom”, ali dobro upućenom kolegiju o “Bergsonu i egzistencijalizmu” u kojem je pokazivao što sve Sartre duguje Bergsonovoj filozofiji). U četiri godine koje sam proveo na tom odsjeku nikada nisam čuo da se spominju Lévi-Strauss, Dumézil, Braudel, Benveniste, Lacan... čija je važnost već odavno bila prepoznata. Niti se, ali to se podrazumijeva, govorilo o autorima kao što su Althusser, Foucault, Derrida, Deleuze, Barthes... koji su ipak već bili postali vrlo poznati. Ali, to je bilo u Parizu, a mi smo bili u Reimsu. Iako nas je od glavnog grada dijelilo tek stotinu i pedeset kilometara, čitav nas je jedan ponor odvajao od intelektualnog života koji

se tada obnavljao intenzitetom neusporedivim s bilo čime još od poslijeratnog perioda. U osnovi sam u potpunosti svjestan činjenice da su moje mladenačke zaludenosti i filozofske simpatije imale veze s time što sam živio i studirao u provinciji te s mojim klasnim porijeklom. Izbor neke vrste filozofskog mišljenja u skladu s kojim sam živio zapravo mi je bio diktiran mojim klasnim položajem. Da sam bio pariški student ili se nalazio na manjoj udaljenosti od polova gdje su se elaborirali – i slavili – novi putevi mišljenja i nove teorije, moji bi se teorijski izbori bili usmjerili na Althussera, Foucaulta ili Derridu, a ne na Sartrea, kojeg bih promatrao s prezirom, kao što sam kasnije otkrio da je pravilo u pariškim krugovima, gdje se Sartreu pretpostavlja Merleau-Ponty, koji se smatra ozbiljnijim jer je bio manje slavan u “stoljeću” (kako Althusser ističe u svojim posthumno objavljenim memoarima). Pa ipak sam još i danas uvjeren da je Sartre mnogo snažniji i originalniji mislilac nego Merleau-Ponty, koji je bio više profesorski tip, sasvim klasični tip sveučilišnog profesora, čiji se rad i postupak uostalom dugo inspirirao Sartreovim idejama, sve dok s njim nije raskinuo. Općenito govoreći, bio bih se pobrinuo da pratim najnoviju teorijsku produkciju intelektualnog moderniteta. No, u ono sam se vrijeme i na onome mjestu zaklinjao u Sartrea. Za mene je zaista bio “sveti Sartre”. Kad se danas na to osvrnem, ne žalim zbog tog minulog entuzijazma. Draže mi je što sam bio sartreovac nego altiserijanac. Uostalom, dugo nakon raskida s tim prvim intelektualnim ljubavima moje će se “egzistencijalističke” sklonosti vratiti kako budem razvijao vlastiti rad u kojemu će se referencije na Sartrea

miješati i spajati s mojim kasnijim čitanjima Foucaulta i Bourdieua.

No, da bih se i dalje mogao baviti tim misliocem koji me fascinirao, morat ću zarađivati za život. Mnogi su studenti istovremeno studirali i radili kako bi se uzdržavali za vrijeme studija. Nije bilo druge nego se pomiriti s time da ću morati biti jedan od njih ako želim izbjeći da se moje aspiracije prema intelektualnom životu skrše o zid ekonomskog principa stvarnosti, na koji me moja obitelj skoro svakoga dana podsjećala.

Onda je bacanje kocke dokinulo tu nužnost. Ne znam više ni kako sam čuo za tu mogućnost niti kako mi se javila zamisao da okušam svoju sreću. Pa ipak sam se potkraj druge godine studija prijavio kao kandidat i prošao ispit za IPES (što bi, mislim, trebalo značiti: Pedagoški institut za sekundarno obrazovanje (*Institut pédagogique de l'enseignement secondaire*), ali nisam sasvim siguran). Pismeni dio ispita sastojao se iz eseja na opću temu i komentara filozofskog teksta. Danas se nikako ne mogu sjetiti što je bila tema eseja. Filozofski tekst koji smo imali komentirati bio je odlomak iz knjige *Svijet kao volja i predodžba* Arthura Schopenhauera. Bio sam upravo pročitao nekoliko djela o Nietzscheu, naročito o njegovu odnosu sa Schopenhauerom pa mi, tako oboružanome svježim znanjem, nije bilo teško zablistati. Drugi kandidati, vjerojatno zbunjeni neobičnim i teškim odlomkom, puno su se lošije snašli. Kad su objavili rezultate, s veseljem sam ustanovio da na popisu onih koji mogu pristupiti usmenom ispitu stoji samo jedno ime: moje. Ostao sam

jedini u utrci i pobjedu sam, premda su me čekala još dva usmena ispita, već skoro bio izvojevao. Iz sociologije sam na usmenom ispitu dobio prosječnu ocjenu, ali iz jezika sam (odabrao sam engleski) uspio besprijekorno prevesti jedan Marcuseov tekst, a moj je komentar – u kojemu njegovu ideju “atomizacije” pojedinaca uspoređujem sa Sartreovim pojmom serijalnosti – zavrijedio čestitke nastavnice s odsjeka za engleski jezik koja me ispitivala te prilično visoku ocjenu. Preskočio sam, dakle, tu prepreku i spremao se postati “student-profesor”: plaća će mi biti osigurana u razdoblju od najmanje dvije, a dobijem li dovoljno visoku ocjenu iz diplomskog rada (što će se i dogoditi), možda i tri godine. Najzačudnije mi je bilo što za vrijeme trajanja studija ništa od mene nisu tražili zauzvrat: trebao sam samo odslužbovati deset godina u srednjoj školi nakon što položim javni natječaj za stjecanje profesorskog zvanja i prijem u službu nastavnika (CAPES ili *agrégation*). No, broj radnih pozicija u to je vrijeme bio tako malen (dva sam puta izlazio na *agrégation*: prve godine je u ponudi bilo šesnaest, druge četrnaest poslova, a natjecalo se više od tisuću kandidata) da nisam imao nikakve šanse za uspjeh. Za to je (i ništa se otad nije promijenilo, naprotiv) bilo potrebno ići povlaštenim putem, kroz prestižne škole: pripremni razredi i *Écoles normales supérieures*. Moj je neuspjeh odavno bio odlučan. No, to ću otkriti tek kasnije. U onom trenutku, jedino su mi bili važne moja nova situacija i sreća koju mi je omogućila: primat ću plaću da se posvetim svojim studijima.

Otvorio sam račun u banci i, čim je novac počeo stizati, unajmio sobu blizu centra grada, unatoč nevoljkosti

roditelja kojima je bilo draže da živim s njima i “donosim kući zaradu”. Uzdržavali su me sve do tad i mojoj je majci bilo teško shvatiti i prihvatiti da napuštam obiteljski dom istoga časa kada sam počeo zarađivati vlastiti novac, umjesto da sada ja njima pomážem. Uzdrmla ju je to. Sigurno se kolebala, ali je onda, mada sam još uvijek bio maloljetan (punoljetstvo se tada stjecalo s navršenom dvadeset i jednom godinom), popustila i nije me pokušavala spriječiti. Kratko potom odlučit ću se preseliti u Pariz. Imao sam dvadeset godina. Koliko sam samo sanjao o tome! Bio sam fasciniran Beauvoirinim *Memoarima* i svim mjestima koja je spominjala, a koja su ona i njoj bliski posjećivali, htio sam upoznati ulice o kojima je govorila, četvrti koje je opisivala. Danas znam da to potječe iz herojske legende, iz ponešto mitizirane vizije. No, tada me je ta legenda očaravala, hipnotizirala. Bilo je to uistinu epoha u kojoj su intelektualni život i njegovi odnosi s političkim, društvenim, kulturnim životom vršili magnetsku privlačnost i budili želju za sudjelovanjem u tom svijetu mišljenja: divili smo se velikim figurama, identificirali se s njima, gorili od želje da sudjelujemo u toj stvaralačkoj gesti. Zamišljali smo se u budućnosti u figuri intelektualca, nekoga tko piše knjige, u žustrim diskusijama razmjenjuje ideje s drugima, intervenira u politiku s praktičnog ili teorijskog stanovišta. Mogao bih reći da su knjige Simone de Beauvoir te želja da slobodno živim u skladu sa svojom homoseksualnošću bili dva ključna razloga koji su kumovali mojem preseljenju u Pariz.

Bio sam još uvijek upisan u sveučilište u Reimsu (plaća koju sam primao dolazila je preko rektorata te akademije) i vraćao bih se ondje skoro svakog tjedna na predavanja ili, da budem točniji, tek da se na njima pojavim. Tu sam magistrirao. Napisao sam radnju na temu “Jastvo i drugi u francuskom egzistencijalizmu”, u kojoj sam se bavio Sartreovim prvim djelima, sve do *Bitka i ništavila*, i njihovim odnosom spram Husserla i Heideggera. Nisam sačuvao niti jedan primjerak tog rada i tek neodređeno pamtim o čemu je bilo riječi. Znam samo da sam potkraj uvoda napao strukturalizam, a poimence Lévi-Straussa i Foucaulta iz *Riječi i stvari* čiji je najveći grijeh, prema mojem tadašnjem viđenju, bio “negiranje historije”. Nisam tada bio čitao ni jednoga ni drugoga, ali preživakavao sam opća mjesta protiv njih kojima su vrvjela djela marksističkih autora koji su mi služili kao referencije, posebno kod Luciena Goldmanna, a naročito kod Sartrea koji je neprestano, usuprot strukturalističkom mišljenju, reafirmirao slobodu subjekta koju je u svojim tekstovima iz 1960-ih godina preimenovao u “praxis”. U njima je – zadržavajući ih – nastojao razraditi filozofska načela definirana u *Bitku i ništavilu*, a kako bi ih izmirio sa svojim kasnijim pristajanjem uz marksizam te napravio mjesta određenim historijskim determinizmima, u isto vrijeme zadržavajući ontološku ideju izdvajanja svijesti – kroz “ništenje” (“néantisation”) – iz težine povijesti i logike sistema, pravila, struktura...

Diplomirao sam s pohvalom, a zahvaljujući dodatnoj godini IPES-a koju mi je ta najbolja ocjena omogućila konačno sam napustio to, u ono doba svakako

trećerazredno sveučilište i upisao se u napredni stupanj (DEA, *diplôme d'études approfondies*) na sveučilištu Sorbonne (Paris-I), u isto vrijeme pripremajući *agrégation*. Iz razloga koji su mi i danas nejasni, iako sam još uvijek primao stipendiju od te akademije, nisam bio obavezan nastaviti studiranje u Reimsu. Vjerojatno zato što se DEA smatrala prvom godinom pisanja doktorske teze i stoga nije bilo više obveze da poštujemo geografske zadanosti “školske mape”. Živio sam u Parizu već dvije godine, i mogao sam konačno, jednako tako, biti student u Parizu... Reims je bio iza mene. Nisam više imao razloga ići onamo. Nisam ni išao. Živio sam svoj pariški život. I bio sam sretan. Na Sorbonni sam imao dobre, čak odlične, strastvene profesore. Kao noć i dan razlikovali su se od mojih profesora u Reimsu. U naredne dvije ili tri godine ustrajno ću pohađati predavanja nekih među njima. Na neki sam način tek u tom trenutku postao student filozofije. Trebao sam nadoknaditi zaostatke – koje sam mogao svakoga dana izmjeriti uspoređujući se s onima koje sam susretao na klupama u učionici – pa sam vrijeme provodio čitajući. Moglo bi se reći da sam konačno započeo svoje odgođeno filozofsko obrazovanje. Bez zadržke sam se bacio na učenje: Platon, Descartes i Kant najednom su oživjeli pa sam konačno mogao ozbiljno studirati Spinozu i Hegela.

Uspješno sam završio studij DEA-e, za koji sam napisao rad o Nietzscheu i jeziku (O čemu sam tu pisao? Više ne znam. Nisam siguran da sam sačuvao primjerak.). I, naravno, nisam položio *agrégation*, što se već moglo i predvidjeti. Nije me to previše pogodilo jer nisam ni očekivao da ću ga položiti. Shvatio sam da nisam na razini takvog natječaja.

Upisao sam potom doktorski studij i odabrao raditi na tezi iz filozofije povijesti, od Hegela sve do Sartreove *Kritike dijalektičkog uma*. Nije mi palo na pamet temu proširiti sve do Foucaultovog netom objavljenog *Nadzora i kazne*, knjige koju nisam želio, čak ni pomišljao čitati. Kratko potom ću, međutim, otkriti Bourdieuovo djelo u nastanku, a onda i tada već etabliranog Foucaulta. Moj će teorijski univerzum time biti uzdrman, a Sartre, shodno tome, izguran u stranu, u nekakav kutak mog uma, sve dok nakon nekih petnaestak godina ne izađe iz tog unutarnjeg purgatorija gdje sam ga tada smjestio. No, sada je trebalo potražiti posao kako bih mogao izvesti svoj plan pisanja doktorske teze i po drugi puta pokušati položiti *agrégation*. S mojim neuspjehom polaganja *agrégation* nakon studija DEA-e moji su se životni uvjeti promijenili: više nisam primao plaću te sam se, da bih zaradio nešto novca, morao snalaziti kako god znam i umijem. Postao sam noćni čuvar u jednom hotelu u Rue Rennes nekoliko večeri tjedno (u osam ujutro bih s posla išao ravno na predavanja na Sorbonni, prije nego što bih se popodne vratio kući odspavati. Taj iscrpljujući ritam neću izdržati dulje od nekoliko mjeseci.). Potom sam u predgrađu, ne previše daleko, našao večernji posao s radnim vremenom od šest popodne do ponoći: čuvao sam računala koja su u ono vrijeme nalikovala visokim metalnim ormarima. Zadatak mi je bio osigurati pohranu podataka koji su brujali u tim strojevima, bilježeći ih na magnetne ploče koje su tada bile velike poput filmske role. Oko ponoći bih požurio na kolodvor da uhvatim zadnji vlak za Pariz. Posao je bio sasvim nezanimljiv, ali barem sam imao vremena za čitanje i te sam sate koje sam proveo zatvoren u

uredu iskoristio za ozbiljno proučavanje autora iz silabusa (pamtim kako sam po čitave večeri čitao Descartesa i Leibniza). Kad po drugi puta unatoč dobrim ocjenama na pismenom ispitu nisam uspio položiti *agrégation*, pao sam u očaj. Uložio sam puno nade i energije u taj natječaj, sve sa zamišlju da bih mogao postati srednjoškolski profesor, ali sve je bilo uzalud. Nacionalni obrazovni sustav nije me trebao u gimnaziji – i tako sam oslobođen obveze da deset godina budem zaposlen kao profesor, a nisu mi uspjeli naći ni mjesto zamjenskog profesora (dakle, profesora na zamjeni i bez stalnog zaposlenja). Više nisam imao sredstava kojima bih nastavio svoje studije kako bih se mogao usmjeriti prema sveučilišnoj karijeri. Tada sam i shvatio do koje je mjere samorazumljivo da jedino “nasljednici”, društveno i ekonomski povlašteni, mogu računati na takvu karijeru. Pobjegao sam iz svoje društvene sredine, ali moje me porijeklo sustizalo: morat ću odustati od doktorske teze, od svojih intelektualnih ambicija, od iluzija na kojima su se održavale. Poricana istina o tome tko sam zapravo iznova se uspostavljala i potvrđivala, namećući mi svoj zakon: morat ću potražiti pravi posao. Ali kako? I koji? I ovdje vidimo da je vrijednost diplome usko povezana s društvenim položajem: ne samo da moji studiji DEA-e za mene nisu predstavljali put koji će mi omogućiti da radim na doktorskoj tezi, kao što je to bio slučaj s nekim drugima, jer za to je ipak trebalo imati novca za život dok je pišem (u suprotnom se tvrdoglavo uvjeravamo da je pišemo sve dok jednog dana ne pogledamo istini u oči: ne pišemo je jer radimo posao koji guta vrijeme i energiju), nego još više od toga, a sada izričem istinu koja je tako flagrantno bjelodana

da ju je nepotrebno objašnjavati: ta diploma nema istu vrijednost i ne pruža iste mogućnosti za sve, njezina vrijednost ovisi o socijalnom kapitalu koji posjedujemo ili informacijama kojima raspolažemo, a koje su neophodne za strategije pretvaranja diplome u profesionalne mogućnosti. U tim situacijama obiteljska pomoć, veze, mreže poznanstava... sve to utječe na vrijednost koju diploma može imati kada tražimo posao. Što se socijalnog kapitala tiče, jasno je da ga nisam baš imao. Ili, preciznije: nisam ga imao uopće. Informacija sam imao još manje. Moja diploma, dakle, nije vrijedila ništa, ili barem ne naročito puno.

Peto poglavlje

Kad se prisjetim tih mladenačkih godina, Reims mi se čini ne samo kao mjesto u kojem sam bio obiteljski i klasno usidren, a koje sam trebao napustiti kako bih imao drugačiji život, nego (a to je bilo jednako odlučujuće u onome za čime su se vodili moji izbori) i kao grad uvreda. Koliko su me samo puta nazvali “pederčinom” ili sličnim, pogrdnim riječima? Više i ne pamtim. Otkako sam prvi put čuo tu uvredu, nije me prestala pratiti. Naravno, znao sam je oduvijek... Tko je ne zna? Naučimo je zajedno s jezikom. Čak i prije nego što sam znao što znači, slušao sam je kod kuće i izvan obiteljskog doma.

Spomenuo sam već kako je moj otac bjesnio na političare koje bi vidio na televiziji. Isto je bilo s onima od kojih je zazirao zbog njihove – stvarne ili pretpostavljene – seksualnosti. Kad bi samo ugledao ime Jeana Maraisa na odjavnoj špici nekoga filma, čitavih bi pet minuta ponavljao: “On je pederčina”, “tetskica”, naročito jer majka nikada ne bi propustila napomenuti kako ga smatra lijepim. Nisu joj se sviđale takve njegove fraze i redovito bi mu uzvraćala: “Ali, što se to tebe tiče?” ili čak: “Ljudi

rade što ih je volja, kakve to veze ima s tobom?”. Ponekad bi promijenila pristup i zadirkivala ga: “Možda i jest, ali je bogatiji nego ti.” Polagano otkrivanje svojih želja i svoje vlastite seksualnosti za mene je, dakle, značilo unići u tu, uvredljivim riječima prethodno definiranu i stigmatiziranu kategoriju, značilo je osjetiti djelovanje užasa i straha koju te uvrede provode nad onima koji ih primaju, osjećajući rizik da će im biti izloženi čitavog svog života. Uvrijediti znači citirati prošlost. Uvreda svoje značenje crpi upravo iz ponavljanja tolikih mnogih govornika: “jedna vrtoglava riječ dopire iz dubine vremena”, kako glasi jedan Genetov stih. No, ona za one koji su joj meta predstavlja i projekciju u budućnost: jezivi predosjećaj da će ih ove riječi i nasilje koje sa sobom nose pratiti cijeloga života. Postati gej znači postati meta i primijetiti da si potencijalna meta bio čak i prije nego to zaista postaneš, dakle i prije nego to osvijestiš; da si meta jedne riječi koju si čuo na tisuće puta i uvrede čiju moć ranjavanja poznaješ oduvijek. Taj stigmatizirani identitet ti prethodi, u njega ćeš ukoračiti, utjelovit ćeš ga i s njim ćeš se, na ovaj ili onaj način, nekako trebati nositi. A svi su ti mogući načini, ma kako raznoliki i brojni, obilježeni pečatom konstitutivne moći uvredljivog govora. Homoseksualnost, dakle, nije izlaz koji nalazimo kako se ne bismo ugušili, kako to tvrdi Sartre u jednoj zagonetnoj tvrdnji o Genetu: prije će biti da nas homoseksualnost tjera da nađemo izlaz kako se ne bismo ugušili. Ne mogu se oteti dojmu da je distanca koja se uspostavila i koju sam i sâm pokušavao uspostaviti između sebe i svoje društvene sredine – da je to moje stvaranje samoga sebe kao “intelektualca” bio nov način suočavanja s onime što

sam postajao, a ujedno i s onime što nisam mogao postati nijednim drugim putem osim iznalazeći se i stvarajući drukčijim od onih od kojih sam se već razlikovao. Nešto sam se ranije u ovoj knjizi, govoreći o svom obrazovnom putu, opisao kao “čudo”: moguće je da je ishodište tog “čuda”, kad sam ja u pitanju, bila moja homoseksualnost.

Čak i prije nego što sam otkrio da uvreda govori o meni, ona mi je bila sasvim poznata i bliska. I sam sam je koristio više puta i, iskren da budem, nastavio sam je upućivati drugima i nakon što sam s četrnaest ili petnaest godina shvatio da govori o meni, a sve ne bih li je otklonio od sebe, ne bih li se zaštitio: s još dva ili tri učenika iz mog razreda rugao sam se jednom dečku iz gimnazije kojeg smo smatrali feminiziranim te ga stoga zvali “tetkica”. Vrijeđajući ga, zaobilaznim sam putem vrijeđao samoga sebe; najtužnije je što sam to na neki nejasan način i znao. Ipak, gonila me neodoljiva želja da potvrdim svoju pripadnost svijetu “normalnih”, da izbjegnem rizik od isključivanja iz tog svijeta. Bio je to vjerojatno način na koji sam lagao samome sebi jednako koliko i drugima: neka vrsta egzorcizma.

Uskoro ću, međutim, postati i izravni adresat uvrede, upućene osobno meni. Bit ću opkoljen uvredom. Štoviše, definiran njome. Pratila me posvuda, neprestano me podsjećajući kako kršim pravilo, normu i normalnost. U gimnazijskom dvorištu, u četvrti u kojoj sam živio... nalazila se posvuda, vrebala prijeteći, spremna zaskočiti me – i gotovo me neminovno i zaskakala. Kada bih došao na *štajgu*, nakon što sam sa sedamnaest godina otkrio da takvo što postoji – u ovom slučaju na ne odveć diskretnom

mjestu, u ulici između *Grand Théâtre* i Palače pravde – nekakvo bi vozilo usporilo, a bijednici iz njega zaviknuli: “pederčine!” svima onima koji su se zatekli ondje. Kao da je neka organizirana zavjera odredila da ta verbalna agresija svoju punu snagu i djelotvornost crpi samo iz neprestanog i sveprisutnog ponavljanja. Trebalo je naučiti živjeti s tim. Što drugo? No, nikad se nisam uspio zaista naviknuti. Svaki put bi me taj ponovljeni čin uvredljivog imenovanja koje bi mi uputili probio kao nožem, užasnua i prestrašio: naime, značilo je to da znaju ili slute ono što sam tada pokušavao sakriti, da mi ispisuju sudbinu koja će me zauvijek podvrgnuti toj sveprisutnoj denuncijaciji i kletvi koju je izricala. Bio sam izložen na javnim mjestima: “Pogledaj ga, vidi tko je i što je. Zar misli da nećemo primijetiti? Da nas može prevariti?” Zapravo je cijela kultura oko mene vikala “pederčina!”, ako već ne “tetskica”, “homić”, “peško” i druge užasne riječi kojih mi se danas dovoljno samo prisjetiti da u meni oživi nikad iščezla uspomena na strah koji su u meni budile, na rane koje su mi nanosile, na osjećaj srama koje su urezivale u moj um. Ja sam proizvod uvrede. Sin srama.

Reći ćete: uvreda je od sekundarne važnosti, žudnja je na prvom mjestu i o tome treba govoriti. Točno je da predmet uvrede postajemo zbog žudnje koju osjećamo, a koju uvreda osuđuje. A žudio sam za dečkima iz svog razreda, iz veslačkog kluba u koji sam neko vrijeme, između svoje trinaeste i petnaeste godine, bio upisan, iz političke organizacije u koju sam se učlanio sa šesnaest godina. Prva seksualna iskustva imao sam najprije s dva dečka iz veslačkog kluba, a potom sa školskim kolegom, u drugom razredu gimnazije. No, nikada s nekim iz trockističke

organizacije o kojoj sam govorio. Premda nikada nije zastranio u homofobiju koja je vladala u Komunističkoj partiji ili u maoističkim pokretima, trockistički militantizam bio je duboko heteroseksistički i u svakom slučaju ne pretjerano blagonaklon prema homoseksualnosti. Recitirao se ondje Reichov katekizam o “seksualnoj revoluciji”, izvjesni frojdomarksizam u kojem se osuda homoseksualnosti tradicionalnog marksizma miješala sa psihoanalitičkom: ideja prema kojoj buržujsko društvo počiva na potiskivanju libida i preusmjerenju libidinalne energije prema snazi potrebnoj za rad te da bi, prema tome, seksualno oslobođenje trebalo doprinijeti stvaranju drugačijeg društvenog i političkog sustava sadržavala je i omalovažavajući sud o homoseksualnosti koju se naprosto smatralo učinkom djelovanja seksualnih tabua i koja bi stoga trebala nestati zajedno s njima. Zaista, svakoga sam dana imao osjećaj da za mene nema mjesta u marksizmu te sam i unutar tog okvira, kao i svugdje drugdje, vodio podijeljen život. Bio sam kao raspolovljen: napola trockist, napola gej. Dva odvojena identiteta, koja su se činila neizmirljivima, koja mi je zaista bilo teško pomiriti i koja je postajalo sve teže držati na skupu. Razumijem zašto je gej pokret iz 1970-ih godina mogao nastati samo iz raskida s takvom vrstom političke organizacije i političkog mišljenja, premda je i dalje u nekim svojim komponentama ostao snažno obilježen reichovskom ideologijom.⁶³ Foucault je svoju *Povijest seksualnosti* sredinom 1970-ih velikim dijelom pisao upravo protiv tog frojdomarksističkog diskursa te općenito protiv marksizma i psihoanalize, s posebnom namjerom da izgradi novi pristup pitanju moći i društvene

transformacije: nastojao je osloboditi kritičko mišljenje i emancipacijsku radikalnost ne samo frejdomarksizma nego također, i jednako odlučno, marksizma i psihoanalize, kako “komunističke hipoteze” tako i lakanovske hipoteke.⁶⁴ Stoga je povratak tih starih, rigidnih i sterilnih dogmatizama na intelektualnu scenu, dogmatizama koji su, naravno, često neprijateljski nastrojeni prema gej pokretu i općenito pokretima za seksualno oslobođenje zaista žaljenja vrijedan i predstavlja opasnu regresiju. Povratak je to koji je proizveden i izazvan u istoj političkoj paradigmi u kojoj živimo već niz godina: on je samo naličje istog reakcionarnog momenta.

Ipak, te su žudnje – moje žudnje – i njihove odveć rijetke realizacije još uvijek bile osuđene na tišinu i na tajnost. A što je žudnja koja mora šutjeti, skrivati se i javno poricati; koja živi u strahu da će biti ismijana, stigmatizirana ili psihoanalizirana i koja se potom, jednom kad nadvlada taj stadij straha, mora neprestano afirmirati, reafirmirati i proklamirati, koja mora proglašavati, katkad teatralno, pretjerano, agresivno, “ekstremno”, “prozelitski”, “militantno”, svoje pravo na postojanje? Žudnja koja, dakle, u sebi nosi jednu suštinsku fragilnost, duboku svijest o vlastitoj ranjivosti, koja se osjeća na svakom mjestu i u svakom trenutku; žudnja progonjena nemirom i strahom (na ulici, na radnom mjestu...). Tim više što uvreda podrazumijeva pogrdne, omalovažavajuće, obezvrjeđujuće, sarkastične, ponižavajuće riječi koje čujemo čak i ako im nismo izravni adresati: ta riječ “pederčina” i njezini sinonimi koji opsesivno iskrsavaju u razgovorima u

svakodnevnom životu, u školi, u gimnaziji, u obitelji... i kojima smo pogođeni, opečeni, skamenjeni te koje (čak i onda kada oni koji ih koriste u neobveznim razgovorima s nama, doimajući se kao da ni ne pomišljaju da o nama govore) osjećamo snažno, kao da smo im mi sâmi meta, pogođeni i kad se odnose na nekoga drugoga ili koriste kao općenita referenca na neku neodređenu kategoriju kojoj osjećamo pripadnost premda joj iz sve snage želimo ne pripadati. (To je nesumnjivo i jedno od najsnažnijih psiholoških izvorišta tako snažnog i postojanog poriva za dezidentifikacijom kod nekih gejeva i lezbijki, kao i užasa i straha koje kod nekih od njih izaziva i samo postojanje gej i lezbijskog pokreta i njegovih nastojanja da uspostavi jednu samosvjesnu javnu sliku onoga što bi oni radije sklonili u sferu privatnog gdje bi moglo uživati “pravo na društvenu indiferentnost”, a premda i sami znaju da je takvo pravo na privatnost fantazma koju demantira njihovo vlastito osobno iskustvo, jer svakoga dana mogu iskusiti koliko su privatno i javno nerazmrsivo povezani, koliko je “privatno” proizvedeno javnom sferom, odnosno koliko je ono psihološko i u svojim najprivatnijim zakucima oblikovano društvenim naložima seksualne normativnosti.) Stvarna ili potencijalna uvreda – dakle, ona koju zaista primamo ili ona od koje strahujemo i čiji napad stoga pokušavamo izbjeći; ili ona druga, opsesivna i nasilna, kojom se uvijek i svugdje osjećamo napadnutima – stoga čine horizont odnosa sa svijetom i odnosa s drugima. Bivanje-u-svijetu aktualizira se u bivanju-uvrijeđenim, dakle, inferioriziranim društvenim pogledom i društvenim govorom. Objekt inferiorizirajućeg čina imenovanja proizveden je kao

subjekt podređen strukturama seksualnog poretka (kojima je uvreda tek – oštrica), a njegova su cijela svijest i njegovo nesvjesno, ako uopće možemo jasno odijeliti te dvije usko međusobno povezane sfere, obilježeni i oblikovani onime što postaje sâm proces izgradnje sebe i svog osobnog identiteta. Sâm proces stoga nije čisto psihološki: prije je posrijedi podmuklo i učinkovito djelovanje seksualnih normi i hijerarhija koje one kontroliraju i koje iz dana u dan proizvode našu psihi i subjektivnost.

Reims je također bio grad u kojemu sam se, u ono vrijeme, uz ogromne i bezbrojne poteškoće, uspio izgraditi kao gej, dakle živjeti život geja čak i prije nego sam se prihvatio kao takav i krenuo zastupati taj identitet. Naime, dok sam se pokušavao uvjeriti da je “pederčina” bolje ne biti i da to svakako treba izbjeći, istodobno sam se vrlo intenzivno pitao kako to postati: kako susresti – seksualne, ljubavne – partnere; također, kako upoznati prijatelje, ljude s kojima mogu otvoreno razgovarati. Tako sam jednoga dana otkrio da postoje mjesta koja nazivaju “štajge”. Doznao sam to na neobičan način: u ljeto moje sedamnaeste godine, dok sam za školskih praznika radio u nekom osiguravajućem društvu, jedna od zaposlenica koja se neprestano rugala šefu službe iza njegovih leđa, rekla mi je kroz smijeh: “On je peško! Ako noću prođeš pored kazališta, vidjet ćeš ga na štajgi.” Informaciju sam zaprimio zajedno s užasavajućom uvredom, ali mi ipak nije promaklo da sam saznao nešto posve novo i nečuveno. I zaista, tog su nisko pozicioniranog šefa, namjerno autoritarnog i grubog, bez prestanka ismijavale mlade žene kojima je bio nadređen.

Činio se uvjerenim da nitko nije upoznat s njegovom seksualnošću, ali sve su njegove geste i postupci, njegov glas i način govora izvikivali baš ono što je toliko želio prikriti. I kao što je često slučaj s gejevima koji pokušavaju sakriti ono što jesu toliko da im problem njihova seksualnog identiteta obuzme čitav um, nije se mogao suzdržati od toga da u svakoj prilici priča šale i “anegdote”, uvijek proste, o homoseksualnosti – kakve su sigurno kružile u gej krugovima s kojima se družio – i zaista se činilo kako vjeruje da će taj prostački humor usmjeren protiv onih s kojima se plašio da će ga povezati biti dovoljan da od njega otkloni svaku sumnju. Kasnije sam u mnogim oblicima susretao tu istu vrstu dvostrukog stava, te privlačnosti-odbojnosti, koja mnoge gejeve – pišem u sadašnjem vremenu, jer se to još uvijek događa – navodi da kompulzivno o homoseksualnosti govore na ustrajno omalovažavajuć i gadljiv način kako bi se distancirali od onih s kojima ih povezuju mnoge spona (Ne bismo li mogli tvrditi da paradigmu tog stava, kako je naglasio André Gide u svojem *Dnevniku*, nalazimo u liku i djelu Marcela Prousta, premda rezultat, što valjda ne treba ni naglašavati, najčešće nije na tako visokoj razini?)

Premda je onima koji ih posjećuju istovremeno nalijepilo sramnu etiketu, sâmo saznanje da takva mjesta postoje za mene je bilo čudesno otkriće. Iako prestravljen mogućnošću da bi me netko poznat mogao opaziti (samo se zateći ondje već bi značilo da sam “peško”), istog sam trena počeo gorjeti od želje da se onamo uputim, da vidim što se zbiva i da, možda, nekoga i upoznam. Iste večeri, ili možda sutradan, sjeo sam na svoj moped i otišao u centar grada.

Parkirao sam prilično daleko od ulice u kojoj su se muškarci žurno i kradomice spuštali do ulaza u javni toalet kojemu se prilazilo kratkim stubištem od nekoliko stepenica. Neki su šetali malo dalje po ulici, drugi pak ostajali sjediti u svojim parkiranim autima. Povremeno bi onda naglo kretali: drugo bi vozilo slijedilo ono prvo i dva bi vozača otišli porazgovarati na nekom skrovitijem mjestu. Više se ne sjećam je li mi netko te prve večeri prišao ili se to dogodilo tek kasnije. No, to je svakako bio moj ulazak u gej svijet i pristup cijeloj subkulturi s kojom je povezan.

Nikad se nisam spustio prema tim pisoarima. Gadilo mi se to i uznemiravalo me. Još uvijek nisam znao da su javni toaleti (“tearooms”, u gej žargonu) jedan od tradicionalnih okvira i povlaštenih mjesta homoseksualne štajge. No, ta je ulica, zajedno s onima u njezinu susjedstvu, kazališnim trgom te prostorom oko katedrale koja se nalazila nedaleko odatle od tog trenutka postala scenografija jednog dijela mog noćnog života. Provodio sam tu čitave večeri, neprestano hodajući ili se pretvarajući da telefoniram u govornici uz autobusnu stanicu, sve kako nitko ne bi pomislilo da sam na štajgi. U danima kojima su uslijedili nakon mojeg “prvog puta” kolegica kojoj dugujem i saznanje o postojanju tog mjesta i kojoj definitivno ništa nije promicalo rekla mi je napola ironičnim, napola zaintrigiranim tonom: “Vidjela sam te kod kazališta... Išao si na štajgu?” Izmislilo sam nešto: “Ne, nikako, išao sam u posjet prijatelju koji stanuje u blizini.” No, moj odgovor nije baš bio vjerodostojan, u glasu se sasvim sigurno čula nelagoda, a ona je već stvorila mišljenje. Nije, međutim, pokazala nikakvu netrpeljivost. Uvredljive riječi koje je

obično koristila ukazivale su na ono što možemo nazvati “homofobijom iz navike”, i da sam joj toga dana priznao da sam gej, ona bi me upisala u tu kategoriju “peška”, rugala bi mi se iza leđa, ali to ne bi utjecalo na simpatiju koju je prema meni osjećala niti na prijateljsku susretljivost koju je u svakoj prilici izražavala. Među nama se tada stvorio jedan neobičan odnos, u kojem se podozrijevanje miješalo sa suučesništvom neizvjesne naravi: ona je znala što jesam, ja sam znao da ona zna, ona je znala da znam da ona zna... I plašio sam se da će nešto reći i drugima – čega se vjerojatno i nije ustručavala – a ona se s tim mojim strahom poigravala različitim aluzijama za koje sam se očajnički nadao da ih jedino ja razumijem. Zaposlio sam se na dva mjeseca u tom osiguravateljskom društvu posredovanjem žene moga brata – zapravo njegove buduće žene, jer tada još nisu bili u braku – koja je tu radila, i bio sam prestravljen i samom pomišlju da bi je kolegica koja me prozrela mogla obavijestiti o svom otkriću. Je li to učinila? Sasvim je moguće da jest, ali ništa nije izašlo na vidjelo. Uskoro je došao kraj ljeta i nikada više nisam vidio tu djevojku: međutim, i kasnije ću se često naći u takvim situacijama u kojima se isprepleću igre znanja i moći; tako sam upravo na nju pomislio kada sam dvadesetak godina kasnije čitao *Epistemologiju ormara* Eve Kosofsky Sedgwick, njezine analize “epistemološke privilegije” u kojoj uživaju heteroseksualci, analize načina na koje manipuliraju spoznajama o tome što su homoseksualci, dok bi pak oni koje toliko proučavaju samo željeli umaknuti nadmoći tog pogleda. Stranice koje je Sedgwick posvetila tim pitanjima, naročito u svom zadivljujućem poglavlju o Proustu, probudile su mi mnoge uspomene i puno odjeka minulih iskustava.⁶⁵

U to je vrijeme u Reimsu također postojao jedan gej bar i mnogima se više sviđala diskrecija koju je nudio bar nego rizik izlaganja javnom pogledu na ulici. No, ja se nikad nisam usudio (a zbog svojih godina ionako nisam smio) otići onamo. U svakom slučaju, nekom mješavinom ljevičarskog puritanizma i intelektualnog elitizma, ili barem onime što sam smatrao takvim, držao sam barove i diskoteke razonodom koja je za svaku osudu ili je u svakom slučaju prezira vrijedna.

Ta mjesta susreta, štajge, također su i prostori društvenosti, prostori učenja i usvajanja jedne specifične kulture: svaki razgovor, bilo s onima s kojima ćemo nešto kasnije otići, s onima s kojima ne želimo otići ili onima koje ćemo susresti svaki put kada dođemo onamo i koje ćemo na kraju poznavati, a da o njima ne znamo ništa naročito, za mladog geja predstavlja sredstvo socijalizacije u gej svijet, način postajanja gejem u smislu neformalne kulturne impregnacije: ondje čuješ glasine o tome tko je u gradu “naš”, naučiš kodove ponašanja, riječi specifičnog žargona, načine govora koji su svojstveni gejevima (međusobno obraćanje u ženskom rodu, na primjer), tradicionalne šale... Inicijacija se odvija posredstvom tih rasprava i neobaveznih ćaskanja ili pak pregledavanjem biblioteke ili gramofonskih ploča onih s kojima si otišao u njihov stan; inicijacija je to u cijeli jedan skup zajedničkih referencija: knjige u kojima se govori o homoseksualnosti (tako sam prvi put čuo za Geneta, kojega sam onda požurio čitati, ali i o nekim slabije poznatim autorima), pjevačice koje gejevi obožavaju (oduševio sam se Barbarom, kao i toliki drugi,

nakon što sam poslušao njezine ploče kod jednog od mojih ljubavnika koji ju je obožavao, da bih potom – ili možda baš u tom trenutku – otkrio da je gej ikona), klasičnu glazbu i operu (koji su za mene tada bili neotkriveni i vrlo udaljeni kontinenti i koje ću, puno godina kasnije, zahvaljujući tim inicijacijama i tim poticajima, istraživati s velikim žarom, postajući ne samo ljubitelj nego i znalac, netko tko nikada ne propušta koncert ni opernu predstavu, tko kupuje po nekoliko različitih verzija istog djela, tko čita biografije skladatelja poput Wagnera, Mahlera, Straussa, Brittena, Berga...), itd. U tim su se razgovorima spominjala druga mjesta susreta, druge štajge, žurilo bi se otići onamo i vidjeti što se zbiva. Ili se pričalo o pariškom gej životu i sanjalo o njemu... Tako su tekle na tisuće tih rasprava koje su se iz večeri u večer održavale na takvim mjestima, kroz tisuće susreta između uobičajenih posjetitelja i okupljenih pridošlica, a da nitko zaista nije bio svjestan da se i posredstvom svih tih pojedinačnih “inicijacija” stvara vektor istinskog prijenosa kulturnog nasljeđa (mnogostrukog, naravno, raznolikog ovisno o dobi i društvenoj klasi, nasljeđa koje se mijenjalo i transformiralo kroz vrijeme, ali i oblikovalo konture jedne specifične “kulture” ili, ako nam je draže, “subkulture”). “Inicijacijska” književnost – kao što su na primjer, Gideovi *Krivotvoritelji novca* ili Jouhandeauove knjige *Du pur amour* [O čistoj ljubavi] ili *L'École des garçons* [Škola za dječake] – može, dakle, poslužiti kao metonimija ili metafora za opis puno šireg fenomena subjektivacije posredstvom poduke i učenja, jednako kao što je odnos između dušebrižnika (*directeur de conscience*) i učenika u filozofskim školama antičkog doba Foucaultu potkraj

njegova života poslužio kao metonimija i metafora – ili naprosto zaobilazni put – za razmišljanje o puno širim procesima određenih oblika gej relacionalnosti.

U svakom slučaju, ta mjesta susreta, te štajge, funkcionirale su kao škole gej života. Premda to, naravno, nismo opažali tako jasno u trenutku kad se prijenos znanja vršio. George Chauncey je u knjizi *Gay New York*, koja govori o razdoblju od 1890. do 1940. godine, veličanstveno oslikao i teorijski prikazao ovo o čemu sam upravo govorio, a moja evokacija tih mjesta i susreta i sâma puno duguje svemu onome u što mi je njegova knjiga omogućila da bolje proniknem i potpunije razumijem.⁶⁶ Kad sam je sredinom 1990-ih čitao, pronašao sam u njoj toliko toga što sam i sâm doživio u Reimsu krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina da me obuzeo neki neobičan i vrtoglav dojam bezvremenosti, da ne kažem univerzalnosti homoseksualnog iskustva. Što je zapravo paradoksalno jer ta knjiga smjera historizirati gej svijet – kako kategorije seksualnosti koje njime upravljaju, tako i društvene i kulturne prakse koje ga organiziraju i omogućuju mu da postoji. Chauncey ujedno nastoji pokazati da gej kultura nije nastala tek pobunom u Stonewallu krajem 1960-ih godina te da je bila izrazito različita od ove kakvu danas poznajemo. Njegovo je djelo vrlo dirljivo jer se može čitati kao *hommage* svima onima koji su se borili kako bi svoj život mogli živjeti kako žele, a svoju egzistenciju učiniti podnošljivom i vrijednom življenja: himna je to tom svakodnevnom, tvrdoglavom, nepokolebljivom, inventivnom otporu kojim su se gejevi suprotstavili moći dominantne kulture što im je neprestano prijetila,

maltretirala ih, ponižavala, tlačila, gonila i progonila, udarala, ranjavala, hapsila, zatvarala... Osim toga je tu i analiza grada kao najvažnijeg fenomena koji Chauncey analizira i koji je polazišna točka njegova rada, snažno inspiriranog urbanom sociologijom koju je razvila Čikaška škola: Chauncey proučava kako veliki grad privlači gejeve te kako oni iznalaze načine da stvore i neprestano iznova stvaraju uvjete koji će im omogućiti da žive u skladu sa svojom seksualnošću, kako grade prostore slobode, kako sklapaju gej grad u heteroseksualnom gradu. To, naravno, ne znači da se gej životi vode samo u velikim gradovima! Mali gradovi i sela također skrivaju mjesta susreta pa tako i oblike društvenosti i relacionalnosti koji, premda manje brojni, manje koncentrirani i manje vidljivi, nisu ništa manje stvarni. No, raspon je drugačiji. Čitajući Chaunceyja pronaći ću opet priče o mnogim iskustvima kroz koja sam i sâm prolazio ili kojima sam svjedočio. A naročito sam, u onomu što on naziva "gej svijet", našao rekonstruiranu cjelinu svakodnevnih praksi i mnogostrukih procesa koji omogućavaju da svoj život geja urediš paralelno s društvenim životom koji vodiš drugdje i u kojemu, kao što znamo, nije poželjno biti identificiran kao gej. Taj gej svijet i ti gej načini života ne proizlaze samo iz "seksualnosti", nego i iz društvenog i kulturnog stvaranja sebe kao subjekta. Možemo ih opisati kao mjesta, oslonce i modalitete procesa subjektivacije koja je istovremeno individualna i kolektivna.

Sasvim sigurno postoje, kako nas mnogo lijepih i recentno napisanih knjiga poziva da zamišljamo, geografije i temporalnosti koje su specifično gej ili kvir: gdje i kako žive oni koji ne odgovaraju "normi". Jednako je tako

izvjesno i da oni kojima ti prostori-vremena djelomično definiraju egzistenciju ne mogu tu trajno živjeti: gej ili kvir živote karakterizira ponajprije sposobnost – ili potreba – da stalno prelaze iz jednog prostora u drugi, iz jedne temporalnosti u drugu (od a-normalnog u normalan svijet i obrnuto).

Na tim se štajgama, nažalost, često suočavamo s različitim vrstama nasilja. Susrest ćemo ondje bizarne ili gotovo lude ljude i stoga uvijek valja biti na oprezu. Naročito se izlažemo riziku od fizičkog napada homofobnih nasilnika ili čestih policijskih kontrola koje se uglavnom svode na obično maltretiranje. Je li se to promijenilo? Sumnjam. Pamtim, a mogao sam tada imati kojih sedamnaest godina, kakav me užasan strah obuzeo onoga dana kad sam po prvi put pretrpio takvo jedno policijsko legitimiranje: strah da će me policajci proglasiti mentalno bolesnim i kazati kako se moram liječiti, da će obavijestiti moje roditelje, da će to ući u moj policijski dosje i da ću biti evidentiran do kraja života... Bila je to tek prva u nizu nebrojenih interakcija s policijom, uvijek popraćenih uvredama, prijetnjama, sarkastičnim komentarima. Nakon nekog vremena nisam se više pretjerano brinuo: postao je to samo još jedan od elemenata mog noćnog života, ne najprijatniji, naravno, ali dio koji bi u osnovi prolazio bez velikih posljedica (barem za nekoga poput mene, jer rizici su veći za nekoga tko živi u malom gradu gdje se svi poznaju, ili za nekoga tko ne

posjeduje uredne papire). Gori su fizički napadi. U više mi se navrata dogodilo da sam postao žrtvom tih ekstremnih oblika homofobnog nasilja. Nasreću, prošao sam bez velikih posljedica, ali poznao sam dečka koji je, nakon što ga je pretukla grupa homofobnih nasilnika, izgubio vid na jednom oku. Moram ovdje spomenuti i nebrojene agresivne napade kojima sam kroz sve te godine nemoćno svjedočio i nakon kojih bih dane i dane sveo na premotavanje filma, s kukavičkim olakšanjem što sam ostao pošteđen, s tugom i gađenjem što sam svjedočio toj provali nasilja i okrutnosti od koje gejevi uvijek moraju strahovati i spram kojih su uglavnom bespomoćni. Više mi se puta dogodilo da žurno napustim neko mjesto, u zadnji čas izbjegavši sudbinu koja će se sručiti na ostale. Jednom sam prilikom, ubrzo nakon što sam preselio u Pariz i dok sam hodao kroz otvoreni dio vrtova Tuileries, jedne od štajgi koju sam noću rado posjećivao i gdje je uvijek bilo puno ljudi, izdaleka uočio grupu mladih ljudi s očigledno lošim namjerama. Nasrnuli su na nekog starijeg muškarca, zlostavljajući ga i udarajući pesnicama, šutirajući ga nogama nakon što se srušio na tlo. Policijsko vozilo prolazilo je avenijom koja je, u to vrijeme, graničila s parkom. Zaustavio sam ih, povikao: “Napali su nekoga u parku!” Odgovorili su: “Nećemo gubiti vrijeme na pederčine” i nastavili svojim putem. Takvim i sličnim prizorima svjedočio sam posvuda, u svakom gradu u kojem sam se iz bilo kojeg razloga našao i gdje bih otišao prošetati do lokalne štajge: bande nasilnika zadojenih mržnjom najednom bi nahrupile na to mjesto ili u taj park, svi bi se prisutni trkom razbježali, a oni koji ne bi stigli na vrijeme pobjeći neminovno bi postajali žrtvama premlaćivanja,

često (ali ne nužno) popraćenog pljačkom (satovi, novčanici, putovnice, katkad i odjeća, osobito ako su u pitanju bile kožne jakne...).

Gej mjesta progoni povijest tog nasilja: u svaku aleju, svaku klupu, svako skrovito mjesto upisana je cijela prošlost, sadašnjost, a nedvojbeno i čitava budućnost obilježena tim napadima i fizičkim ozljedama koje su ostavljali, ostavljaju i ostavljat će iza sebe – o psihičkim ozljedama da i ne govorimo. No, sve je to uzalud jer ti prostori ipak opstaju: usprkos svemu, unatoč bolnim iskustvima koja smo i sami proživjeli ili onima kroz koje su prošli drugi i kojima smo svjedočili ili smo čuli da se o njima priča, strahu unatoč, ljudi se vraćaju na te prostore slobode. I oni nastavljaju postojati jer im ljudi usprkos riziku i opasnostima nastavljaju udisati život.

Premda su internetske stranice za upoznavanje duboko izmijenile načine dolaska u kontakt i ulaska u odnos s potencijalnim partnerima i, u širem smislu, izmijenile modalitete gej društvenosti, ništa od ovoga što sam upravo opisao nije, naravno, nestalo. I kada mi se dogodi, a to nipošto nije rijetko, da u novinama pročitam kako je neki muškarac pronađen mrtav u nekom parku – ili na nekom funkcionalno ekvivalentnom mjestu, poput parkirališta, šume, odmorišta na autocesti – “na kojem se noću okupljaju homoseksualci”, navru mi sve te slike i prizori, nanovo me preplavi bijes, revolt i nerazumijevanje: zašto ljudi poput mene moraju trpjeti to nasilje, zašto moraju živjeti pod stalnom prijetnjom?

Ovome valja dodati i društveno omalovažavanje i medicinsku patologizaciju (koja je na djelu u psihijatrijskim i psihoanalitičkim diskursima o homoseksualnosti), koji pak predstavljaju drugi tip agresije: ovaj put ne fizičke, nego diskurzivne i kulturne agresije čija prevlast, a naročito sveprisutnost u javnom prostoru sudjeluje u općem homofobnom nasilju kojim se osjećamo doslovno opkoljenima. Svjedočimo tome i danas, kako su nam opsceno jasno pokazali izljevi pravog simboličkog nasilja što su se prelili u rasprave o ozakonjenju životnih zajednica istospolnih parova i istospolnog roditeljstva: koliko se samo napisa sa “znanstvenom pretenzijom” – psihoanalitičkih, socioloških, antropoloških, pravnih, itd. – tu pokazalo kao ništa drugo nego kotačići ideološkog i političkog dispozitiva čija je svrha osigurati perpetuiranje uspostavljenog poretka i podčinjavajućih normi te zadržati živote gejeva i lezbijki u inferiornom stanju neizvjesnosti i nesigurnosti u sebe u koje ih je cijela kultura sve do sad smještala i iz kojeg one i oni koji te živote žive danas nastoje izaći.

Da, zašto je određen broj ljudi osuđen na mržnju drugih (bilo da se ona ispoljava na brutalan način, kroz fizičku agresiju na mjestima kao što su štajge ili, uvijenije i podmuklije, kroz diskurzivnu agresiju koja dolazi iz intelektualnog i pseudoznanstvenog područja)? Zašto neke kategorije populacije – gejevi, lezbijke, transseksualci, ili Židovi, crnci, itd. – moraju nositi breme tih društvenih i kulturnih kletvi čije je motivacije i sposobnost tako neumornog obnavljanja i reaktiviranja teško dokučiti?

Dugo sam si postavljao to pitanje: “Zašto?” Kao i ovo: “Ali, što smo to mi učinili?” Nema odgovora; jedini je odgovor na ta pitanja proizvoljnost i apsurd društvene presude. Baš kao u Kafkinom *Procesu*, izlišno je tražiti sud koji te osude izriče. Nema ga: ne zasjeda, ne postoji. Stižemo u svijet u kojemu je kazna već izrečena i u nekom se trenutku svog života nađemo na mjestu onih koji su osuđeni na javni kazneni progon, onih koji su osuđeni živjeti s optužujućim prstom uperenim u sebe i kojima ne preostaje ništa drugo nego se, kako najbolje znaju, pokušati od njega zaštititi i naći način upravljanja tim “narušenim identitetom”, kako stoji u podnaslovu knjige *Stigma* Ervinga Goffmana.⁶⁷ Ta kletva i osuda s kojima valja živjeti proizvode osjećaje nesigurnosti i ranjivosti u najdubljim područjima sebstva, neku vrstu difuzne anksioznosti koja obilježava gej subjektivnost.

Sve to, sve te stvarnosti življene iz dana u dan, godinu za godinom – te uvrede, ti napadi, to diskurzivno i kulturno nasilje – urezani su u moju svijest (u iskušenju sam reći: u moje biće). Sve to čini integrativni dio života gejeva i života svih manjinskih i stigmatiziranih subjekata. Razumljivo je onda zašto je dominantno raspoloženje u, primjerice, prvim Foucaultovim tekstovima kroz čitave 1950-e godine, od predgovora za knjigu Ludwiga Biswanger *Le Rêve et l'existence* [*San i egzistencija*] iz 1954. (gdje je Foucault kroz svoje zanimanje za egzistencijalnu psihijatriju blizak sartrovskom Fanonu iz knjige *Crna koža, bijele maske* objavljene dvije godine ranije) sve do *Povijesti ludila u doba klasicizma*, koja je dovršena 1960. godine, upravo raspoloženje tjeskobe, koju izražava čitav vokabular

koji on mobilizira s uznemirujućim intenzitetom, koji je vokabular isključenosti, statusa stranca, vokabular negativnosti i prisilne šutnje, čak i vokabular pada i tragike. Poput Georgesa Dumézila koji je svoje istraživanje rado stavio pod egidu boga Lokija, opisujući taj lik iz skandinavskog panteona, sa svim njegovim seksualnim transgresijama i odbijanjem uspostavljenog poretka, kao idealnog klijenta za debeli psihijatrijski dosje, što je u njegovim očima bio kompliment, Foucault se hvata proučavanja tog “pakla” ljudske “negativnosti” i “anksioznosti” koji medicina nastoji preslušati, regulirati i svesti na šutnju, s namjerom da ga, baš kao i Dumézil, rasvijetli i objelodani, da tim mucanjima da puno pravo na govor.⁶⁸

Kad nanovo čitam te usijane i bolne Foucaultove tekstove koji najavljuju njegovo djelo, prepoznajem nešto od sebe u njima: proživljavao sam ono o čemu piše i što je on bio proživljavao prije mene, tragajući za načinom da o tome piše. Još i danas zatreperim na svakoj stranici, preplavljen dubokim osjećajem koji dolazi iz moje prošlosti; neposrednim osjećajem iskustva koje s njim dijelim. Znam kako mu je teško bilo nadvladati te poteškoće. Pokušao se u više navrata ubiti. I sam je dugo koraćao tom tankom linijom što dijeli razum i ludilo. (Althusser u svojoj autobiografiji divno kaže da je znao da ima brata po “patnji”.) Izvukao se egzilom (najprije u Švedsku), potom strpljivim radom na radikalnom propitivanju pseudoznanstvenog diskursa medicinske patologizacije. Foucault će krik bezumlja, kategorije koja, uz ostale vrste “devijacija”, naročito obuhvaća ludilo i

homoseksualnost, suprotstaviti monologu koji psihijatrija (kojom on označava diskurs normalnih i normalnosti) izriče o onima koje smatra svojim “objektima” i koje pokušava zadržati u podređenom položaju. Čitava se Foucaultova politika u to doba razvija u okviru definiranom sukobom između isključenosti i preuzimanja riječi, patologizacije i protesta, podčinjavanja i pobune.

Povijest ludila možemo čitati i kao važnu knjigu intelektualnog i političkog otpora, kao pobunu podčinjenog subjekta protiv moći norme i podčinjavanja. U nastavku svog djela, kroz sukcesivne izmjene i reformulacije, Foucault će neprestano slijediti taj isti cilj: razmišljat će o sukobu subjekta i moći norme, promišljati načine na koje možemo nanovo iznaći svoju egzistenciju. Nije stoga iznenađujuće što njegovi tekstovi u tolikoj mjeri dotiču njegove čitatelje (barem neke od njih – toliko drugih tu vidi samo sirovu akademsku glosu): oni govore o njima i obraćaju se njihovim greškama i pukotinama, onom lomljivom i krhkom u njima, ali i izvorima nepopustljivosti i sklonosti odbijanju koji iz toga mogu nastati.

Bez sumnje, *Povijest ludila* možemo staviti na police naših biblioteka ili, još bolje, naših “sentimenteka” (prema riječi koju je skovao Patrick Chamoiseau kako bi označila knjige koje “govore” baš nama, koje nam pomažu da se u samima sebi borimo protiv djelovanja dominacije⁶⁹), tik uz još jednu važnu knjigu čija je namjera bila osporiti društveni i medicinski pogled na devijantne te i njima vratiti odnosno omogućiti status subjekta, a ne objekta diskursa – omogućiti da se čuje i njihov govor koji osporava i opovrgava govor drugih o njima. Govorim, naravno, o

Sartreovom *Saint Genetu*. Razlika je, dakako, značajna: u slučaju Foucaulta i borbe koju vodi protiv psihijatrijskog i psihoanalitičkog preslušavanja radi se o njemu sâmom, o njegovu iskustvu i on tu afirmira vlastiti glas, brani vlastiti život; Sartre pak piše o nekom drugom i uz pomoć empatije i entuzijazma kojima raspolaze pokušava analizirati put drugačiji od njegovog, prikazati mehanizme dominacije i procese samoinvencije, iznalaženja samoga sebe. Međutim, srodnost tih dviju knjiga, od kojih je jedna objavljena početkom 1950-ih, a druga početkom 1960-ih godina, očigledna je (srodstvo je to koje, uostalom, može biti i filijacija: rado zamišljam kako je Foucault bio duboko obilježen Sartreovom knjigom. Kako bi moglo biti drugačije?). Povezuje ih zajednička gesta.

Foucaultovu sam knjigu otkrio tek koncem 1970-ih godina (čini mi se da je u pitanju bila 1977.), dakle nakon Sartreove koju sam, ako me pamćenje dobro služi, pročitao 1974. ili 1975. godine. Isprva je za mene bila ključna ova potonja, u onim trenucima kada knjige predstavljaju odlučujuće uporište u radu na ponovnom iznalaženju samoga sebe i reformuliranja onoga što jesam. Točnije, kada sam odlučio prihvatiti tko sam (a time, naravno, i prisvojiti ono što mi je netrpeljivost moje okoline govorila i ponavljala da jesam.). Odluka da sve to prihvatim i prisvojim za mene uistinu jest promijenila sve, ili barem mnogo toga. Sazrijevala je u meni zaista polagano, a donio sam je tek nakon dugog oklijevanja: neću provesti život trpeći sram i strah zato što sam gej. Bilo bi to previše teško, previše bolno. Riskiramo da od toga postanemo skoro pa ljudi (od onog ludila od

kojeg psihoanalitičari žive i na čijoj perpetuaciji, možda upravo iz tog razloga, marno rade). Imao sam snage ili sreće, premda ne bih znao reći otkud i kako, pa sam ovaj korak napravio relativno rano (s devetnaest ili dvadeset godina), povjerivši najprije tu "tajnu" nekim prijateljima koji su to, uostalom, već znali ili dulje vrijeme predosjećali i nisu shvaćali zašto im ništa nisam govorio, a potom puno teatralnije i razmetljivije, proglašavajući kako mi je tu "tajnu" postalo nemoguće čuvati.

Mogao bih, inspirirajući se metaforičkom i rascvjetalom Genetovom prozom, napisati kako dođe trenutak u kojemu se pljuvačke pretvore u ruže, verbalni napadi u vijenac cvijeća, u zrake svjetlosti. Ukratko, trenutak kada se sram preobrazi u ponos... Taj je ponos u potpunosti politički jer se odupire najdubljim mehanizmima normalnosti i normativnosti. Ne reformuliramo se u onom što jesmo na osnovu ničega: taj dug i mukotrpan rad oblikovanja samoga sebe postižemo počev od onoga što nam je nametnuto društvenim poretkom. Zato se nikada ne oslobađamo uvrede ni srama. Konačno, svijet nas stalno poziva na red, reaktivirajući tako stare osjećaje koje bismo radije zaboravili, koje katkad mislimo da uistinu i jesmo zaboravili. Kao kad se lik Divine u Genetovoj *Gospji od cvijeća*, nakon što prevlada razorni sram koji je osjećala u djetinjstvu i mladosti te se preobrazi se flambojantnu figuru sumnjive kulture Montmartrea, nanovo zacrveni na upućenu uvredu jer joj je nemoguće ignorirati društvene sile koje je okružuju i napadaju, snage norme, a tako i afekte koje su one upisale i nanovo neprekidno upisuju duboko u psihu stigmatiziranih pojedinaca. Svatko od nas to zna, svi

koji smo iskusili takve stvari u najbanalnijim situacijama, kad smo pogođeni i ozlijeđeni a da to nismo očekivali, čak i onda kad smo mislili da smo već imunizirani. Nikad nije dovoljno samo preokrenuti stigmu, kako to kaže Goffman, ili prisvojiti uvredu i preoznačiti je da bi njezina moć ranjavanja zauvijek nestala. Uvijek koračamo tankom linijom između ranjavajućeg značenja riječi uvrede i njezina ponosnog prisvajanja. Nikad nismo slobodni, nikad sasvim oslobođeni. Emancipiramo se manje ili više, oslobađamo se od bremena kojima nas društveni poredak i njegove podčinjavajuće sile u svakom trenutku pritišću. Ako je sram “transformativna energija”, kako divno iskazuje Eve Kosofsky Sedgwick⁷⁰, transformacija sebstva uvijek se vrši integracijom tragova prošlosti: ona čuva i zadržava tu prošlost, naprosto zato što svijet u kojem smo socijalizirani u velikoj mjeri ostaje prisutan u nama i u svijetu u kojem živimo. Naša je prošlost još uvijek naša sadašnjost. Shodno tome, mi se reformuliramo, nanovo se stvaramo (što je zadatak koji beskrajno treba nanovo otpočinjati), ali se ne formuliramo, ne stvaramo se iz ničega.

Uzaludno bi stoga bilo promjenu i “sposobnost za djelovanje” (*agency*) stavljati u opreku s društvenim determinizmima i samoreproducirajućom snagom društvenog poretka i seksualnih normi, ili misao o “slobodi” suprotstavljati mišljenju o “reprodukciji”... Te su dimenzije, naime, nerazmrsivo povezane i relacijski isprepletene. Uzimati u obzir determinizme ne znači tvrditi da se ništa ne može promijeniti, nego znači da djelovanje heretičke aktivnosti koja dovodi u pitanje ortodoksiju i

njezino ponavljanje može biti tek ograničeno i relativno: apsolutna “subverzija” ne postoji, kao što ne postoji ni “emancipacija”; nešto subvertiramo u datom trenutku, malo se pomičemo, postižemo tu gestu otklona, korak po korak. Foucaultovskim riječima: ne treba sanjati o nemogućem “oslobođenju”, sve što možemo jest prijeći neke granice koje je postavila povijest i koje guše naše egzistencije.

Za mene je ključna bila Sartreova rečenica iz njegove knjige o Genetu: “Nije važno što učine od nas, nego što mi sami radimo s onime što učine od nas.” Ubrzo je to postalo načelo moje egzistencije. Načelo neke vrste askeze: moj rad na sebi.

No, ta je rečenica u mom životu zadobila dvostruki smisao i na proturječan je način vrijedila i u području seksualnosti i u klasnoj domeni. U prvom je slučaju prisvajala i zastupala moje uvrijeđeno seksualno biće, u drugom me čupala iz stanja mog klasnog porijekla. Mogao bih reći da sam s jedne strane postajao ono što sam već bio, a s druge odbacivao ono što sam trebao biti. Za mene su ta dva procesa išla ruku pod ruku.

U osnovi sam bio obilježen dvama društvenim presudama: klasnom i seksualnom. Od takvih kazni nema bijega. Nosim u sebi biljeg i jedne i druge. No, kako su se u jednom trenutku mog života sukobile, samoga sam sebe morao oblikovati igrajući jednom protiv druge.

Epilog

Osoba koja sam danas oblikovala se na sjecištu ova dva puta. U Pariz sam došao živjeti s dvostrukom nadom: da ću slobodno živjeti svoj život kao gej i da ću postati “intelektualac”. Prvi dio tog plana realizirao se bez većih poteškoća. Drugi je potpuno propao: nakon što su se izjalovili moji pokušaji da se zaposlim kao srednjoškolski nastavnik i nastojanja da napišem doktorsku tezu, opet sam se našao bez posla i bez perspektive. Spasili su me resursi koje je nudila gej subkultura. Prostori štajge do određene mjere olakšavaju miješanje među klasama. Susrest ćemo ondje ljude koje inače nigdje ne bismo imali priliku susresti jer pripadaju sasvim različitim miljeima ili imaju potpuno drugačije društvene horizonte. Takvo miješanje omogućuje fenomene solidarnosti i međusobne pomoći koji se, baš kao ni “kulturni prijenos” o kojemu sam govorio ranije, ne doživljavaju i ne opažaju kao takvi u trenucima u kojima se događaju. U to sam vrijeme, na jednom u to doba vrlo posjećenom gej mjestu, u javnom parku iza crkve Notre-Dame, upoznao dečka s kojim ću kratko biti u vezi. Imao sam dvadeset i pet godina i više nisam znao što da radim.

Bilo mi se teško suočiti s činjenicama: morat ću odustati od utopije u koju sam još od polaska na fakultet naivno projicirao svoj budući život. Bio sam kolebljiv, neodlučan, nemiran. Što će biti sa mnom? Jedne je večeri taj dečko na večeru pozvao prijatelja koji je došao s partnericom. Radila je u novinama *Libération*, dnevnom listu koji je početkom 1970-ih osnovan uz podršku Sartrea i Foucaulta, na tragu i u duhu "borbi" tog vremena. Odmah smo se svidjeli jedno drugom i dogovorili da se opet vidimo. Tražila je da napišem neke članke. Bio sam uporan i čvrsto sam se uhvatio za tu nevjerojatnu mogućnost koja mi se nenadano ukazala. Tako sam, malo po malo, postao novinar. Ili preciznije: književni novinar. Pisao sam prikaze knjiga, vodio intervju (prvi je bio s Pierrom Bourdieuom o *Distinkciji*: još uvijek sve pamtim kao da je bilo jučer). To je zanimanje za mene bilo neočekivana prilika da sudjelujem u intelektualnom životu. Ne u obliku kakav sam zamišljao i o kakvima sam snivao kao adolescent ili student. Ali, nalikovalo je tome. Odlazio bih na ručak s urednicima, družio se s autorima... Brzo sam se sprijateljio s nekima od njih, štoviše, sklopio sam blisko prijateljstvo s Pierrom Bourdieuom, s Michelom Foucaultom... Tako sam se, ubrzo nakon što sam bio odlučio odustati od svoje doktorske teze, a zahvaljujući neobičnoj životnoj slučajnosti koju su omogućila kompleksna preklapanja društvenih potreba i rizičnih odluka, našao u situaciji da se družim sa svim tim velikim imenima suvremene misli. U tim se novinama, ipak, nisam zadržao dugo: već su se preobrazile u jedan od glavnih vektora konzervativne revolucije o kojoj sam u više navrata govorio u ovoj knjizi. U ogromnoj

ofenzivi koja je pripremala organizaciju (jer sve je to bilo vrlo organizirano) pomaka političko-intelektualnog polja udesno, područje filozofije i društvenih znanosti i njihov pristup javnom, a naročito medijskom prostoru imali su centralnu, štoviše, odlučujuću ulogu. Bio sam previše povezan s Bourdieuom, s Foucaultom, odveć privržen obrani kritičkog mišljenja i nasljeđu svibnja '68... I uskoro sam postao nepoželjan. No, do tada sam ipak uspio steći neko ime u novinarskoj profesiji. Urednik jednog tjednika, koji je teško podnosio što Bourdieu ne mari za njega i što odbija sve ponude za razgovore ili pozive da nešto napiše, a u pokušaju da riješi problem koji je za njega već postao neka vrsta osobne opsesije, pozvao me da se pridružim redakcijskoj ekipi. Nisu mi se sviđale te novine. Nikada mi se nisu sviđale. Štoviše, bile su još revnije angažirane na neokonzervativnom zaokretu nego one iz kojih sam upravo bio otišao. Dugo sam se kolebao. ("Treba ipak živjeti od nečega", ponavljao mi je Bourdieu uvjeravajući me da se zaposlim ondje. "Dat ću vam intervju i ostavit će vas na miru naredne dvije godine.") No, zapravo ionako nisam imao puno izbora: od nečega sam stvarno morao živjeti!

Od prvoga sam se dana u tjedniku *Nouvel Observateur* osjećao loše. I to je blago rečeno. No, moje će ime u narednih nekoliko godina ipak biti povezano s tim novinama koje sam prezirao iz dubine duše. Nikad nisam uspio do kraja prihvatiti tu situaciju; iznova sam se našao u neskladu sa samim sobom. Nije posrijedi bio tek puki prezir, nego puno dublji i konkretniji osjećaj odbojnosti: jedan je mali akademski klan smatrao književne stranice časopisa teritorijem rezerviranim za sebe, koristeći ih

besramno za svoje bitke i promicanje svoje agende da cijeloj političko-intelektualnoj sceni nametne svoju moć i ostvari svoj zaokret prema reakcionarnoj misli. U svakom su trenutku vodili rat protiv svega što je bilo značajno i čemu nisu bili dorasli te svega onoga što je bilo i namjeravalo ostati ljevicom. Moje im je prisustvo mrsilo planove. Svaki članak koji bih napisao, svaki intervju koji sam vodio izazivao bi gnjev što se izražavao u različitim invektivama ili prijetnjama (intelektualni život nije uvijek pretjerano lijep kada ga osmotrimo izbliza. Stvarnost uopće ne odgovara idealiziranoj viziji kakvu imamo dok mu tek težimo pristupiti i sudjelovati u njemu.). Nakon cijelog niza kriza i okršaja čija me je brutalnost zapanjila, odlučio sam više ne rasipati energiju na te iscrpljujuće i jalove bitke. Tada sam odlučio da je taj “posao” za mene samo način da platim račune i da će mi redovita plaća koju primam poslužiti da pišem knjige. Kad podvučem crtu, ova su mi mučna iskustva zapravo bila izvanredan poticaj: potaknula su me da potražim nove putove, da se orijentiram prema novim smjerovima; da upregnem sve svoje snage kako bih se još jednom transformirao.

Moji spisateljski pokušaji isprva su bili književne naravi: počeo sam raditi na dva različita romana kojima sam u drugoj polovici 1980-ih godina posvetio puno vremena. Prvi projekt bio je inspiriran mojim prijateljskim odnosima – i mojim razgovorima – s Dumézilom i Foucaultom. Htio sam opisati tri generacije gejeva koje povezuje prijateljstvo. Tri epohe, tri života: svaki od njih obilježen i postojanošću i promjenom. Napisao sam nekih stotinjak stranica, možda i malo više. Mučio sam se s nastavljanjem sve do trenutka

kada sam taj snop papira pospremio u nekakav ormar. Vraćao bih se s vremena na vrijeme tome što sam zvao “moj roman”, umišljajući si da ću ga jednoga dana uspjeti završiti. Ali, baš i ne! Kada sam pročitao *The Swimming-Pool Library* Alana Hollinghursta, roman koji je bio sličan onomu što sam zamislio, ostao sam zadivljen vještinom i mogao sam točno odmjeriti ponor koji moje skice dijeli od dovršenog djela: bacio sam, doslovno, svoj rukopis u smeće. Drugi roman koji sam započeo bio je o ljubavnom paru inspiriranom stvarnim parom, Benjaminom Brittenom i Peterom Pearsom, a tematski se ticao stvaralačke aktivnosti koja izrasta iz ljubavne veze. Oduševio sam se Brittenom, naročito njegovim operama koje je često pisao za Pearsov glas (*Peter Grimes, Billy Budd, Death in Venice...*). Je li mi nedostajalo ustrajnosti? Ili romansijerskog dara? Ili sam, naprosto, shvatio da samo igram nekakvu igru? Gonile su me stare ambicije i nisam ih se bio kadar odreći pa sam oponašao gestu. Maštao sam o sebi kao o piscu, ali nikakve predispozicije nisam imao da to postanem. Malo po malo, odustao sam od tih književnih pokušaja, a da ih nikad nisam istinski zaboravio: još uvijek pokatkad zažalim što nisam imao strpljenja ili snage da nastavim tim putem.

Te moje odbačene pokušaje povezivala je zajednička nit: u oba sam se slučaja zanimao za gej povijest i gej subjektivnost. Začudno je što nikada nisam ni pomislio izraditi pripovijest posvećenu društvenim klasama uzimajući, na primjer, kao polazišnu točku put djeteta iz radničke klase koje se udaljava od svoje obitelji, a onda u okviru takve priče rekonstruirati život dviju ili triju

generacija, onoga što ih odvaja i onoga što ih ipak povezuje. U svakom slučaju, moji pohodi u područje fikcije neće dugo potrajati, a ja ću se ubrzo okrenuti onomu što me već dugo privlačilo i što sam dugo bio odgađao: pisanju o intelektualnom životu i povijesti mišljenja. Počeo sam s dvije knjige razgovora (s Georgesom Dumézilom i Claudeom Lévi-Straussom). To se u početku na neki način nastavljalo na moj dotadašnji novinarski rad. No, prelazak na dimenziju knjige promijenio je sve. Kada sam pisao prvu knjigu, 1986. godine, Dumézil mi je predložio da napišem biografiju Foucaulta koji je umro dvije godine ranije. Pomogao mi je u prvim koracima povjerivši mi brojne informacije i dokumente, prije nego što je i sâm preminuo. Za mene je ta knjiga bila način da odam počast Foucaultu u vrijeme kada su njegovo ime i djelo vrijeđali i difamirali različiti neokonzervativni eskadroni koji su se, jedne za drugom, dočepali svih ključnih pozicija javne riječi te zbog toga vjerovali da svi dijele njihovu ideologiju i njihove anateme pa čak i da je, kako su neumorno proglašavali, nastupila nova "paradigma" u društvenim znanostima (dok je, u stvari, posrijedi bio pokušaj nasilnog udara i preuzimanja). Moja biografija Foucaulta bila je ambiciozna i nije bila oportuna; doživjela je uspjeh i igrala je, vjerujem, važnu ulogu u otporu protiv sve snažnije ideološke kontrarevolucije koji se počeo manifestirati u javnom prostoru. Prevedena je, također, na mnoge jezike. Počeli su mi zbog nje stizati pozivi da sudjelujem na konferencijama i držim predavanja... Malo po malo, svijet novinarstva bivao mi je sve daljim ili sam se, bolje rečeno, od njega sve više udaljavao. Naravno, još uvijek bih svake godine objavio

po nekoliko članaka, napravio nekoliko intervjua, ali to je postajalo sve rjeđe jer sam skoro čitavo svoje vrijeme počeo posvećivati pisanju knjiga i sudjelovanju u akademskim aktivnostima u inozemstvu. Promijenio sam zanimanje. Taj novi život doveo me u kontakt s autorima i radovima koji su obnavljali i preoblikovali intelektualni krajolik, naročito se zanimajući za pitanja koja su u istraživanjima sve do tad bila zanemarena. Želio sam biti dio tog pokreta. Počeo sam pisati više teorijski usmjerena djela: prvo je bila knjiga *Razmišljanja o gej pitanju*, a potom je uslijedio *Moral manjinskog*.

Trebalo je vremena da počnem misliti u svoje vlastito ime. Dobiti osjećaj legitimiteta za tako nešto nije nimalo jednostavno; štoviše, nužno je da nas za to legitimira naša čitava prošlost ili da legitimitet potječe iz društvenog svijeta ili različitih institucija. Unatoč ludim snovima koje sam sanjao u mladosti, nije mi bilo nimalo lako osjetiti se sposobnim – odnosno društveno ovlaštenim – za pisanje knjiga, naročito teorijskih. Postoje snovi. I postoji realnost. Nije dovoljno tek biti ustrajnim ili tvrdoglavim da bi se to dvoje podudarilo; nužne su također i odgovarajuće okolnosti. U obitelji u kojoj sam odrastao nismo imali knjige. U suprotnosti s onime što Sartre piše u *Riječima*, autobiografskom tekstu o svom djetinjstvu u kojem nastoji rekonstruirati povijest jednog "poziva" ili čak "misije", dakle neku vrstu društvene predodređenosti za književni i filozofski život, ja u taj život nisam bio "pozvan".⁷¹ Pisanje za mene nije bilo znak budućeg poziva koji su već prije najavile moje dječjačke igre, zadivljeni pogledi odraslih u mojoj okolini, zaprepaštenih mojim prijevremeno

razvijenim govornim sposobnostima koje će se onda, kad sazre vrijeme, samo potvrditi. Naprotiv. Mene je čekala drugačija sudbina: svoje sam želje morao svesti na razinu svojih društvenih mogućnosti. Trebao sam se, dakle, boriti – najprije protiv samoga sebe – kako bih stvorio određene mogućnosti i zaslužio neka prava koja su drugima bila unaprijed dostupna. Morao sam tapkajući napredovati putovima koji su povlaštenijima od mene bili prohodni i širom otvoreni. Često sam i sam morao utabati put kada bi se pokazalo da oni postojeći nisu otvoreni za ljude poput mene. Novi status koji sam stekao sredinom 1990-ih godina i novo međunarodno okruženje u kojemu sam se najednom našao za mene su, ponešto odgođeno, odigrali ulogu koju su klasni habitus ili obrazovne putanje kroz prestižne institucije za druge igrale nešto ranije u životu.

Puno sam vremena proveo putujući po Europi, Latinskoj Americi i, posebno, Sjedinjenim Američkim Državama: držao sam predavanja u Chicagu, govorio na simpozijima u New Yorku ili na Harvardu, podučavao na Berkeleyju, proveo neko vrijeme na Princetonu...

Sveučilište Yale mi je dodijelilo nagradu. Moj rad na intelektualnoj povijesti, homoseksualnosti i manjinskoj subjektivnosti doveli su me, dakle, ondje gdje mi moje klasno porijeklo, smješteno na najniže prečke društvene ljestvice, nikad ne bi moglo probuditi ni nadu da ću jednoga dana dospjeti, a osim toga mi je zapravo ostavljalo jako male šanse da to postignem.

2

Prilikom preuzimanja nagrade trebao sam održati posve formalno izlaganje. Kada su od mene zatražili naslov i sažetak, odlučio sam kritički nanovo pročitati knjige koje su me dovele do toga da dobijem tu nagradu i sudjelujem u toj ceremoniji. U predavanju sam htio promisliti o načinima na koje retrospektivno konstruiramo vlastitu prošlost, kroz teorijske i političke kategorije koje su nam na raspolaganju u društvu u kojem živimo. Počeo sam evokacijom smrti svojeg oca i dana provedenog s majkom, dana u kojem smo otvorili kutije sa starim fotografijama i mojim ponovnim otkrivanjem, na svakoj od njih, univerzuma u kojem sam nekada živio. Nakon što sam opisao svoje djetinjstvo radničkog sina, zapitao sam se zašto mi nikada nije palo na pamet ni promišljati o toj povijesti, zašto nikad nisam osjetio želju, zašto nikada tu povijest nisam ni pomislio uzeti za polazišnu točku svog rada. Citirao sam odlomak iz intervjua s Annie Ernaux koji mi je bio izrazito značajan i dirljiv: kada su je pitali o utjecaju koji je Bourdieuovo djelo izvršilo na njezin rad, ispričala je kako je, kada je kao vrlo mlada pravila prve korake u svijet književnosti, u svoj dnevnik (iz 1962. godine) zabilježila: "Osvetit ću svoju

rasu!” Značilo je to, objasniti će, da će osvetiti svijet iz kojeg je potekla, svijet društveno podčinjenih. Tada još uvijek nije bila sigurna koja je forma najpogodnija za izvedbu tog projekta. Nekoliko godina kasnije, dodaje, “nakon i na tragu ‘68., u trenucima osobne i pedagoške krize, otkrila sam *Nasljednike* [*Héritiers*]”. Oni su za nju postali “tajni nalog” da “uroni” u svoje sjećanje i “piše o razdoru koji prati putanju društvenog uspona, o sramu koji sa sobom nosi, itd.”.

Poput nje, i ja sam u kontekstu političkog pokreta i popratnog teorijskog vrenja osjetio potrebu “zaroniti” u svoje sjećanje i pisati kako bih “osvetio svoju rasu”. Međutim, “rasa” koju sam htio osvetiti bila je drugačija pa je stoga i pamćenje koje sam istraživao bilo drugačije. Kolektivni pokreti koji pojedincima pružaju sredstva konstituiranja sebe kao političkih subjekata nude im i određene kategorije samopercepcije. Referentni okvir čitanja samoga sebe odnosi se na sadašnjost, ali, naravno, i na prošlost. Teorijske i političke sheme prethode načinima na koje razmišljamo sami o sebi i oblikuju ih te tako tvore mogućnost pamćenja koje je ujedno kolektivno i individualno: upravo se sa stanovišta suvremene politike osvrćemo unatrag i promišljamo o načinima na koje djeluju mehanizmi društvene dominacije i podčinjavanja, kao i načinima na koje su se izvodile reformulacije sebstva proizvedene procesima otpora, bilo da su oni bili osviješteni ili su naprosto proizlazili iz svakodnevnih prakse. Ti politički okviri pamćenja u velikoj mjeri definiraju dijete koje smo bili i djetinjstvo koje smo živjeli.

Pa ipak, ako je točno da kolektivno sjećanje, na što nam je još Halbwachs svratio pozornost – to sjećanje grupe kojoj pripadamo ili s kojom se identificiramo, doprinoseći time njezinu stvaranju i postojanju – nužno uvjetuje individualno pamćenje, također je točno da svaki pojedinac pripada mnogim grupama. Istovremeno ili sukcesivno.⁷² Te se grupe nekad ukrštaju; one uvijek evoluiraju i neprestano se transformiraju. Stoga “kolektivna pamćenja”, a s njima i individualna pamćenja i prošlost pojedinaca nisu samo mnogostruka nego i promjenjiva. Razrađuju se u mnogostrukim i heterogenim prostorima i vremenitostima koje bi bilo uzalud pokušavati svesti na jedinstvo ili ih hijerarhizirati prema važnosti. Naposlijetku, prva knjige Annie Ernaux, *Armoires vides* [*Prazni ormari*] iz 1974. godine ne evocira samo društveni svijet njezina djetinjstva i mladosti; ona pripovijeda i o traumatičnom iskustvu ilegalnog pobačaja koje je proživjela s dvadeset godina.⁷³ Kada se kasnije, u romanu *Les Années* [*Godine*], osvrće na trenutak u kojemu je projekt pisanja za nju postao način oporavka i vraćanja svega što je “potisnula kao sramno”, svega što je sada postalo “vrijedno ponovnog pronalaženja i otkrivanja”, Ernaux naglašava do koje je mjere “pamćenje koje se oslobađa poniženja” za nju ocrtalo budućnost koja je u jednakoj mjeri politička, književna i intelektualna, u kojoj će moći nastaviti prisvajati različite etape svoje putanje, različite dimenzije konstitutivne za njezinu ličnost: “Boriti se za pravo žena na pobačaj, boriti se protiv društvene nepravde te shvatiti kako je postala baš tom ženom koja jest za nju su bili jedno te isto.”⁷⁴

U vrijeme mog studija 1960-ih i 1970-ih godina, kada je marksizam dominirao francuskim intelektualnim životom, ili barem intelektualnim životom Ljevice, druge su se "borbe" činile "sekundarnima" ili ih se čak prokazivalo kao "malograđanske diverzije" koje odvrćaju pažnju od jedine bitke vrijedne interesa, jedine "istinske" borbe: borbe radničke klase. Inzistirajući na svim tim dimenzijama – spolnoj, seksualnoj ili rasnoj subjektivaciji, između ostalih... – koje je onodobni marksizam ostavljao po strani, usmjeravajući pozornost isključivo na klasnu potlačenost, pokreti koji su nazivani "kulturnim pokretima" pokušavali su naći druge pristupe problematizaciji življenog iskustva i time su često i u velikoj mjeri zanemarili klasnu potlačenost.

Je li onda, u svrhu nadvladavanja cenzure koju je vršio onodobni marksizam i koja je iz okvira političke i teorijske percepcije izgnala čitav skup pitanja koja su se odnosila na rod ili seksualnost, bilo neizbježno kroz te nove borbe cenzurirati ili isključiti ono što nas je marksizam navikao "percipirati" kao jedini oblik dominacije? Je li, shodno tome, nestajanje marksizma, ili barem potiskivanje marksizma kao hegemonijskog diskursa Ljevice bio nužan uvjet koji je omogućio da politički promišljamo o mehanizmima seksualnog, rasnog i drugih podčinjavanja te o proizvodnji manjinskih subjektivnosti? Vjerojatno jest.

No, zašto bismo trebali birati između različitih borbi koje se vode protiv različitih aspekata dominacije? Ako smo po naravi svog bića smješteni na presjeku mnogih kolektivnih određenja, a stoga i mnogih "identiteta", zašto je nužno uspostaviti jedan, a ne neki drugi osnovni

fokus političkog interesa, iako znamo da svaki pokret ima tendenciju nametnuti vlastite specifične principe podjele društvenog svijeta kao prvorazredne i prioritete? Ako smo kao politički subjekti proizvedeni i oblikovani diskursima i teorijama, nije li naša zadaća izgraditi diskurse i teorije koji će nam omogućiti da nikada ne zanemarimo neki aspekt, da izvan vidnog polja ili izvan polja djelovanja ne ostavimo ni jedno područje potlačenosti, niti jedan registar dominacije, nikakav oblik podređivanja, nijedan oblik srama koji proizlazi iz interpelacije uvredom? Da izgradimo teorije koje će nam omogućiti da budemo spremni dočekati svaki novi pokret koji će u političku diskusiju uvesti nove probleme, nove glasove koje nismo čuli ili ih nismo očekivali?⁷⁵

To je predavanje na Yaleu za mene bilo istinsko iskušenje jer je, između ostalog, predstavljalo ključni moment u mom procesu inicijacije. Tek što sam održao izlaganje, već mi se javila ideja da se vratim knjizi koju sam planirao nedugo nakon što je otac umro – kojoj sam odmah dao naslov *Povratak u Reims* – i od koje sam odustao nekoliko tjedana kasnije jer mi se činilo nemoguće nastaviti raditi na tome. No, onda sam stao mahnitito čitati sve povezano s tom temom. Znao sam da se takav plan – dakle plan pisanja o "povratku" – može izvesti samo kroz posredovanje, ili je možda bolje reći filtriranje različitim kulturnim referencama: književnim, teorijskim, političkim... Te će mi reference omogućiti da razmišljam o temi "povratka", pomoći mi da uobličim ono što imam reći te mi, što je možda najvažnije, omogućiti da neutraliziram emocionalni

naboj koji bi mi, ako bih se morao suočiti s “realnim” bez takvog posredujućeg ekrana, sigurno bio previše intenzivan. Obećao sam si, međutim, da ću tek nakon što dovršim pisanje završnog poglavlja ove knjige pročitati roman *Border Country* Raymonda Williamsa.⁷⁶ Imao sam predosjećaj da bi taj roman mogao imati presnažan utjecaj na moje pisanje. I tako sam pričekao. Pišući ove zaključne stranice upravo sam priveo kraju i čitanje tog romana. Zaplet počinje saznanjem profesora na londonskom sveučilištu da je njegov otac doživio srčani udar i da su mu dani odbrojani. Požuri se ukrcati na vlak. Priča nas potom vraća u prošlost gdje promatramo kako se odvijaju etape njegova životnog itinerara, od djetinjstva u radničkoj klasi u Walesu do trenutka kada se, netom prije najavljene smrti, vraća u svoju obitelj. U međuvremenu čitam o sve većem udaljavanju od društvene sredine njegova djetinjstva, o nelagodi i sramu koji predstavljaju gotovo neizbježan učinak tog udaljavanja te o obvezi koju, sada kada se “vratio”, osjeća: nanovo u mislima proživjeti svoje djetinjstvo i adolescenciju. U središtu je ove priče, naravno, njegov odlazak na fakultet, omogućen zahvaljujući potpori roditelja svjesnih da će njihovi napori i žrtve rezultirati odvajanjem od sina. Na zadnjoj stranici glavni lik shvaća da “povratak” nije moguć, da nije moguće tek tako porušiti prepreke koje su građene toliko godina. Jedino čemu se možda možemo nadati u pokušaju da uskladimo prošlost sa sadašnjošću jest izmirenje sa samima sobom i svijetom koji smo napustili. Na kraju trezveno izjavljuje da je “premjerio udaljenost”, a da “premjerivši udaljenost” “okončavamo egzil”.

Je li u pravu? Je li u krivu? Nisam siguran mogu li odlučiti. Sve što znam jest da sam, završavajući čitanje tog romana, a u trenutku kada sin dozna da mu je umro otac s kojim je na koncu jedva imao vremena nanovo uspostaviti iščezle emotivne veze, osjetio kako mi na oči naviru suze. Zar ću zaplakati? Ali, nad čime? Za kim ću plakati? Likovima u romanu? Za vlastitim ocem? Srce mi se stegnulo, pomislio sam na njega i požalio što ga nisam još jednom vidio, što ga nisam pokušao razumjeti ili nekada s njime porazgovarati. Što sam, zapravo, dopustio da me porazi nasilje društvenog svijeta, baš kao što je bilo porazilo i njega.

Nekoliko godina ranije, kada sam se našao bez zajamčenih i stalnih prihoda, činilo se sasvim prirodnim da poduzmem nužne korake kako bih se zaposlio na sveučilištu u Francuskoj. Moje knjige i predavanja koja sam držao na američkim sveučilištima davale su mi pravo da pokucam na ta vrata. Nakon dugog zaobilaznog puta nanovo sam se našao u istim tim prostorima koje sam napustio krajem 1970-ih, kada nisam imao neophodne društvene kompetencije da bih im pripadao. Danas sam profesor. Kada sam majci kazao da su mi ponudili mjesto profesora na sveučilištu, pitala me, duboko ganuta novostima:

- “Bit ćeš profesor – čega? Filozofije?
- Sociologije, ipak.
- Što je to? Nešto o društvu?”

Bilješke

- 01 Claude Simon, *Le Jardin des plantes*, Paris, Minuit, 1997., str. 196-197.
- 02 Ulomak iz *Andromahe* Jeana Racinea: "Sjeti se, Cefizo, te noći strašna sjaja, što za sav jedan narod bješe noć bez kraja!", Jean Racine, *Drame*, Naklada Juričić, 2002., preveo: Vladimir Gerić, str. 52.
- 03 Ulomak iz pjesme "Green" Paula Verlainea: "Evo lišće i cvijeće, grane, plodovi zreli, evo i mog srca, što samo za vas bije..." *Antologija francuskog pjesništva*, ur. Zvomir Mrkonjić i Mirko Tomasović, Zagreb, ArTresor naklada, 1998., preveo: Nikola Miličević, str. 320.
- 04 Ulomak iz soneta Stéphana Mallarméa: "Prostor sličan sebi uvećan il mali zle vatre u tami zbi za posmatrače..." Stéphane Mallarmé: *Poezija*, Beograd, Nolit, 1985., preveo: Kolja Mičević, str. 58.
- 05 Roland Barthes, *Journal de deuil*, Paris, Seuil, 2009., str. 83. (prijevod: *Dnevnik korote*, Naklada Pelago, 2013., prevela: Morana Čale, str. 81.)
- 06 Cf. Didier Eribon, *Réflexions sur la question gay*, Paris, Fayard, 1999.
- 07 Tekst tog predgovora objavio sam na francuskom u svojoj zbirci *Héresies. Essais sur la théorie de la sexualité*, Pariz, Fayard, 2003. [*Hereze. Eseji o teoriji seksualnosti*]. Za englesku verziju predgovora, vidi: *Insult and the Making of the Gay Self*, Durham, NC, Duke University Press, 2004.
- 08 Paul Nizan, *Antoine Bloyé* [1933.], Pariz, Grasset, "Les Cahiers rouges", 2005., str. 207-209.
- 09 Annie Ernaux, *La Place* [1983.], *Une femme* [1987.] i *La Honte* [1997.], Pariz, Gallimard.

- 10 James Baldwin, "Notes of a Native Son" [1955.], u: *Notes of a Native Son* [1964.], London i New York, Penguin Books, 1995., str. 98.
- 11 Ibid., str. 85-86.
- 12 "To avoid the journey back is to avoid the Self, to avoid 'life'" (James Baldwin, *Conversations*, ur: Fred L. Standley i Louis H. Pratt, Jackson, University Press of Mississippi, 1989., str. 60). O ovome vidi i: David Leeming, James Baldwin: *A Biography*, New York, Alfred A. Knopf, 1994.
- 13 O ovome upućujem na knjigu Virginie de Luca Barrusse: *Les Familles nombreuses. Une question démographique, un enjeu politique* (1880-1940), Rennes, Presses universitaires de Rennes, 2008. Vidi također: Remi Lenoir, *Généalogie de la morale familiale*, Paris, Seuil, 2003.
- 14 Cf. Alain Coscia-Moranne, *Reims, un laboratoire pour l'habitat. Des cités-jardins aux quartiers-jardins*, Reims, CRDP Champagne-Ardenne, 2005, et Delphine Herny, *Chemin vert. L'œuvre d'éducation populaire dans une cité-jardin emblématique*, Reims 1919-1939, Reims, CRDP Champagne-Ardenne, 2002. Vidi također: Delphine Henry, *La Cité-Jardin. Une histoire ancienne, une idée d'avenir*, site du CRDP Champagne-Ardenne.
- 15 Gilles Deleuze, "Gauche", u: *L'Abécédaire de Gilles Deleuze*, DVD, Éditions du Montparnasse, 2004.
- 16 O podjeli između "njih" i "nas" u radničkoj klasi, vidi: Richard Hoggart, *La Culture du pauvre*, Paris, Minuit, 1970, str. 177 sv.
- 17 Vidi: Francine Muel-Dreyfus, *Le Métier d'éducateur*, Paris, Minuit, 1983, str. 46-47.
- 18 Annie Ernaux, *Une femme*, op.cit., str. 33.
- 19 Možda se ovime može objasniti činjenicu da u radničkoj klasi vrlo elastični i prilagodljivi običaji mogu koegzistirati s prilično rigoroznim moralom. I upravo ta mješavina fleksibilnosti u praksi i rigidnosti u ideologiji, čini ljude vrlo ranjivima na tračeve, glasine, i tko je što rekao o čemu.
- 20 Paul Éluard, "Comprenne qui voudra", u: *Au rendez-vous allemand*, Paris, Minuit, 1945.
- 21 Marguerite Duras, *Hiroshima mon amour*, Pariz, Gallimard, "Folio", 1972.
- 22 Cf. Fabrice Virgili, *La France "virile". Des femmes tondues à la Libération*, Pariz, Payot, 2000.
- 23 Annie Ernaux, *Une femme*, op.cit., str. 66.
- 24 Upućujem ovdje na lijepe retke Carolyn Kay Steedman o njezinoj majci iz knjige: *Landscape for a Good Woman. A Story of Two Lives*, New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 1987, str. 8-9. Vidi također i njezinu žestoku kritiku knjige Richarda Hoggarta, *The Uses of Literacy* koja, prema njoj, predstavlja jednu ahistorijsku sliku radničkog svijeta i slavi njegovu priprostost i psihološku nepokretnost, kao da se radnička klasa prestala mijenjati i preobražavati kad ju je budućí sociolog napustio. (ibid., str. 11-12).
- 25 Lacanov sam diskurs – homofoban u samom načelu – o "uzrocima homoseksualnosti" analizirao u knjizi *Moral manjinskog. Varijacije na temu Jeana Geneta*, Pariz, Fayard, 2001, str. 235-284.
- 26 Raymond Aron, "Science et conscience de la société", u: *Les Sociétés modernes*, Pariz, PUF, "Quadrige", 2006., str. 57.
- 27 Cf. Richard Hoggart, 33 Newport Street. *Autobiographie d'un intellectuel issu des classes populaires*, Pariz, Gallimard/Seuil, "Hautes études", 1991.
- 28 John Edgar Wideman, *Brothers and Keepers* [1984.]
- 29 Ibid.
- 30 John Edgar Wideman, *Fanon*, Boston-New York, Houghton, Mifflin, 2008., str. 62-63.
- 31 Pierre Bourdieu, *Réponses. Pour une anthropologie réflexive*, Paris, Seuil, 1992., str. 78.
- 32 Pierre Bourdieu, "L'idéologie jacobine" [1966.], u: *Interventions. Science sociale et action politique, 1961-2001*, Marseille, Agone, 2002., str. 56.
- 33 Cf. Stéphane Beaud et Michel Pialoux, *Retour sur la condition ouvrière. Enquête aux usines Peugeot de Sochaux-Montbéliard*, Pariz, Fayard, 1999.
- 34 Činjenica da je jedan tako blesav i reakcionaran koncept kao što je "masovni individualizam" mogao doživjeti procvat u različitim analizama "prekarizacije" tržišta rada puno više govori o turobnoj karijeri sociologa koji ga koriste i koja ih je vodila od ljevičarske kritike do tehnokratskih klikā i neokonzervativnog mišljenja, nego o "transformaciji društvenog pitanja".

- 35 O preobrazbi ekonomskih diskursa i politika, vidi: Frédéric Lebaron, *Le Savant, la politique et la mondialisation*, Bellecombe-en-Bauges, Le Croquant, 2003.
- 36 Tom mi je neobičnom formulacijom ukazala na to da je u prvom krugu predsjedničkih izbora 2002. godine glasala za Le Pena, a u drugom za Chiraca, protiv Le Pena. Na predsjedničkim izborima 2007. godine glasala je u oba kruga za Sarkozyja.
- 37 O svemu što je tome prethodilo, upućujem na moju knjigu *D'une révolution conservatrice et de ses effets sur la gauche française*, Pariz, Léo Scheer, 2007.
- 38 Jean-Paul Sartre, "Élections, piège à cons", u: *Situations*, X, Pariz, Gallimard, str. 397-401.
- 39 Maurice Merleau-Ponty, "Sur l'abstention", u: *Signes*, Pariz, Gallimard, 1960, str. 397-401.
- 40 O društvenim, političkim i ideološkim procesima koji će na analogan način u Velikoj Britaniji dovesti do stvaranja historijskog bloka koji buržoaziju i velike dijelove nižih klasa objedinjuje u glasanju za stranke desnice, vidi: Stuart Hall, *The Hard Road to Renewal. Thatcherism and the Crisis of the Left*, London, Verso, 1988.
- 41 O glasanju za Nacionalnu frontu vidi članak Particka Lehinguea, "L'objectivation statistique des électors: que savons-nous des électeurs du Front national?", u: Jacques Lagroye, *La Politisation*, Pariz, Belin, 2003., str. 247-278.
- 42 O tim promjenama kroz koje iz generacije u generaciju radnička klasa prolazi u odnosu na ljevicu i desnicu, vidi ranije spomenuti članak Patricka Lehinguea.
- 43 Vrlo realističan opis tog rasizma francuske radničke klase i životnih uvjeta imigrantskih radnika 1950-ih godina može se naći u romanu Claire Etcherelli, *Élise ou la vraie vie* [1967.], Pariz, Gallimard, "Folio", 1977.
- 44 U knjizi *Élise ou la vraie vie* vidimo sindikaliziranu radničku klasu, blisku Komunističkoj partiji, koja izražava svoj rasizam unutar tvornice. Neki čak i opravdavaju neprijateljstvo prema Alžircima i Tunizanima činjenicom da ovi nisu sudjelovali u štrajku za povećanje plaća.
- 45 O rasizmu i antisemitizmu francuskih radničkih miljea (naročito ljevice) kao i radničkih pokreta desnice, vidi: Zeev Sternhell, *La Droite révolutionnaire, 1885-1914*, Pariz, Fayard, 2000., naročito četvrto poglavlje, "L'antisémitisme de gauche", i šesto poglavlje, "Une droite prolétarienne: les Jaunes". Vidi također, od istog autora, *Ni droite ni gauche. L'idéologie fasciste en France*, Pariz, Fayard, 2000.
- 46 O teorijama koje se suprotstavljaju ljevici i marksizmu i predlažu druge okvire mišljenja radničkog stanja te mjesta i uloge radnika u društvu, vidi Zeev Sternhell, *La Droite révolutionnaire*, op.cit., naročito deveto poglavlje, "À la recherche d'une assise populaire: l'Action française et le prolétariat".
- 47 Za kritiku "iskustva" kao neposrednog "dokaza" i analizu uloge diskursa i političkih teorija u raspodjeli/kategorizaciji percepcija, praksi i značenja koje oni zadobivaju, vidi Joan W. Scott, "L'évidence de l'expérience", u: *Théorie critique de l'histoire. Identités, expériences, politiques*, Pariz, Fayard, 2009, str. 65-126.
- 48 Upućujem ovdje na važne primjedbe Sturta Halla u knjizi *The Hard Road to Renewal*, op.cit.
- 49 Za pohvalu zajedničkoj "kompetenciji" i "izvlačenju iz šešira" kao regulatornom načelu "moći naroda", vidi Jacques Rancière, *La Haine de la démocratie*, Pariz, La Fabrique, 2005. Čini se da je i sâm Rancière neodređeno svjestan problema, premda ga nikad ne formulira (I to s razlogom! To bi, naime, dovelo u pitanje velik broj njegovih pretpostavki) jer nas svi ti primjeri demokratskih izraza koje spominje upućuju na ono što on označava riječju "borba", ili "pokreti", dakle na kolektivne i organizirane manifestacije disidentskog mišljenja. To pokazuje da "moć naroda" kao temelj demokracije nikada nije moć nediferenciranih i međuzamjenjivih pojedinaca. Ona je uvijek već upisana u heterogene društvene i političke okvire koji su jedni s drugima u sukobu. Stoga baš te okvire bilo kakva refleksija o demokraciji treba smjestiti u središte svog interesa i ispitivanja.
- 50 Taj ključni element kao što je posredovanje stranaka izostaje u Sartreovu modelu (koji je u vrijeme pisanja teksta o glasanju bio pod utjecajem goštičkog spontanizma). Nasuprot tome, Bourdieu ga naglašava u članku: "Le mystère du ministère. Des volontés particulières à la 'volonté générale'", *Actes de la recherche en sciences sociales*, nr. 140, 2001., str. 7-13.

- 51 Ovdje se slažem s analizom Stuartha Halla iz poglavlja "Gramsci and Us", u: *The Hard Road to Renewal*, op.cit., str. 163-173.
- 52 Uz pomoć, naravno, stranačkih intelektualaca i vlade koji su naumili definirati ono što je političko i ono što nije, ono što je "demokratsko" i ono što je "protudemokratsko", i tako dalje, toliko pokušaja koji predstavljaju suprotnost od onoga što bi trebali biti intelektualni rad – promišljanje o društvenom svijetu u njegovoj mobilnosti umjesto da ga nastojimo propisati – i demokratska aktivnost, koju se ne da zatvoriti u diktate tih autoritarnih ideologa povezanih sa svim tehnokracijama i birokracijama, dakle sa svim institucijama i sa svakom instancijom moći. Kao spasonosni protuotrov za te antidemokratske impulse, vidi knjigu Sandre Laugier, *Une autre pensée politique américaine. La démocratie radicale d'Emerson à Stanley Cavell*, Pariz, Michel Houdiard, 2004.
- 53 Pierre Bourdieu, *Esquisse pour une auto-analyse*, Pariz, Raisons d'agir éditions, 2004., str. 123, 121 i 120.
- 54 Ibid.; str 120.
- 55 Ibid., str 126-127.
- 56 Ibid., str 126.
- 57 O povezanosti maskulinističkih vrijednosti dječaka koji pripadaju mljevu radničke klase i nižih klasa – naročito odbijanju autoriteta i netrpeljivosti prema dobrim učenicima koje se smatra "kolonizacijom" – školskoj eliminaciji te njihovoj posljednjoj predodređenosti za radnička zanimanja vidi: Paul Willis, *Learning to Labour. How Working Class Kids Get Working Class Jobs*, Westmead (G.-B.), Saxon House, 1977.
- 58 Pierre Bourdieu, *Esquisse pour une auto-analyse*, op. cit., str. 103-104. U svojem sam dnevniku iz 2004., dakle, kada se knjiga pojavila u Francuskoj, prepričao neke od brojnih razgovora koje sam s njim vodio o tim i drugim temama, dok je pisao i nakon što mi je dao da pročitam rukopis (cf. Didier Eribon, *Sur cet instant fragile... Carnets, siječanj-kolovoz 2004.*, Pariz, Fayard, 2004.). Na moje kritike odgovorio je da će, kada bude radio na francuskom izdanju knjige koja je prije toga objavljena u Njemačkoj, napraviti izmjene na tim stranicama. Prije nego je to učinio, zatekla ga je smrt.
- 59 O tim maskulinim – ali i klasno zasnovanim – kategorijama koje su na djelu u diskursu kojim se sociologija uspostavlja kao "znanost" u opreci s filozofijom, vidi: Geoffroy de Lagasnerie, "L'inconscient sociologique. Émile Durkheim, Clause Lévi-Strauss et Pierre Bourdieu au miroir de la philosophie", *Les Temps modernes*, nr. 654, 2009., str. 99-108.
- 60 Ovu točku razvijam u *Razmišljanjima o gej pitanju*, op.cit., i u *Moralu manjinske*, op.cit. Ta specifično gej upotreba kulture nedostaje u modelu koji se razvija u *Distinkciji* (Pariz, Minuit, 1979.; *Distinkcija – Društvena kritika suđenja*, Zagreb, Antibarbarus, 2011.; prevela: Jagoda Milinković) – s čime se Bourdieu, kad sam mu jednom prilikom uputio tu primjedbu, odmah složio.
- 61 Richard Hoggart to naglašava u *33 Newport Street*, op.cit.
- 62 Pierre Bourdieu, *La Distinction*, op. cit., str 146.
- 63 Guy Hocquenghem će oštro kritizirati Reicha u knjizi *Le Désir homosexuel (Homoseksualna žudnja)* iz 1972. godine (cf. Izdanje Pariz, Fayard, 2000., str. 154 sv.). O oduševljenju jednog dijela homoseksualnog pokreta Reichom iz 1970-ih godina vidi Thierry Voeltzel, *Vingt ans et après*, Pariz, Grasset, 1978., naročito str. 18 i 29 (ta je knjiga dijalog između mladog muškarca u dvadesetim godinama i "starijeg prijatelja" koji je nitko drugi doli Michel Foucault. Komentirao sam taj tekst u knjizi *Réflexions sur la question gay*, op.cit., str. 443-439).
- 64 Michel Foucault, *Histoire de la sexualité, tom I: La volonté de savoir*, Pariz, Gallimard, 1976. (prijevod: *Povijest seksualnosti 1: Volja za znanjem*, Zagreb, Domino, 2013., prev: Zlatko Würzberg). Upućujem na ovo u mojim analizama Foucaultova postupka u trećem dijelu knjige *Réflexions sur la question gay*, op.cit., u *Une morale du minoritaire*, op.cit., i u *Échapper à la psychanalyse*, Paris, Léo Scheer, 2005.
- 65 Cf. Eve Kosofsky Sedgwick, *Epistemology of the Closet*, Berkeley, University of California Press, 1990. Njezinim sam se analizama u velikoj mjeri nadahnjivao u svojoj knjizi *Réflexions sur la question gay*, op.cit.
- 66 George Chauncey, *Gay New York. Gender, Urban Culture and the Making of a Gay Male World, 1890-1940*, New York, Knopf, 1994.; francuski prijevod: *Gay New York, 1890-1940*, Pariz, Fayard, 2003.

- 67 Erving Goffman, *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*, Englewoods Cliff, NJ, Prentice-Hall, 1963. O simboličkoj dominaciji vidi: Pierre Bourdieu, *Méditations Pascaliennes*, Seuil, 1997, str. 203-204.
- 68 Cf. Georges Dumézil, *Loki*, Pariz, Maisonneuve, 1948., i moji komentari na tu knjigu u: "Le crime de Loki", u *Hérésies*, op.cit., str. 19-32.
- 69 Patrick Chamoiseau, *Écrire en pays dominé*, Pariz, Gallimard, 1997., str. 23-24.
- 70 Eve Kosofsky Sedgwick, "Shame, Theatricality and Queer Performativity: Henry James' The Art of the Novel", u: *Touching Feeling. Affect, Pedagogy, Performativity*, Durham, NC, Duke University Press, 2002., str. 35-36.
- 71 Jean-Paul Sartre, *Les Mots* [1964.], Paris, Gallimard, "Folio", 1977., str. 139.
- 72 Cf. Maurice Halbwachs, *Les Cadres sociaux de la mémoire* [1925.], Pariz, Albin Michel, 1994.; *La Mémoire collective* [rukopis iz 1932.-1938., izdavač Gérard Namer], Pariz, Albin Michel, 1997. (vidi i: Maurice Halbwachs: *Društveni okviri pamćenja*, prev. Olja Petronić, Novi Sad, Mediterran Publishing 2013.)
- 73 Annie Ernaux, *Les Armoires vides*, Pariz, Gallimard, 1974.
- 74 Annie Ernaux, *Les Années*, Pariz, Gallimard, 2008., str. 121.
- 75 Didier Eribon, "The Dissenting Child : A Political Theory of the Subject", conférence prononcée le 9 avril 2008, à l'occasion de la remise du James Robert Brudner Memorial Prize.
- 76 Raymond Williams, *Border Country* [1960.], Cardigan, Parthian, "The Library of Wales", 2006.

AUTOR: Didier Eribon
NASLOV: Povratak u Reims

IZDAVAČI: Multimedijalni institut
Preradovićeve 18
HR-10000 Zagreb
TELEFON: +385[0]14856400
E-MAIL: miz@mi2.hr
URL: www.mi2.hr

Sandorf
Severinska 30
HR-10000 Zagreb
TELEFON: +385[0]17898457
E-MAIL: contact@sandorf.hr
URL: www.sandorf.hr

BIBLIOTEKA: Skhole — izdavački program *Skhole* je dio
programskog pravca *Dopolavoro* projekta Rijeka 2020
– Europska prijestolnica kulture

PRIJEVOD: Milena Ostojić
REDAKTURA: Leonardo Kovačević
LEKTURA: Vlasta Paulić

OBLIKOVANJE: Dejan Dragosavac Ruta
PISMA: Bara [Nikola Djurek]
PAPIRI: Book Holmen 70 gr, Peydur Feinleinen 220 gr.
TISAK: Tiskara Zelina
NAKLADA: 1.000

Zagreb, svibanj 2019.

